

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**ПЕРЕВЕСНИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.
СИЛУЕТИ ПОКОЛІННЯ
У ЧАСІ ТА ПОДІЯХ**

**За редакцією
Сергія Макеєва
Наталії Коваліско**

Київ 2022

УДК 316.346.3

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (*протокол №3 від 29 березня 2022 р.*)

Рецензенти:

А. Ручка,

доктор філософських наук, професор, Інститут соціології НАН України

В. Чепак,

доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

П27 Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях.
Макеєв. С. (ред.), **Коваліско, Н.** (ред.) **Колективна монографія.**
Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 299 с.

ISBN 978-966-02-9368-7

У монографії представлено деякі силуети однолітків Незалежності держави – тих, хто народився на початку 90-х років минулого століття. Ті абриси, які їм надавали відмінності у соціальному походженні, а також час та події надзвичайної загальної значущості та індивідуальної важливості. Те, як вони – не в універсальний спосіб – усвідомлювали рух історії та своє місце в ньому. У Вступі дано оцінку чисельності когорти 1991 року народження і в найзагальніших рисах характеризуються соціально-економічні умови її первинної соціалізації. В першому розділі розглянуто соціологічну інтерпретацію покоління, в другому – відмінності та особливості однолітків незалежної України, в третьому – участь у подіях 2013–2014 років – Майдану та війни на Сході країни. Емпіричну базу становлять дані порівняльних міжнародних обстежень, моніторингу Інституту соціології НАН України, ініціативні опитування у мережі, що їх виконали співробітники кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, власні матеріали, отримані за участі авторів книги в різних наукових та історико-біографічних проєктах.

Книжка має зацікавити фахівців гуманітарних та соціальних дисциплін, які досліджують проблеми молоді, експертів з питань соціальної політики, студентів та аспірантів за спеціальністю «054 – Соціологія».

УДК 316.346.3

ISBN 978-966-02-9368-7

© Інститут соціології НАН України, 2022

© Макеєв С., Коваліско Н., 2022

Зміст

Вступ: до 30-річчя ровесників країни

(*Н.Коваліско, С. Макеєв*)5

Розділ 1. Покоління в оптиці соціології

1.1. Соціологія соціальної структури покоління

(*Н. Коваліско, С. Макеєв*)17

1.2. Покоління в історико-соціологічній перспективі

(*Н. Коваліско, С. Макеєв*)36

1.3. Структурований аксіологічний простір:

теорія та емпіричні факти (*Н. Черниш, М. Борецька*)56

Розділ 2. Соціальна архітектоніка однолітків

2.1. Стратифікаційний профіль

у порівняльній перспективі (*Л. Малиш*)81

2.2. Авторефлексія високоосвічених

представників покоління (*О. Симончук*)111

2.3. Сироти (*Н. Коваліско, С. Макеєв, Х. Лик*)153

2.4. Неповнолітні делінквенти (*Л. Калашнікова, А. Лобанова*)174

Розділ 3. Досвід участі у подіях

3.1. Покоління Незалежності в Революції Гідності (*Г. Боднар*)197

3.2. На війні та після неї (*Т. Лапан, Г. Кудринська*)214

Додаток до підрозділу 2.2. Тексти інтерв'ю з високоосвіченими представниками покоління (*О. Симончук*)

Катерина – креативна продюсерка та журналістка, Київ274

Христина – юристка, співробітниця Єврокомісії, Брюссель283

Влад – театральний актор і режисер, Київ291

ВСТУП: ДО 30-РІЧЧЯ РОВЕСНИКІВ КРАЇНИ

У книзі йдеться про сукупність тих, кого умовно можна поіменувати «поколінням». Ступінь умовності обговорюється в першому розділі, проте попередні зауваження слід висловити із самого початку. Адже все більш-менш ясно і зрозуміло, коли під «поколінням» мають на увазі послідовність народжень у сім'ї: прабадьки, батьки, діти, онуки. Крім того, ровесник/ровесниця, одноліток, перевесник/перевесниця, однорічник, політок — синоніми для означення спільної риси, притаманної людям, які народилися в короткий, найчастіше впродовж року, проміжок часу й тим самим синхронно вступили на життєвий шлях, щоби в одному віці пережити прийдешні події і реагувати, вже не у спільний спосіб, на них. Це рівність тільки в одному аспекті, за датою/роком народження. Лишень у перевесникові та перевесниці не чути, не відчути, не розпізнати цієї вказівки на однозначну ідентифікацію. Втім, усі сучасні словники містять усі ці слова, і відповідь на запитання про те, чому так сталося, мають знати мовознавці. У назву книги автори винесли «перевесники», а у текстах вільно послуговуються усіма іншими синонімами.

Однак в аналізі соціальних процесів і станів уявлення про покоління набуває многозначності та втрачає виразність. Для їх подолання, завжди лише часткового, необхідно вводити додаткові маркери, які б спрощували многозначність. Покоління легко розпізнається тоді, коли йдеться про стосунки між, скажімо, вчителями і учнями в науці, мистецтві, загалом у будь-якому професійному навчанні. Ще одним з таких маркерів є соціально значущі події, стосовно яких доречно говорити про покоління. Тоді люди мають один вік з такими подіями.

Приблизно 1700 хлопчиків і дівчат народилися 24 серпня 1991 року — біологічні, так би мовити, політки Незалежності.

Розповіді про деяких з них можна, за бажання, знайти в засобах масової комунікації. Але соціологам, слідом за демографами, з огляду на статистику і намагання бути точними, слід мати на увазі «реальну когорту» і вважати ровесниками незалежної України всіх народжених у 1991-му. Тому у вступі до книги про них варто розпочати з демографічної структури та її трансформації у часі. Але спираючись на опубліковані статистичним відомством країни дані, зробити це вдається не в усій повноті, й до того ж, доводиться приймати неминучі спрощення та допущення. Ось що нам вдалося встановити з прийнятною, на наш погляд, достовірністю.

Народжені 1991 року ровесники незалежної України (однолітки суверенітету) стали найчисленнішою річною когортою країни — 630 813 тис. дітей (67% у містах, 33% у сільській місцевості) [Населення України, 2020: сс. 47–49], і хлопчиків трохи більше, ніж дівчаток (106 проти 100). Частка цих дітей становила 1,2% від тодішніх 51 623,5 тис. постійних жителів території, яка в серпні того року стала окремою державою. Кількома роками раніше, ще в СРСР, дітей народжувалося більше, натомість у наступні роки — менше. Відповідь на питання, чому так сталося, дають фахівці з відтворення населення та економічної історії, нам же достатньо обмежитися прийняттям факту до відома.

Як і належить, загальна чисельність політок не є постійною, що ставить межі точним оцінкам, відкриваючи царину приблизних. До 1993 року населення країни збільшувалося завдяки міграції, а в тих, хто приїхав, могли бути діти 1991 року народження. Але якщо й були, то скільки — ніхто не знає. У рік проголошення незалежності чимало дітей віком до року померли (8831 дитина), можливо й народжені попереднього року, тоді як наступного серед усіх померлих (загалом 8429) були й ті, хто народився в 1991-му. Однак пропорції невідомі, й середнє зменшення чисельності когорти за ці два роки на 8360 новонароджених якраз і дає орієнтовну оцінку — 622 453 осіб.

Згодом було фіксовано тільки зменшення чисельності когорти. Перепис 5 грудня 2001 року показав, що тих, кому виповнилося 10 років (майже всі 1991 р.н.), нарахували

617 626 осіб (64% у містах, 36% у сільській місцевості) – на 4827 менше [Стативно-віковий склад, 2003: с. 18]. Охочі до прискіпливої докладності здатні скласти за даними перепису таблиці їх розподілу не тільки за областями, а й щодо поселень різного типу (великі, середні та малі міста, сільська місцевість). Але іноді, як у нашому випадку, достатньо обмежитися загальною оцінкою і знанням того, що чим більші за населенням область, місто чи село, тим більше там ровесників незалежності.

Для соціолога це ознака регіональної та поселенської неоднорідності ровесників. Тип поселення, як відомо, характеризується певними масштабами та наявністю/відсутністю життєво важливих шансів і можливостей отримання освіти, доступу до культури, медичного обслуговування та інших послуг, що має особливе значення на першому етапі соціалізації, багато в чому зумовлюючи траєкторії життя та долі індивідів. Іншими словами, тип поселення для соціолога інформативний не тільки щодо просторового виміру, а й, головним чином, як індикатор соціальної гетерогенності умов і обставин дорослішання, здобуття загальної та професійної освіти, вступу в самостійне життя.

У 2010-му всім ровесникам незалежності виповнилося 19 років, а їхню кількість Державна служба статистики оцінила в 611 182 (51% чоловіків, 49% жінок) [Розподіл постійного населення, 2011: с. 42]. Станом на 1 січня 2020 року, коли вони досягли 28 років, кількість їх (без урахування населення АРК) становила 582 057 (51% чоловіків, 49% жінок; 67% у містах, 33% у сільській місцевості) [Розподіл постійного населення, 2020: с. 26]. Більш за все їх у найбільших за чисельністю населення областях – Донецькій, Дніпропетровській, Львівській, Харківській, в Києві (див. Додаток). Якщо вести відлік від числа новонароджених, то за тридцять років чисельність когорти скоротилася на 8% (48 756 осіб). Але дані статистики приблизні, як і попереджають у статистичних виданнях. Дані по Донецькій та Луганській областях некоректні, бо відсутні й не можуть бути враховані відомості про рух населення на непідконтрольних територіях. І ніхто не знає, скільки тисяч

індивідів 1991 року народження працює як у Європейському Союзі, так і за його межами. Загалом реальні цифри можуть бути на десятки тисяч меншими за наведені дані. Але навіть така похибка не виводить їх за межі достовірності, а на корекцію ми мали б очікувати лише від запланованого на 2023 рік перепису населення, проте війна Росії проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, надовго відтермінувала його проведення.

1991-й — то рік зникнення з мапи світу країни під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Як і водиться, енергія її розпаду когось наділила новими цілями і можливостями, більшість обмежила в ресурсах та шансах і далі жити за власними звичками й уподобаннями, а декого відкинула до самої межі існування чи навіть за межу, позбавивши сенсу перебування на цьому світі. Отже, перші роки життя ровесників Незалежності припали на початок періоду, який, за аналогією з відомими подіями минулого століття на іншому континенті, умовно можна назвати «Великою українською депресією»; вони — її діти, без жодного перебільшення — за не найкращими часами підростання, за обставинами неоднакової долі батьків, тобто від самого початку соціально різнорідні. «Великою» ця депресія є ще й тому, що три десятиліття слабшає, але ніяк не завершиться. Варто нагадати лише головні характеристики 1990-х років, коли дуже багатьом у країні, якщо не більшості, стало важко, в суто матеріальному сенсі, жити, коли поневірянь та злиднів виявилось набагато більше, ніж дозвілля та радощів. Щоб ці негаразди не загубилися поміж рядками, перелічимо найсуттєвіші.

- Безпрецедентне падіння валового внутрішнього продукту і доходів населення (деякі ілюстрації див. у статті [Коваліско, Макеєв 2019]).

- Масове безробіття, багатомісячні затримки з виплатою заробітків, формування «тіньової економіки».

- Перебої з продуктами харчування, недоступність багатьох товарів першої необхідності.

- Ба більше, зник навіть універсальний товар – гроші: з 10 січня 1992-го по 2 вересня 1996-го у країні в обігу були купоно-карбованці, що стрімко знецінювалися (останню купюру номіналом в один мільйон із зображенням будівлі Київського національного університету імені Тараса Шевченка було пущено в обіг у 1995 році).

- Глибока деградація соціальної інфраструктури з надання послуг населенню; зростання числа захворювань, поширення алкоголізму, а також самогубств серед осіб працездатного віку [Юрєва, Юрєв, 2013: сс. 71–72].

- Як узагальнений наслідок – зниження середньої очікуваної тривалості життя. Для народжених у 1991 році вона за прогнозом становила 69,56 року. Ця цифра була перевищена лише для народжених у 2010 році. Мінімум у 67,08 року прогнозували для народжених у 1996 році [Таблиці народжуваності, 2020: табл. 25].

Звичайно ж, «Велика українська депресія» відчутніше позначилася на батьках героїв нашої книги. Це вони – не всі, але, вочевидь, чимало з них, втрачали роботу й отриману раніше кваліфікацію, бралися за будь-яку справу, яка гарантувала б дохід, вдавалися у відчай і заглушали його алкоголем або наркотиками. Переживали конфлікти в родинях, які часто закінчувалися розлученнями, зазнавали затяжних депресій, зривалися з місць і назавжди перетинали нові національні кордони. Однак те, що відбувалося тоді в сім'ях з маленькими дітьми, ще чекає на свого вітчизняного дослідника – соціолога і соціального історика в одній особі. Цьому сприятиме та важлива обставина, що маємо живих і повних сил учасників тогочасних подій, а отже, не втрачено і пам'ять про них. Але деякі особливості, які мають, схоже, універсальне значення, описано в монографії про дітей Великої Депресії в США [Elder, 1999]. Це надає нам одночасно методологічні та методичні орієнтири, які полегшують подібні розвідувальні зусилля.

Народжені в 1991 році є від самого початку нерівними, оскільки з'явилися на світ у сім'ях із різним рівнем добробуту, з неоднаковими умовами первинної соціалізації, різним станом

здоров'я і способом життя батьків, у повних і неповних сім'ях. Відомо, наприклад, що 12% дітей були народжені жінками, які не перебували у шлюбі (для порівняння – у 2019-му 21%) [Населення України, 2020: с. 100]. Але немає даних про те, скільки в 90-ті роки минулого століття було дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Між тим масштаби так званого «соціального сирітства» стали предметом суспільного обговорення і президентських Указів. Оцінка в 1% однолітків держави Україна, які перебували в інтернатах Міністерства соціальної політики або в будинках дитини Міністерства освіти і науки та Міністерства охорони здоров'я, не видається перебільшеною (детальніше у підрозділі 2.3).

Тягарі повсякденного існування і сімейне неблагополуччя були тією ціною, якою давався відрив від материка, який називався СРСР. Цим історично зумовленим розлученням згенеровано розкол у ціннісно-нормативній царині, позначений взаємними конфліктами між богами і демонами, за визначенням М. Вебера. Боги і демони («дух часу») звільнення, розкріпачення, перспективи та боги і демони жалю, втрати, розчарування. Дві системи цінностей, дві внутрішні моральні сили, які відокремлені одна від одної й розмежовують людей і в нерівних пропорціях представлені по території країни. Майже неминучий, можна припустити з огляду на історичні прецеденти, наслідок еволюційно або революційно здобутої державності. Їх співіснування мало коли буває врівноваженим й зазвичай супроводжується колізіями різного ступеня гостроти, підживлюваними як внутрішньо, так і ззовні.

Саме в 1990-ті роки Україна перестала бути країною, привабливою для проживання. Колишні (радянські) співвітчизники перестали сюди приїжджати, а ті, хто приїхав раніше, як і чимало постійних мешканців країни, стали виїжджати в місця більш привабливі для роботи і життя. Землею обітованою вона й досі залишається радше для громадян тих країн, де життя зовсім нестерпне. Але цією позитивною зовнішньою міграцією не покривається сьогодні спад населення внаслідок низької народжуваності, високої смертності та еміграції.

Час завжди наповнений подіями індивідуальної, сімейної та загальної значущості. У ранній юності ровесники державності бачили і чули про події в Києві 2004 року (Майдан-1), а після закінчення школи мали ширші порівняно зі старшими сучасниками можливості здобути вищу освіту. Число вищих навчальних закладів збільшилося в кілька разів і, незважаючи на введення платної освіти, її здобуття стало більш доступним. Багато хто цим скористався і до своїх 30 років був більш освіченим за своїх батьків у тому ж віці. Зима 2013–2014 року та участь в акціях у Києві та інших містах (Майдан-2) розділили однолітків за пропорцією, яка важко піддається обчисленню.

А потім війна на сході країни та анексія Росією частини території, наяву відсікли та протиставили іншим тих, хто залишився у Криму і на непідконтрольних територіях двох східних областей. Такого масштабу події уявляють і нівелюють неоднорідність у сприйнятті та оцінці їх всередині країни, до них дуже важко, хоч і можливо, залишитися непричетними та байдужими. І варто зазначити, що у військах так званих ДНР і ЛНР та на фронті були й ті, хто народився в 1991 році й волею обставин, несвідомо або свідомо, за велінням душі виключив себе з «ровесників незалежності України».

Книга, втім, не претендує на те, щоб дати репрезентативний портрет покоління й у своєму завершеному вигляді схожа радше на ескіз задуму, який одного разу буде більш повно втілено. Поки не видно в нашій дисципліні нікого, хто спробував би і зміг би сам один цей задум реалізувати. Тому-то неодмінно потрібна співпраця зацікавлених і схильних до участі дослідників. При цьому за вихідну передумову учасники співпраці взяли, як личить соціологам, соціально-професійну неоднорідність покоління, наявність у ньому фракцій, що різняться за становищем («місцем») у просторі спільного й одночасного існування, а також за притаманними індивідам, які належать до таких фракцій, неоднорідними характеристиками. Хронологічно зумовлена спорідненість і статусне, соціально-професійне сусідство, гетерогенність і багатоманітність політків — таким є природний вихідний

пункт соціологічної розвідки та інтерпретації емпіричного матеріалу. Але відбір нарративів (силуетів, як це позначено в назві монографії) зумовлений тематичними інтересами науковців і викладачів вищих навчальних закладів, які мали з відповідної проблематики наукові напрацювання, а також досвід роботи щодо збирання та аналізу первинної інформації.

Залишалося застосувати наявні компетенції до реальної когорти на підставі опитувань та інтерв'ю, проведених в Україні. Оскільки вибірки в опитуваннях лише інколи перевищують 2000 респондентів, остільки для забезпечення надійності статистичного аналізу до «ровесників Незалежності» було залічено народжених у 1990–1992 роках. Таким чином опрацьовано дані моніторингу Інституту соціології НАН України, а також статистичні дані.

Колеги кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка провели два опитування. 1. *Кількісне дослідження* перевесників незалежності, молодих людей, котрі народилися 1991-го та в першій половині 1992-го року (N = 214). Для реалізації цього дослідження за допомоги онлайн-сервісу «Google forms» було створено онлайн-форму інструментарію. Далі на сформовану дослідницькою групою базу потенційних респондентів та їхніх комунікаційних каналів (електронні адреси, сторінки в соціальних мережах, особисті повідомлення у месенджерах) поширювався лінк на анкету. Оскільки вибірка є стихійною, то й отримані дані мають радше тенденційний, аніж репрезентативний характер. 2. *Якісне дослідження* ровесників незалежності (квітень–червень 2021 року); метод збирання інформації – напівструктуроване інтерв'ю (N = 22); спосіб формування вибірки – метод снігової грудки, де головним критерієм відбору стала дата народження – 1991 та 1992 роки.

Колективна монографія, яку підготували співробітники Інституту соціології НАН України, соціологи та історики кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету, викладачі Криворізького державного педагогічного університету, Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Чорноморсь-

кого національного університету імені Петра Могили, містить три розділи. У першому, виходячи з класичного тексту К. Мангайма «Проблема поколінь» і низки сучасних публікацій, викладено соціологічну інтерпретацію поняття «покоління». У другому описано соціальну архітектуру покоління: ті силуети, добір яких не є вичерпним тільки тому, що обмежений доступними емпіричними матеріалами та спеціалізацією авторів. У третьому розділі на підставі проведених інтерв'ю подано досвід, оцінки та думки учасників подій на Майдані та війни на Сході України. П'ять підрозділів колективної монографії, що повністю чи частково оприлюднені раніше у вигляді статей у часописах, готувалися спеціально для неї.

Автори книги:

Галина Боднар, кандидат історичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Марта Борецька, студентка 2-го курсу магістерської програми кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Христина Ілик, кандидат соціологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Людмила Калашнікова, доктор соціологічних наук, Чорноморський національний університет імені Петра Могили;

Наталія Коваліско, доктор соціологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Ганна Кудринська, кандидат соціологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Тетяна Лапан, кандидат історичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Алла Лобанова, доктор соціологічних наук, Криворізький державний педагогічний університет;

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, Інститут соціології НАН України;

Ліна Малиш, доктор соціологічних наук, Національний університет Києво-Могилянська академія;

Олена Симончук, доктор соціологічних наук, Інститут соціології НАН України;

Наталія Черниш, доктор соціологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Джерела

Коваліско, Н., Макеєв, С. (2019). Добробут і нерівність у порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 32–55.

Населення України за 2019 рік. Демографічний щорічник (2020). Відп. за випуск М. Тімоніна. Київ: Державна служба статистики України.

Розподіл постійного населення України за статтю та віком. Станом на 1 січня 2011 року. Статистичний збірник (2011). Відп. за випуск Г.М. Тимошенко. Київ: Державна служба статистики України.

Розподіл постійного населення України за статтю та віком. Станом на 1 січня 2020 року. Статистичний збірник (2020). За ред. М. Тімоніної. Київ: Державна служба статистики України.

Соціальний захист населення України у 2019 році. Статистичний збірник (2020). Відп. за випуск В. Сенік. Київ: Державна служба статистики України.

Статево-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (2003). За ред. О.Г. Осауленко. Київ: Державний комітет статистики України.

Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2019 рік. Статистичний збірник (2020). Відп. за випуск М. Тімоніна. Київ: Державна служба статистики України.

Юрєва, Л.Н., Юрєв, А.Е. (2013). Суицидологическая ситуация в Украине: статистика и эпидемиология. *Суицидология*, 3 (12), 70–76.

Elder, G.H., Jr. (1999). *Children of the great depression: social change in life experience* – 25th anniversary edition. Colorado: Westview Press.

Розподіл ровесників незалежності (повних 28 років на 2019 рік)
по областях на 1 січня 2020 року*

Області	Кількість	Частка
Україна	582057	
Вінницька	21 947	3,8%
Волинська	15 191	2,6%
Дніпропетровська	43 208	7,4%
Донецька	52 687	9,1%
Житомирська	17 791	3,1%
Закарпатська	19 370	3,3%
Запорізька	22 948	3,9%
Івано-Франківська	21 106	3,6%
Київська	25 245	4,3%
Кіровоградська	13 723	2,4%
Луганська	27 355	4,8%
Львівська	36 619	6,3%
Миколаївська	15 837	2,7%
Одеська	33 829	5,8%
Полтавська	19 298	3,3%
Рівненська	16 420	2,8%
Сумська	14 152	2,4%
Тернопільська	15 448	2,7%
Харківська	36 151	6,2%
Херсонська	14 447	2,5%
Хмельницька	17 712	3,0%
Черкаська	16 768	2,9%
Чернівецька	13 211	2,3%
Чернігівська	13 003	2,2%
Київ	38 591	6,6%

*Джерело: Розподіл постійного населення України за статтю та віком. Станом на 1 січня 2020 року. Статистичний збірник (2020). За ред. М. Тімоніної. Київ: Державна служба статистики України.

Розділ 1

ПОКОЛІННЯ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЇ

1.1. СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПОКОЛІННЯ¹

Увага дослідників до соціологічних понять підпорядковується не в усьому очевидним правилам, іноді зростаючи, а часом поступаючи глибокій байдужості, подібній до забуття. Якщо не говорити про літературу з історії, маркетингу, менеджменту, педагогіки та психології, то в нашій дисципліні статті та книги з винесеним у назву поняттям «покоління» в останні два десятиліття трапляються куди частіше, ніж раніше. Достовірність такого штибу констатацій засвідчують не тільки твердження авторів, а й складені ними доволі докладні бібліографії, хай навіть до причин цього явища не заведено доскіпуватися [Bristow, 2016: pp. 1–18; Connolly, 2019: pp. 153–154].

Утім, вочевидь тону інтересу соціологів до проблеми поколінь зазвичай підвищується щоразу, коли уявлюється або ж із необхідністю очікується перехід від одного стану суспільства до іншого. Що найчастіше є наслідком особливих Подій – зазвичай революцій, війн, явищ на кшталт розпаду імперій чи виникнення нових держав, а нині ще й небачених темпів зміни технологій виробництва і комунікацій. Так формуються покоління із кількох вікових груп («воєнне покоління», наприклад). Коли непростежуваним чином масово відчувається нетривкість соціальних структур і старих, вочевидь геть спрацьованих і надалі нестерпних порядків владарювання, визнання, значущості, коли можливості, що раніше вважалися нереальними, видаються здійсненими. Коли подією розпаду величезної країни переривається унікальний проєкт лонгі-

¹Одноименный текст опубліковано 2021 року в часопису: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 60–74.

тюдного дослідження під керівництвом М. Тітми про життєвий шлях тих, хто народився у другій половині 60-х років минулого століття в СРСР. Коли виникає впевненість, що «покоління» нібито і є той концепт, що дасть змогу якщо не зрозуміти, то принаймні частково прояснити конфліктно-розбудовчу алхімію змін політичних, економічних, соціально-культурних ландшафтів.

Для ілюстрації пошлемося на передчуття «іншого часу і нового покоління» як реакцію російських і польських дослідників на події, колізії та факти останнього десятиліття ХХ століття, зокрема на змістовну публікацію про поняття «покоління» Б. Дубіна і наведену там бібліографію праць його колег зламу століть і здебільшого, на жаль, недоступних нам франкомовних праць, що їм передували [Дубин, 2002]. Згадаймо також узагальнювальну колективну монографію за редакцією Ю. Левади і Т. Шаніна [Левада, Шанин, 2005], публікацію В. Магуна про революцію домагань молоді [Магун, 1998], книгу В. Радаєва про покоління мілленіалів [Радаев, 2019]. У цьому ж шерезі наведені у працях Т. Шаніна [Шанин, 2005] та Ю. Левади [Левада, 2001] аналітичні огляди метафор і концептуалізацій проблеми поколінь, що повною мірою зберігають пізнавальну значущість і наукову переконливість так само, як і емпіричні дослідження в рамках проєкту «Поляки» під керівництвом В. Адамського (докл. див.: [Заборовский, 2005]), чи на матеріалах глибинних інтерв'ю інтерпретації поколінь та зв'язку між ними [Piekut, Valentine, 2021].

У вітчизняній соціології багата традиція досліджень у рамках соціології молоді, а публікація Є. Головахи про життєві перспективи та професійне самовизначення нових генерацій залишається зразком синтезу теоретичного аналізу та емпіричних фактів [Головаха, 1988]. У дослідженнях переходу молоді від освіти до праці [Оксамитна та ін., 2010], як і в спостереженнях за міжгенераційною мобільністю [Оксамитна, 2011], заведено групувати народжених приблизно в один час у когорті/покоління. Відомі спроби дати своєрідне тлумачення покоління [Бойко, 2011], проаналізувати конфлікт поколінь в Україні [Сенюшкіна, 2013] і труднощі дорослішання [Іваненко, 2019]; популярними є описи ситуацій наймолодших поко-

лінь на ринку праці [Нагорняк, 2020; Колот, Герасименко, 2020]. Оригінальні результати отримано в репрезентативному опитуванні молоді віком 14–29 років, де в таблицях двовимірних розподілів фігурує поділ на п'ятирічні когорти [Зарембо, 2017]. А пошук в українському сегменті Мережі за запитом «теорія поколінь» надасть численні посилання на типологію поколінь від істориків і демографів В. Штрауса і Н. Гоува та її застосування в педагогіці, психології, юриспруденції. Мета такого застосування відверто утилітарна: як краще, тобто продуктивніше, використати на спільне чи приватне благо властивості та якості представника «Покоління X, Y, Z»? І загалом, обговорення соціальних, політичних, культурних, сімейних проблем із залученням концепту «покоління» точиться не лишень в експертних колах, а й у публічному дискурсі, де це вже стало чи не загальником [White, 2013: pp. 216–217]. Концепт, що обертається у надто різних середовищах і супроводжується неабияким інформаційним шумом, тим паче потребує уточнення власне соціологічної інтерпретації, того, що допустимо — на підставі вагомих аргументів — іменувати «поколінням».

Нарікання на відсутність точного визначення поняття, точніше, об'єкта уваги та аналізу, що дуже часто трапляються в публікаціях гуманітаріїв і суспільствознавців, завжди драгували представників природознавства, котрі зневажливо іменували соціальні й філологічні дисципліни «псевдонауками». Маючи на увазі, напевно, що такі самовизнання, наділені всіма ознаками самовикриття, здатні лише посилювати поняттєву плутанину, що властиво саме «псевдонаукам». Покоління і насправді часто постає у публікаціях як щось невизначене, спрощене, навіть ілюзорне й метафоричне. Або ж, навпаки, витончено-складне — внаслідок співвіднесеності з історичним, соціальним і культурним контекстами в їхній мінливості в часі, як ми знаходимо це у Б. Дубіна.

Що там казати, такий об'єкт і справді практично марно намагатися точно або універсально визначити: багатоманітність конкретних дослідницьких ситуацій наполегливо вимагає вводити спрощення й накладати обмеження на ареали та переконливість пояснювальних інтерпретацій. Але й тоді

подолати ускладнення з операціоналізацією, пристосуванням концепту до потреб емпіричного дослідження вдається не повною мірою. Навіть після звернення до класичних текстів і сучасних публікацій.

Небагата спадщина класиків

Написане О. Контом про покоління ще тільки належить уважно прочитати. Як і чимало іншого в його величезному корпусі праць, воно пройшло повз увагу як адептів, так і істориків соціологічної думки. Не буде перебільшенням сказати, що ніхто із соціологів не доклав зусиль, аби реконструювати те, як людина, котра дала ім'я новій дисципліні, уявляла роль і значущість поколінь у функціюванні суспільства. І наш подальший виклад украй схематичний і не повний, а за подробицями слід звертатися до О. Конта або, подібно до нас, до фундаментального тритомного дослідження М. Пікеринг у жанрі інтелектуальної біографії [Pickering, 1993, 2009], хоча сама авторка спеціально такий сюжет не розглядала.

В утопії О. Конта про найкращу будову суспільства, описану в четвертому томі «Системи позитивної політики» (докл. див: [Макеєв, 2013]), не знайшлося місця рівності, його місце заступає «fraternity». Це поняття, якому він віддав рішучу перевагу ще у «Курсі позитивної філософії», недвозначно відсилає до багатоманіття відносин, що згуртовують індивідів у солідарні спільноти. У нього не менш як три значення, що утворюють кон'юнкцію. По-перше, «братерство», певна спорідненість усіх з усіма, належність до одного роду, співприсутність із живими і пам'ять про померлих. По-друге, «дружба» на засадах спільності поглядів, цінностей, звичок, устремлень, взаємної симпатії. По-третє, «співдружність/асоціація/общинність», в основі якої спільні норми, правила, традиції. Системою ритуалів відтворюється повномасштабна конфігурація соціальної конститuentи – контівська мрія про єдине людство, де соціальні та вікові відмінності зберігаються, але жодного статусного значення не мають.

Саме там, в утопії, досі несправедливе за своїми вислідами занепокоєння історії остаточно приборкується. У середині XIX століття пророкування кінця історії надходить від людей,

котрі вважають себе вченими. І у О. Конта, і у К. Маркса з Ф. Енгельсом у «Маніфесті комуністичної партії» це було і серйозно, і оптимістично, однак прихильників/утаємнчених виявилось небагато. Конт завдання свого покоління і деяких наступних вбачав у тому, щоб розробити і втілити в життя такі мораль і правила спільного існування, які б остаточно і назавжди гармонізували світ людей — здійснили кардинальну соціальну регенерацію (перестворення, ґрунтовне перероблення). Вказівка на таку, здавалося б, іманентну, місію покоління — це ледь не рефрен у його листуванні з друзями і послідовниками, а також у системі позитивної політики.

Причому попередні покоління такої мети для себе не висували, а наступні житимуть тоді, коли її вже буде досягнуто, й усі біологічні покоління узгоджено почнуть відтворювати розумні та гідні умови й порядки спільного життя. Їм уже не доведеться стикатися з необхідністю щось соціально значуще виробляти, створювати, породжувати — всі ті семантичні відтінки, що присутні в англійському «generation» і його французькому аналогу, але абсолютно відсутні в російському та українському варіантах слова «покоління». Жодних розривів і конфліктів між молодими, зрілими, літніми — «утопія без поколінь», скаже значно пізніше К. Мангайм, не називаючи імен.

Після О. Конта трактування покоління як активного суб'єкта, що здатен і прагне змінювати/удосконалювати суспільство в цілому чи його сегменти, стає загальноживаним у науковому і публічному дискурсі. Внаслідок того, ймовірно, що хибний/утопічний назагал погляд безумовно містить щирі і благородні достоєменності, неспростовні резони; контівське судження про заздальгідь обмірковану або ж інстинктивно обрану активність покоління, безкорисливо і сприятливо спрямовану на інших і всіх взагалі. Якщо ж очікування діяльнісної суб'єктності не виправдовується, то згодом почали говорити і писати про «втрачене» покоління, яке внутрішньо «дегенерує», не позначає своєї присутності й нібито самостійно/ініціативно «виключене», яке існує без залучення, без відношення до чого-небудь зовнішнього.

Але тлумачення О. Контом ролі поколінь у перебудові й функціюванні суспільства і заперечення будь-якої ролі в прийдешньому соціальному порядку так і не було оцінене ані критично, ані із захватом. Е. Дюркгайм жодного разу, схоже, на його праці не посилався, попри загальний інтерес до теми місця і ролі релігії в підтриманні сталості структур і відносин у суспільстві через колективні почуття і ритуали. У М. Вебера у «Протестантській етиці і дусі капіталізму» слово «покоління» зустрічається суто у сполученнях «перше покоління методистів», «два покоління до...», «анабаптисти... дискредитовані... аж до п'ятого покоління». Тобто покоління тут — це або умовно позначена точка на часовій шкалі, або деякий, точно не позначений, але для всіх начебто зрозумілий масштаб (або правило) відліку часу/простору. І тільки в лекціях для публіки, прочитаних у 1915–1918 роках, особливо в «Політиці як покликанні і професії» та в «Науці як покликанні і професії» лейтмотивом звучить надія на нове покоління політиків і вчених, здатних вибудувати (у контівському лексиконі — регенерувати) більш досконалий життєустрій і світоустрій.

І тому соціологічно чітку розмову про покоління заведено розпочинати від самого начала, а началом є К. Мангайм.

К. Мангайм: побачене і визнане

Працю «Проблема поколінь» вперше було опубліковано 1928 року (див.: [Mannheim, 1952: pp. 276–322]; тут реферується перший переклад англійською; російський переклад уперше опубліковано в № 2 часопису «Новое литературное обозрение» (НЛО) за 1998 рік). У бібліографії 33 джерела, але творів М. Вебера серед них немає. Як і Е. Дюркгайма та О. Конта, котрого хоча й названо, але тільки в одному абзаці. Про покоління розмірковують філософи, антропологи та історики, саме їхні більш-менш вправні розробки становлять і критично оцінюваний контекст, і те, чому слід запропонувати альтернативу.

Проте не викликає сумнівів, що К. Мангайм поділяє зі своїми попередниками в соціології уявлення про процесуальність і мінливість умов і форм спільного існування людей. Причому

му покоління здатні бути маркерами дискретності соціального часу, вказівками на межі чи розриви у якісно своєрідному стані, подібно до носіїв дюркгаймівських механічної або органічної солідарності в межах великих періодів історії людства. А сьогодні захопливо й зі знанням справи говорять про «глобальні покоління» [Edmund, Turner, 2005]. Покоління можна використовувати і як немудрящу, але виразну метрику соціального простору/часу, як ми це бачимо у М. Вебера. Однак мета есею «Проблема поколінь» амбітніша: вперше подати власне соціологічну інтерпретацію такого соціально-біологічного феномену, як покоління, тобто «зняти/розв'язати проблему».

Текст вибудований за класичними науковими зразками — спочатку напрацювання попередників, а потім виклад пропонуваної концепції. Складається він із двох нерівних частин; у першій стисло подано трактування поколінь представниками французького позитивізму і німецьких «наук про дух». Друга ж, значно докладніша містить розвинений словник мови, якою слід висловлюватися в тому разі, коли йдеться про структуру сукупності людей, які живуть одночасно: «Соціологічна проблема поколінь». Причому соціологія, цілковито згідно з Е. Дюркгаймом, вважається наукою про колективні уявлення, яка не практикує репрезентативних опитувань населення.

Що і як думати про покоління, певен К. Мангайм, визначається більш загальною проблемою. Для О. Конта і для всього комплексу соціальних і гуманітарних наук такою був прогрес, видимий рух історії, те, як суспільство щодо своїх компонентів та міри узгодженості між ними оновлюється (ювенілізується) з кожною зміною поколінь. Але позитивізм задовольнявся констатацією, що темп прогресу обмежений біологічною тривалістю зміни поколінь терміном у 30 років. Для індивіда це вік максимуму творчих здібностей, та якби дистанцію між поколіннями можна було скоротити, то й прогрес пришвидшився б. Іншими словами, спостереженню підлягає прогрес, а покоління є і способом розрізняти зміни, і, в принципі, статистично обчислюваним чинником, що визначає швидкість і ритм еволюції історії.

На відміну від позитивістської традиції, в німецькій, історико-романтичній в осяганні покоління інтуїції варто віддати рішучу перевагу перед калькуляцією меж, часових контурів покоління. Фокус дослідницьких зусиль варто встановити (у тексті посилання на В. Дильтая) на розумінні інтелектуальної еволюції, оскільки історія ідей не квантифікується. І тоді акцент переноситься на спільне існування поколінь, на циркуляцію і конкуренцію відмінних ідеалів і цінностей, на способи їх поширення, нав'язування, відхилення. Сам час тут — не зовнішня рамка у вигляді вічного хронометра, але час, даний у переживанні, позначуваний водночас і як життєвий шлях, і як призначення, і як вибір, і як можливість, і як обмеження. Що, втім, зовсім не гарантує зв'язок часів, що може зазнавати фатального розпаду, коли ті, хто живе разом, перестають бачити одне в одному сучасників. Сам час набуває множинних вимірів: через практики та потяги індивідів він подрібнюється не на свої природні одиниці, але диференціюється на різноякісні «часи», фактично — на різноякісні покоління.

У соціології (друга частина роботи) інтерес до покоління є неунікненним унаслідок необхідності зрозуміти чинники та особливості соціальних змін. Традиційно будь-який об'єкт тут розглядають у статичі та в динаміці з урахуванням історичного контексту. Дослідження (аналіз) покоління передбачає кілька обов'язкових дій.

По-перше, встановлюють *структуру покоління* (соціальна локалізація), оскільки покоління вочевидь неоднорідне. Воно складається зі спільнот, які утворені на засадах взаємної симпатії, спільних ідеалів, інтересів, цінностей, разом здійснюваних дій чи обрядів. Такими бувають сім'я, кліка, асоціація, гурток, спілка, клан, секта. Настільки ж рівноправним елементом структури покоління є місце в системах економічних і владних відносин — класи/класові позиції. Не має сенсу говорити про покоління взагалі, більша конкретність досягається при розрізненні «одиниць/частин/елементів покоління», «актуальне покоління», «позиція покоління» [Mannheim, 1952: pp. 288–289, 303, 305–306, 308, 311].

По-друге, належність до певного елемента структури, займана позиція виводить за обрій доступності багатоманітні

інші способи мислити, сприймати, відчувати, діяти [Mannheim, 1952: pp. 296–298]. Але локалізація, успадкована чи зумовлювана трапунком, не тільки обмежує, а й встановлює стандарти й можливості осмислення світу та дій у ньому. Завдання дослідника полягає в тому, щоб *відкривати й описувати такі властиві/приписувані позиції нездійсненності та евентуальності*.

По-третє, оскільки покоління (вікова категорія) належить до конкретного соціально-історичного контексту, то його конститутивними ознаками є стратифіковані між поколіннями та всередині окремого покоління *життєвий досвід* [Mannheim, 1952: p. 297], *способи і зразки відчувати, мислити, діяти*. Засвоєння норм та установок, формування звичок, манер і стандартів взаємодії зі «своїми» та з «чужими» відбувається в процесі дорослішання, переходу від дитинства до юності, зрілості, старіння. Відстежуванню підлягає не просто біологічний ритм життя, але, в сучасній термінології, етапи *соціалізації*, практики присвоєння суспільством індивідів і, навпаки, різні форми опору їм, неприйняття суспільства, що їх дотепер політкоректно називають «девіантною поведінкою». Іншими словами, слід не випустити з уваги завжди наявну стратифікацію досвіду.

По-четверте, встановленню експериментально підлягає те, як досвід і зразки переміщуються між поколіннями і яких модифікацій зазнають, що у трансльованій спадщині приймають, а що відкидають як непотрібний баласт знань і вмінь [Mannheim, 1952: pp. 296, 299–301]. Увага, зосереджена на ролі пам'яті в забезпеченні спадкоємності, на особливостях інкорпорації минулого в теперішнє, одночасно передбачає небайдужий нагляд за тим, що праведно/неправедно забувають або активно викорінюють. А також — зацікавленість у майбутньому, адже окремі фракції покоління (що мають певні позиції) здатні створювати нові патерни поведінки і сприйняття (установки, інтелектуальні тренди), хоча ніколи не можна впевнено стверджувати, чи відбувається при цьому зростання спільного культурного капіталу.

По-п'яте, плинжиття покоління нерідко переорієнтовується або радикально перетворюється подіями, що їх К. Мангайм

називає «новими контактами» [Mannheim, 1952: pp. 293–294, 301]. Тим, що розділяє час на «до» і «після», слугує початком «нового життя». Переїзд із сільської місцевості до міста, закінчення навчання, влаштування на роботу є саме такими. Відмінні між собою реакції на раптові життєві обставини здатні формувати особливі субкатегорії в рамках одного покоління згідно із формувальним принципом у вигляді «ентелехії покоління», фокуса (центру) спрямованості до нових можливостей утверджувати своєрідну ідентичність, особливий «стиль покоління». Такі субкатегорії, у термінології есею «поколінська фракція/модуль» (generation unit), є мобілізованими утвореннями, сформованими політичними подіями або культурними перевагами (сучасне трактування «нових контактів» див.: [Bristow, 2016: pp. 19–42]). Крім того, пришвидшення соціальних процесів, що зумовлює зсуви у способах сприймати, думати і реагувати, сприяє появі «провісників» майбутніх соціальних і ментальних станів, адептів прийдешнього переформатування порядків стратифікації та диференціації – у тексті іменованих актуальним поколінням. І якщо вікова когорта (ровесники) є біологічною константою, то покоління – річ фантомна, воно може виникнути, стати соціальним фактом, а може і не виникнути [Mannheim, 1952: pp. 302–315].

Як соціологові знання і пізнання К. Мангайму не цікаво підшукувати якомога точніше визначення того, що таке покоління – не те щоб низьке, але не обов'язкове для методолога заняття встановлювати ознаки, що конституують таку спільноту. Інша річ – створювати прийоми спостереження, формулювати правила розпізнавання об'єкта спостереження. Виконання завдання першої важливості полягало в тому, щоб уявити та осмислити покоління в усій складності/багатовимірності, що не зводиться до визначення. Запропонований ним словник (набір концептів) задає контур можливості сприймати, відчувати, бачити й дізнаватися. Натомість завдання опису й пояснення явищ і процесів у соціології поколінь, певен К. Мангайм, другорядні.

Проблеми з «Проблемою поколінь» К. Мангайма

Разом з тим у другій половині ХХ століття в англomовній науковій і навколонауковій літературі, у публічному дискурсі та мас-медіа утвердилося те, що почали називати «generationalism», з незручною для читання, тому відсутньою у нас у публікаціях, транслітерацією «генераціоналізм» або перекладом «поколіннізм». Де суфікс «-ізм» – лишень легковажний, на наш смак, знак безмежних онтологічних і когнітивних претензій аналізу поколінь (поколінського аналізу) та його практичних застосувань, що не впливають із класичного тексту. Вони – результат волонтаристського розширення, що його угледів і визнав фахівець із соціології знання, яке, своєю чергою, обертається приблизністю описів і трактувань [Purhonen, 2016: pp. 103–107].

Поле сприйняття есею «Проблема поколінь» у нинішньому столітті розташоване між двома контрастними трактуваннями, хоча й ні фінальні констатації майже подібні. К. Мангайма шанують, беззастережно визнають як патріарха соціології поколінь, а публікація есею посприяла інституціалізації оригінального напрямку в дисципліні. Але виникає сумнів – чи уважно його читають. Як приклад наведемо дві полярні за наявним у них ставленням до К. Мангайма статті в поважних соціологічних часописах. В одній його ім'я названо, але тим усе й обмежується. У другій розлого обґрунтовується фактична відмова від теоретичної спадщини, що міститься в есеї 1928 року.

У першому випадку йдеться про статтю Дж. Вайта «Thinking generations» про те, як належить думати про покоління, де докладно розглянуто, що ж таке «generationalism» [White, 2013]. У викладеній передісторії цього явища К. Мангайма, якому начебто належить бути поряд зі старшим сучасником Х. Ортегою-і-Гасетом, зовсім не згадано. Лише двічі про нього йдеться як про «великого теоретика» поняття «покоління» та у зв'язку з «одиницями покоління», хоча деякі викладені сюжети дуже нагадують ті, що містяться в есеї майже столітньої давнини [White, 2013: pp. 222–231]. Цю обставину аж ніяк не можна визнати випадковою.

У ХХІ столітті дослідникові, котрий працює в парадигмі «generationalism», а відтак вважає конфлікт поколінь тим ресурсом, що забезпечує рух історії, не витягти нічого повчального із доволі давно опублікованої методологічної розробки. В англійському перекладі есею К. Мангайма слово «конфлікт» трапляється тільки одного разу – в цитаті з М. Гайдегера.

Критичну ревізію класичного тексту на предмет його евристичної доречності за сучасного погляду на покоління знаходимо у статті С. Абоїм та П. Васконселоса [Aboim, Vasconcelos, 2014]. Тут здійснено експлікацію найсуттєвішого у К. Мангайма в дефініції покоління, що, на думку авторів, редукується до трьох аспектів: позиція, актуальне покоління (покоління як суб'єкт), одиниці/елементи. Одначе всі три конститутивні ознаки не є задовільними через властиву їм проблематичність, що випливає з особливостей концептуальних уявлень, які передують обґрунтуванню практик ідентифікації покоління і супроводжують його; вони не вносять ясності в розуміння есею К. Мангайма, радше затуляють теоретичну і прагматичну перспективу. У статті С. Абоїм і П. Васконселоса йдеться про уявлення К. Мангайма про час, про покоління як суб'єкт соціальних змін, про одиницю/елемент покоління, про самосвідомість/сприйнятливність покоління, що й докладно аналізується.

Нагадування не ототожнювати вікову когорту із поколінням наявне у відповідних публікаціях, присутнє воно й у реферованих співавторів. Вони небезпідставно наполягають на тому, що простий шерех вікових когорт (ровесників), навіть дві когорти, взяті з певним інтервалом, аж ніяк не утворюють покоління, а порівняння їх виявляється співвіднесенням не поколінь, а різних соціально-економічних і політичних станів/контекстів, у яких не із власної волі опинилися дві вікові когорти. Настільки ж метафоричним є й ім'я «покоління», приписуване «однокласникам» або всім студентам, що одночасно навчаються у вищому навчальному закладі. Утім, це слушно й щодо будь-яких етапів «життєвого шляху». Ніхто не заперечує: покоління оформлюється в особливе «соціальне об'єктно-суб'єктне утворення» під

дією комплексу значущих подій та умов життя, що й задає частіше тимчасові, ніж постійні, межі як між поколіннями, так і всередині покоління. Але звідси практично ніколи не робиться узгоджуваний з теоретичними побудовами К. Мангайма висновок про припустимість і можливість обставин та подій, що перетворюють вікову когорту (ровесників) на покоління.

Подібно до автора першої статті, С. Абоїм і П. Васконселос визнають заслуги К. Мангайма, але переконані, що розв'язання проблеми поколінь слід шукати не там, куди сучасного соціолога спрямовує класик; не у вихідному тексті, а за його межами. Можливо, не станемо сперечатися, звернення до сучасних понять «структура» та «агентність» (structure & agency) насправді дає змогу зняти виявлені ними суперечності й обмеженості позиції, викладеної в есеї. Але важко позбутися відчуття, нібито полеміка і наведена аргументація спричинені недостатньо вдумливим прочитанням публікації, котру всі відносять до рубрики «класика».

Між контрастними за способом неприйняття спадщини К. Мангайма знаходиться місце і спробам поповнити його пізнішими досягненнями соціологічної думки. С. Пургонен, скажімо, пропонує скористатися трактуванням П. Бурдьє процедури класифікації в соціології [Purhonen, 2016]. Виокремлені соціологом категорії не є «реальними» групами, вони сконструйовані: «класи на папері» — чи не найвідоміше визначення ним результату рознесення за великими рубриками близьких за значенням емпіричних ознак. Проте індивіди, котрі спілкуються між собою, як правило, культивують усвідомлення і відчуття належності якщо не до спільної долі, то до подібного контексту існування, а тому є інтенціональними у намаганнях бути представленими в соціальному та медійному просторі.

Але присутність там забезпечують призначені чи неповноваженими ораторами, ідеологами, виразниками інтересівідумокконструйованоїплатформи«ми – покоління». Це ті, хто наділений правом чи здатністю репрезентувати колективну ідентичність у вигляді досвіду натхнення, потрясіння, розчарування і пам'яті про них, хто найгучніші або

найпереконливіше робить це вперше: «інтелектуальна фракція» покоління, її еліта, представлена лідерами-провісниками, письменниками, митцями. Дискурсивні практики (промови, прокламації, маніфести, белетристика) підсилюють тенденцію мобілізації/об'єктивації покоління, внаслідок чого дедалі більше індивідів залічують себе до такої спільноти й розуміють, що належать до неї [Purhonen, 2016: pp. 108–109].

Сучасне покоління соціологів не вступає в конфлікт з родоначальником дисципліни, претендуючи лише на розвиток та уточнення висловленого ним. Д. Конолі, наприклад, м'яко переконує нас у тому, що Н. Еліас, сучасник К. Мангайма, хоча й не писав спеціально про генерації, але у своїх працях пропонує більш емпірично релевантну їх інтерпретацію [Connolly, 2019]. Шанобливе ставлення до залишеної К. Мангаймом спадщини уявлюється й у вигляді докору дослідникам, котрі чи то забули, чи то ігнорують аналітичний потенціал, властивий концепту «покоління». Саме такою є тональність вступу до колективної монографії за редакцією Д. Едмундс і Б. Тернера, присвяченої свідомості покоління [Edmunds, Turner, 2002: pp. 1–12]. А в першому її розділі Б. Тернер описує соціальну історію Англії першої половини ХХ століття на прикладі індивідів, котрі воювали, і поетів та письменників, котрі не воювали, у вигляді динаміки зміни «активних» і «пасивних» фракцій/модулів покоління під впливом травматичної події, якою була Перша світова війна.

Дж. Бристоу не відмовити в поважному і співчутливому ставленні до спадщини К. Мангайма, що увиразнилося в її невеликій праці про нові напрями в соціології поколінь [Bristow, 2016]. Проте часи змінюються, виникають незвичні тематизації, що виявляють лакуни в підході фундатора до проблеми поколінь. Історія покоління не для нього одного була, передовсім, історією чоловіків. Утім, не дуже давня актуалізація гендерної проблематики природно поміщає в поле дослідницького інтересу проблематику сім'ї, шлюбу, батьківських і материнських функцій, інтимності й репродуктивної поведінки в контексті дедалі більшого

прагматизму підходу індивідів до «один раз даного життя» [Bristow, 2016: pp. 7–12; 113–116].

Деякі підсумки

Частий у публікаціях закид у тому, що теорія поколінь К. Мангайма не має емпіричних імплікацій, виглядає правдоподібним, однак таким не є. Глобальні процеси та стани — динаміка і взаємодія біологічних, соціальних і культурних чинників у конституюванні поколінь, вплив поколінь на історичну динаміку, на «дух часу», до якого апелював К. Мангайм, — загалом навряд чи доступні соціологічному дослідженню, зорієнтованому на кількісні чи якісні методи. Деяко спантеличує і та обставина, що «Проблема поколінь» дотепер не прочитана як есей про метод, про послідовність пізнавально-пошукових дій, що дають змогу скласти більш-менш достовірне уявлення про досліджуване явище. Можна по-іншому, деяко незграбно: як вчинити, щоб у підсумку отримати щось, схоже на «покоління». І не для того, щоб розповісти про інше — про відмінності й розриви соціальної тканини, роз'єднання і конфлікт, про історичну динаміку та її агентів — але суто про нього самого.

Соціологічне трактування генерації та її соціальної структури у К. Мангайма, як нам видається, зводиться до таких висловлювань-запевнень, що є сумішню морфологічних елементів, головних і другорядних чинників диференціації та стратифікації однолітків (вікової когорти), а також домінантних когнітивних домагань. Покоління, відтак, постає як спільнота близьких за віком індивідів, що характеризується деяким набором ознак, кожна з яких може бути основою класифікації/структурації. Когнітивна доречність генералізацій, отриманих операцією з групування індивідів у категорії, підтверджується або спростовується не раз і назавжди, але ситуативно, а достовірність інтерпретацій описаної дослідником проблемної ситуації завжди залишає шанс для сумніву. Вікова когорта у статусі покоління вочевидь є неоднорідним об'єктом, а конструкти у вигляді продуктів операції таксономії — не більш ніж аналітичними інструментами суспільствознавця, реле-

вантність яких періодично наново тестується емпіричним матеріалом (А).

Покоління, далі, можна визначити як певну колективну, більш-менш чітко усвідомлювану ідентичність, локалізовану в певному соціально-культурному, політичному, часовому контексті, із заданою в ньому і самостійно винайденою роллю позитивної чи негативної модальності, привнесеної ззовні або тільки запозятливо визнаної. Ідентичність з імпліцитним набором зразків як відчувати, сприймати, оцінювати, пам'ятати, реагувати через думки чи дії (Б).

За деяких, апріорно не встановлюваних обставин у покоління є шанс стати суб'єктом перетворювальної (інноваційної) дії, спрямованої на вдосконалення/зміну соціальних порядків і відносин. Покоління, точніше його найосвіченішу й інтелектуально найактивнішу фракцію, припустимо або цікаво вивчати на предмет того, чи є воно значущим чинником (сьогодні говорять «драйвером») соціальної динаміки, чи скористалося воно таким випадковим шансом (В). Покоління – і суто біологічний феномен (індивіди, що народилися в одному році, а також наступне покоління через, як у К. Мангайма, 30 років), і «соціально сконструйований» подіями чи «новими контактами». Події ці, здебільше незвані вторгнення, виявляються щепленнями часу в тіло покоління, викликаючи реакцію диференціації, проводять межу між поколіннями й усередині того, що охоплено подією, формуючи відчуття (емоції) та усвідомлення індивідами єдності/співпричетності та дистанціювання, солідарності та відчуження. С. Пургонен, перефразуючи П. Бурдьє, нагадує, що окремі вікові когорти з більшою ймовірністю є поколінням, ніж інші. Значущі історичні події підвищують, безумовно, шанси для вікової когорти іменуватися поколінням. До того ж події зазвичай увиразнюють позначку на осі часу – початок чи обіцянку змін, не проговорюючи про гарантії та тривалість процесу. І, фактично, залишаючи прерогативу абстрагуватися від жорсткості інститутів та непіддатливості приватних і групових інтересів, а також вибудовувати очікування та плекати ілюзії здійсненності благих бажань та ідеалів, що є в розпорядженні індивідів (Г). Одночасне співіснування поколінь (генерацій) природним чином запроваджує

історичний вимір, історію – минуле, теперішнє, майбутнє. Тим самим актуалізується проблема наступності та успадкування в процесі соціалізації нових поколінь, а також транслювання досвіду та пам'яті в майбутнє. Соціолог, відповідно до відомої настанови Ч.Р. Мілза, для розуміння того, що відбувається, зобов'язаний співвідносити біографію та історію (Д). Багата лексика виявлення просторово-часової гетерогенності покоління є *способом спостереження* (прерогатива соціолога) за соціальною динамікою з одночасно помірними домаганнями бути *способом її пояснення*, оскільки, згідно з К. Мангаймом, покоління – лише один з багатьох і явно не домінуючий чинник трансформації порядків та ієрархій (Е).

Отже, соціологія соціальної структури покоління переважно є способом спостереження, фіксації та опису трансформацій морфологічної будови спільноти, іменованої «генерація». Неоднорідність вікової когорти продиктована походженням із різних типів сімей і народженням в конкретному регіоні й типі поселення. У перебігу первинної соціалізації формуються спільні зразки світосприйняття і світобачення, ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього на підставі інтерналізованих цінностей, стандартів і норм поведінки. Міра стратифікованості заданих народженням життєвих шансів і можливостей згодом коригується або ж закріплюється інститутами середньої та вищої освіти, що відстежується в дослідженнях фахової та статусної мобільності. Події здатні звести вікову когорту в статус покоління, сконструювати ідентичність («ми», спільні способи відчувати, думати, діяти) і, майже одночасно, диференціювати ровесників, встановити відмінності та дистанції.

Джерела

Бойко, В.А. (2014). Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації. *Грані*, 12 (116), 158–162.

Дубин, Б. (2002). Поколение: социологические границы понятия. *Мониторинг общественного мнения*, 2 (58), 11–15.

Головаха, Е. (1988). *Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи*. Киев: Наукова думка.

Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 8–35.

Зарембо, К. (2017). Українське покоління Z: цінності та орієнтири. *Результати загальнонаціонального опитування* / За ред. К. Зарембо. Київ: Центр «Нова Європа».

Іваненко, О. (2019). Покоління Y: чи легко бути молодим. *Соціальні виміри суспільства*, 11 (22), 304–319.

Колот, А.М., Герасименко, О.А. (2020). Покоління Z і соціально-трудова платформа «Праця 4.0»: імперативи взаємодії. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (40), 103–138.

Левада, Ю. (2001). Покоління XX века: Возможности исследования. *Мониторинг общественного мнения*, 5 (55), 7–14.

Левада, Ю., Шанин, Т. (2005). *Отцы и дети: поколенческий анализ современной России*. Москва: Новое литературное обозрение (НЛО).

Магун, В. (1998). *Революция притязаний и изменение жизненных стратегий молодежи: 1985–1995 годы*. Москва: Институт социологии РАН.

Макеев, С. (2013). Опуст Конт: біля витоків соціологічної уяви. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 184–198.

Нагорняк, К.М. (2020). Цінності поколінь X, Y та Z в Україні. *Український соціум*, 2 (73), 110–122.

Оксамитна, С., Виноградов, О, Малиш, Л., Марцінчук, Т. (2010). *Молодь України: від освіти до праці*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Радаев, В. (2019). *Миллениалы: Как меняется российское общество*. Москва: Высшая школа экономики.

Сенюшкіна, Т. (2013). Проблема досягнення міжпоколінної солідарності в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 5 (67), 184–221.

Шанин, Т. (2005). История поколений и поколенческая история России. *Человек, Сообщество, Управление*, 3, 6–25.

Aboim, S., Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17 (2), 165–183.

Bristow, J. (2016). *The Sociology of Generations. New Directions and Challenges*. London: Palgrave Macmillan.

Connolly, J. (2019). Generational Conflict and the Sociology of Generations: Mannheim and Elias Reconsidered. *Theory, Culture & Society*, 36 (7–8), 153–172.

Edmunds, J., Turner, B. S. (2002). Introduction: Generational Consciousness, Narrative and Politics. In: *Generational Consciousness, Narratives, and Politics* / Ed. by J. Edmunds, B.S. Turner. New York, Oxford: Rowman & Littlefield.

Edmunds, J., Turner, B. S. (2005). Global generations: social change in the twentieth century. *The British Journal of Sociology*, 56 (4), 559–577.

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford University Press.

Piekut A., Valentine G. (2021). Generation-making narratives and responses to diversity in Poland. *International Sociology*, 36 (6), 887–905.

Pickering, M. (1993, 2009). *Auguste Comte. An intellectual biography*. Cambridge University Press. [Vol. I, 1993; Vol. II, 2009; Vol. III, 2009].

Purhonen, S. (2016). Generations on paper: Bourdieu and the critique of «generationalism». *Social Science Information*, 55 (1), 94–114.

White, J. (2013). Thinking generations. *The British Journal of Sociology*, 64 (2), 216–247.

1.2. ПОКОЛІННЯ В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ¹

Уже й не встановити, наскільки давньою є узвичаєна навичка пильно і запитувально придивлятися до кожного нового покоління. Хоча її джерел не відшукати, але за нею уявлюються цікавість і тривога: яке воно, чого очікувати від нього, сподіватися на нього чи побоюватися? Утім, початок систематичному вивченню було покладено 1928 року працею К. Мангайма «Проблема поколінь» [Mannheim, 1952]. Для нього покоління – не більш ніж інтелектуальний інструмент пояснення та опису соціального прогресу – тієї загальної ідеї, що хвилювала істориків, філософів, економістів позаминулого і минулого століть. Безперечною є культурологічна спрямованість запроваджених в есеї К. Мангайма визначень покоління: таку спільноту із періодичністю в 30 років конституують соціалізація, досвід, події, пам'ять, «дух часу».

Однак у XXI столітті ідею прогресу практично забули. У вжитку та на слуху інші визначення пізнього модерну і фінансового капіталізму (ризик, невизначеність), що містяться у працях З. Баумана, У. Бека, Е. Гіденса, Л. Болтанскі та Е. Кьяпелло. Крім того, у перші два десятиліття поточного століття ритм зміни поколінь помітно почастишав, практично збігся із ритмом технологічних змін. Стосовно покоління тепер превалюють технологічні визначення: інтернет-покоління, зумери, «мовчазне покоління»; імена новим генераціям присвоюють відповідно до інновацій зі сфери інформаційних комунікацій, узагальнено – тех-покоління [Brooks, Lasser, 2018]. Або навіть іще радикальніше – «народжені бути цифровими» («born digital») [Palfrey, Gasser, 2008]. До того ж автори, у прагненні збагнути занурене у гаджети й мережеві комунікації покоління, утримують в полі зору переважно відмінності, особливості, несхожість, навмисно чи інстинктивно відволікаючись від розривів і

¹Одноіменний текст опубліковано 2021 року в часопису: Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 5–20.

конфліктів – сюжетів, що їх традиційно обирають критично зорієнтовані суспільствознавці. І, що не менш виразно, гранично вгамувавши когнітивні претензії. Щоб ніхто не запідозрив, ніби вони мають намір пояснювати еволюцію суспільств загалом характеристиками конкретного покоління.

Навіть стислий перелік відповідної літератури є ілюстративним та переконливим для підтвердження сказаного. Ніяк не оминати не дуже схвалювані у власне соціологічних публікаціях книги В. Штрауса і Н. Гоу [Strauss, 1991, 1997, 2000]. Вони надміру, на наш смак, популярні серед психологів-практиків і консультантів з добору персоналу, котрі впевнено розпізнають характеристики «поколінь X, Y, Z» у живих людях. У близьких соціології працях найчастіше аналізуються причини та можливі соціальні імплікації невпинно збільшуваного населення соціальних мереж, що розвідує там ресурси ідентифікації й утверджує сліди власної присутності [Gardner, Davis, 2013]. Також тут вивчаються особливості поведінки перших покупців та активних користувачів новітніх інструментів, які забезпечують присутність і мобільність у віртуальному світі, що набуває значущості, їх сприйняття повсякденного і віртуального світу і себе в ньому [Seemiller, Grace, 2019].

У цьому ж шерезі співчутливе оповідання про так званих міленіалів у Росії – покоління, що народилося у 1980-х роках, на зламі століть [Радаев, 2019]. Або побудований на численних інтерв'ю опис відмінностей у світосприйнятті та світобаченні між батьками і дітьми, котрі, певен К. Джерсон, зумовлюються ніколи не закінчуваною революцією [Gerson, 2010]. Ні, зовсім не випадково злам століть, а тим паче тисячоліть здавна пробуджує як благодворні, так і згубно-катастрофічні очікування. Тому й настільки обширними є бібліографії названих книг, хоча не можна сказати, що вони вичерпні. Але не бракує й критико-скептичного погляду на генерації, що вступають у життя. М. Лукіаноф і Д. Гайдт розповідають про три хибні ідеї, що панують, згідно з їхніми спостереженнями, в університетських кампусах і, отже, транслуються на молодь. Насамперед вразливість: те, що вас не вбиває, робить вас

слабкішими; далі – емоційна аргументація: завжди довіряй своїм почуттям; нарешті – Ми і Вони: життя є бойовище між добрими і жорстокими людьми [Lukianoff, Haidt, 2018]. Д.М. Твенге в нещодавно перекладеній російською книзі 2017 року [Твенге, 2019] говорить про неготовність інтернет-покоління до дорослого життя, вважаючи, напевно, що їхній ухил у самоізоляцію безсумнівно засвідчує інфантилізм і прагнення залишитися в дитинстві – ситуації без відповідальності та з мінімумом обов'язків.

Зовсім поруч величезний масив публікацій із викладом результатів емпіричних обстежень умов життя, установок, цінностей, прийомів адаптації до мінливих обставин мігрантів і переселенців у першому або другому поколінні. Покоління тут – це всі, хто приїхав у певну країну, без огляду на відмінності в рівні освіти та кваліфікації, а також їхні різновікові діти. Прецедент прибуття приписує їм відповідний статус. Для поверхневого ознайомлення з літературою достатньо відкрити статтю «*Immigrant generation*» в англійській Вікіпедії.

Паралельно з мейнстримом як побічна, практично крайня течія існує історико-соціологічний наратив про покоління, що належить до рубрики «соціальна історія» – предмет нашого подальшого розгляду. Його головні риси простежимо на прикладі дослідження Р. Воля про покоління 1914 року [Wohl, 1979], Г. Елдера про дітей Великої депресії у США [Elder, 1999], а також монографії Д. Еплбі про перше покоління американців [Appleby, 2000]. У суспільствознавчих дисциплінах правило, що вимагає вказувати теоретико-методологічні підстави проведеного дослідження і викладу матеріалу, дотримується не строго. Але автори в усіх трьох випадках виносять у назву праць Події (війна, депресія, революція), наперед повідомляючи про особливу значимість їх у формуванні феномену покоління.

Роберт Воль «Покоління 1914 року»²

Р. Воль розпочинає з твердження, що резюмує його концептуальну настанову: покоління не народжується, воно проду-

² Robert Wohl (1979) «The Generation of 1914».

кується, виробляється за невідомо звідки утвореними шаблонами та лекалами.

Множинна неоднорідність життєвих ситуацій, економічних, соціально-політичних, культурних особливостей, ідеалів, образів, індивідуальних прагнень і бажань, непіддатливість інституційних структур або ж відсутність їх — така нередукована складність світу людей, що форматує ровесників у неоднорідні агрегації й розщеплює їх на відмінні сегменти. Так створюється плюральність світів, населених індивідами з відмінними досвідом та аспіраціями. Жодними зусиллями не позбутися враження, нібито ті, хто наважується іменувати себе поколінням, не просто заявляють про свою появу в суспільстві та претензії на особливу якщо не місію, то роль, але упевнені в незавершеності світу, тоді як вони самі є відсутнім і абсолютно необхідним для повноти картини фрагментом.

І що ж у нас є, аби реконструювати історію покоління у формі, яка б не втратила рис і слідів достовірності? Історія поняття обговорюється в завершальному розділі книги й пов'язується із пришвидшенням історичного процесу, урбанізацією, індустріалізацією, технологічними інноваціями [Wohl, 1979: pp. 203–207]. Але єдиний вихід, стверджує Р. Воль на перших сторінках книги, — спробувати дізнатися, що люди, котрі живуть на початку ХХ століття, розуміли під «поколінням 1914». У яких контекстах уживають такий образ, до яких груп застосовують, за яких умов він виявляється обов'язковим, які зміни в ужитку відбуваються, які інтереси і яка політика за таким вжитком угадується, — одне слово, що сучасники говорили і думали про покоління 1914 року [Wohl, 1979: pp. 1–2].

Не без впливу К. Мангайма, вочевидь, конститутивну рису покоління вбачають у його (покоління) свідомості, в деякій сумі уявлень про себе в конкретних обставинах. Носіями і виразниками таких уявлень є люди літературно освічені, які володіють письмовим і усним словом — інтелектуальна еліта. Романи, поеми, філософські есеї, соціологічні трактати, лекції професорів, преса, щоденники, спогади, промови політиків, оприлюднені у 1910–1933 роках, тобто під впливом Першої світової війни, стають тоді предметом історичного аналізу.

Так сталося, що в першому десятилітті ХХ століття тема поколінь (свідомості поколінь, молодіжних асоціацій та організацій, спільної долі) активно обговорювалася у Франції, Німеччині, Англії, Іспанії та Італії — це загальноєвропейський рух. Ф. Ментре, К. Мангайм, Х. Ортега-і-Гасет, А. Грамші майже незалежно один від одного теоретично обґрунтовували можливість і релевантність осмислення руху історії не в термінах доходу, статусу, інтересів, але в термінах віку, свідомості, досвіду, систем референції та способів ідентифікації. К. Мангайм холодно й лишень кілька разів посилається на Ф. Ментре. А Х. Ортега-і-Гасет, схоже, взагалі не знав їхніх праць [Wohl, 1979: p. 154].

Р. Воль розпочинає з Франції, саме там у газетах і журнальних публікаціях азартно, із пристрастю, обговорюють статтю «Молодь сьогоденного дня», в основі якої проведено однією з газет опитування 18–25-літніх юнаків і дівчат. У ній покоління «аеропланів, автомобілів і футболу», діяльнісне, амбітне, національно зорієнтоване протиставляється космополітичному, схильному озиратися на минуле, відданому знеціненним устремлінням та ідеалам поколінню 1885 року, поколінню літніх професорів Сорбонни. Натомість змінене життя, нові швидкості й технічні засоби, захоплення і потреби вимагають дедалі більше досконалих навичок і швидкості реакції, власливих «новому поколінню». Зробити те, чого ніхто ще не робив, сказати те, чого ніхто досі не вимовляв, тобто прагнути рішучого оновлення — що може бути природнішим для амбітної молоді, котра нічого крім плану прийдешніх звершень і надій на їхню реалізацію не має.

Висловлення й формулювання письменників, публіцистів, політиків, національних експертів-соціологів Р. Воль підсумовує й порівнює. У Франції 1920 року Ф. Ментре видає книгу «Соціальне покоління» (*Les Generations sociale*), задуману ще до війни і присвячену «новим молодим». Соціальне покоління, наставляє читачів автор, слід визначати суто в термінах переконання і бажання, моральних принципів, духовної спільності, нових способів відчувати і розуміти життя і світ, оригінального духовного середовища. Воно конструюється, диферен-

ціюється, стратифікується зовнішніми силами, впливами та обставинами.

А якщо так, то зовнішній спостерігач мимоволі буде «елітистом», адже зразки відчуження залишають одиниці, голоси більшості в хорі сучасників не чутні. Тому єдиним носієм і хранителем традиційних і трансформованих моделей сприйняття, оцінювання, висловлення — тут Ф. Ментре категоричний — була і залишається белетристика, висока і масова література. Оскільки ж він був філософом позитивістського штибу — так його представляє Р. Воль — то книга його не соціологічна в сучасному розумінні, тобто не передбачає емпіричного кількісного або якісного обстеження. Радше це методологія роботи історика і теоретично зорієнтованого соціолога, для яких покоління є, за словами Ф. Ментре, «непоганою робочою гіпотезою» і, водночас, принципом пояснення історичної динаміки, дороговказна нитка в хаосі фактів і гомоні часу. Попри критичне сприйняття праці французького історика автор книги про покоління 1914 року фактично визнає неминучість звернення до матеріалів, залишених найосвіченішими, наділеними творчими здібностями представниками молоді.

Р. Воль, скориставшись указівкою К. Мангайма на значущість у соціальному самовизначенні молоді «нових контактів», виокремлює принципову обставину: соціально-демографічне визначення покоління (почастішання ритму історії + вік) істотно коригується Подією — Першою світовою війною. У неї залучені люди різного віку, майнового цензу, освіти, соціального статусу, й тому покоління не народжується, воно конструюється з різних фракцій і сегментів, кожен з яких можна розглядати як окреме покоління [Wohl, 1979: pp. 209–210]. Належні до таких фракцій найчастіше захоплені спільними почуттями і настроями — патріотизм, готовність до самопожертви, переживання єдності («ми») і солідаризація/ідентифікація з анонімними чи мовчазними «іншими», що дістає відображення у віршах, прозі, публіцистиці.

Проте недостатньо сказати, що Подія-Війна об'єднує. Адже її ефекти виявляються і стають упізнаваними не одразу, не миттєво. Подія-Війна наділяє чимось більшим — долею:

приносить славу, безчестить, залишає «вічно молодим», робить інвалідом, перетворює на ветерана, розтворює ціннісні та смислові орієнтири, закриває привабливі раніше можливості, надає доступ до нових життєвих шансів або виводить їх за обрій досяжності.

Разом із тим час події та час, що відсуває подію в минуле, постають як період селекції та переосмислення. Інстинктивний чи усвідомлений вихід індивідів з-під влади Події запускає метаморфоз обставин і справ, які раніше сприймалися як «свої», у щось інше. Діапазон широкий: доба не подвигів і визнання заслуг, але нещадного насильства, приниження і забуття з цілим набором проміжних змішаних станів. Дедалі наполегливіше лунають такі оцінки покоління як «загублене», «принесене в жертву», й усе більше людей їх поділяють. Це, мабуть, дещо похідне від розчарування в тому, що очікування кращого і гідного життя після стількох жертв і перенесених жахів не виправдовується, соціальне ніби знайшло нові ресурси негідності, встоявши перед спокусливими сподіваннями, надіями, планами. Війна лише на короткий період притлумлює різноманітність думок та оцінок ерудованих сучасників, що презентована на сторінках книги Р. Воля і вказує на несумісність часів, що їх проживають різні фракції сучасників.

Руйнівні-спустошливі результати війни стосуються всієї ноосфери, всіх продуктів розумної діяльності людей. Розпадаються покоління, намарно витрачаються найпіднесеніші спонуки до дії. Не обходиться без того, що ті, хто на певному етапі життя оголошували себе належними до особливої спільноти способу мислення і стилю існування, виявляють радикальну розбіжність в оцінках тенденцій і наслідків того, що відбувається. Відчуженість від себе колишнього — не таке вже рідкісне явище серед письменників і поетів, присутність у поколінні швидкоплинна, можливість виходу з нього, відкидання старої ідентичності не виняткова. Ба гірше, покоління, покликане модернізувати країну — до чого, наприклад, напрочуд палко і переконливо закликав іспанських однолітків на третьому десятку свого життя Х. Ортега-і-Гасет у статтях і

лекціях до 1914 року – не виконує свого призначення. Не ясно, втім, чи існують «не загублені покоління», що здійснили тільки уявне приховане або агресивно деклароване потаємне.

Такими є фатальні втрати чи, навпаки, нечувано-щасливі здобуття «елітистського підходу» до спостереження за генераціями у книзі Р. Воля на літературному, переважно, матеріалі.

Глен Г. Елдер, мол. «Діти Великої депресії»³

Книга вперше була видана 1974 року, а за 25 років автор доповнив її ще одним розділом, в якому узагальнив свої багаторічні дослідження «життєвого шляху» (life course) [Elder, 1999]. Відповідна теорія й емпіричні розвідки, що небезпідставно претендують на самостійність і подані великим масивом концептуальних розробок та узагальненої інформації проведених спостережень [Shanahan, Mortimer, Johnson, 2016; Elder, Giele, 2009], залишаються в рамках «проблеми поколінь», як її формулював К. Мангайм. Хоча життєвий шлях передбачає більшу тривалість і трудомісткість спостереження за подіями та їхнім впливом на долі, кількість не тільки соціологічних, а й психологічних та біомедичних публікацій безупинно зростає [Shanahan, Mortimer, Johnson, 2016: pp. 2–3].

На початку 30-х років минулого століття в Окленді, штат Каліфорнія, були ініційовані роботи з виявлення та опису досвіду дорослішання у кризовій ситуації (Великої депресії). У когорти американців, що народилися у 1920–1921 роках (167 хлопчиків і дівчаток), фіксувалися соціальні та психологічні характеристики, починаючи від молодших класів і аж до закінчення середньої школи, а також статус їхніх батьків і взаємовідносини у сім'ї. Опитування повторювали у 1940–1950-ті роки, а в останньому, на початку 1960-х брали участь 145: лонгітюдна когорта збереглася. Завдання вторинного опрацювання Г. Елдером матеріалу полягало у виявленні ефектів такої грандіозної події як Велика депресія (ВД), що позначилися на найважливіших у житті людини виборах – професії, освіти, сім'ї, місця проживання, часу появи дітей.

³Glen H. Elder, Jr. (1999) «Children of the Great Depression: Social Change of Life Experience» (5416 цитувань у березні 2021 року згідно із Google Scholar).

Явище це, щоправда, не було тотальним, і за найобережнішими оцінками «охоплювало» не більш як 50% американців. Не тотальні події є правилом у світі людей, завжди знаходяться ті, хто перебуває поза локалізованим радіусом негативно-травматичного впливу подій. Утім, вони наполегливо нагадують, наскільки мало насправді перебуває під контролем кожного індивіда і яким крихким воно є. Вчинюване ними насильство й невизначеність примушують до вибору: адаптуватися до запропонованих умов, ухилитися від вимог і закликів адаптації, необоротно маргіналізуючись, або переміщатися (соціальна мобільність, міграція) до більш урегульованих станів і ситуацій.

Економічна депривація, втрата роботи чи значне скорочення джерел доходу були головним наслідком ВД, що потребувало адаптаційних реакцій від усієї сім'ї. Г. Елдер докладно розглядає такі реакції у трьох аналітично виокремлених царинах. Природне скорочення споживання й обережна витрата накопичень, пошук допомоги родичів, знайомих, заявки на державні субсидії супроводжувалися зміною в *поділі праці в сім'ї*. Дівчатка долучалися до домашніх турбот, хлопчики шукали підробіток, а чимало матерів змушені були працевлаштовуватися. Батько, особливо безробітний, втрачав професійний статус, престиж, авторитет, зростала соціальна й економічна значущість матері, менш жорстким ставав контроль за поведінкою дітей, підвищувалася цінність економічної безпеки: формувалася нова структура *відносин у сім'ї*. Сім'ї, крім того, різнилися за *адаптивним потенціалом*: чим вищим був статус сім'ї, тим легше батьки та діти пристосовувалися до несприятливих умов повсякденного життя, тим вищі претензії й амбітні мотивації культивували [Elder, 1999: pp. 277–297].

П'ятий, доданий 1999 року розділ Г. Елдер відкриває нагадуванням про часто цитоване у книзі Ч. Мілза «Соціологічна уява» побажання поведінковим наукам зайнятися вивченням біографій у контексті історії, перетину їх у рамках соціальної структури. А далі перелічує ті принципи, що спрямовують дослідження життєвого шляху і яких він сам

дотримувався спершу в аналізі перипетій долі дітей ВД, а потім і в розповіді про них. Принципів є лише чотири [Elder, 1999: pp. 304–308].

По-перше, *принцип історичного часу і місця*. Біографічні петлі, схрещення, уповільнення і пришвидшення здійснюються подіями в параметрах локального порядку, що потребують зваженого й уважного розгляду. Іноді різниці в кілька років або проживання в певному регіоні, місті чи сільській місцевості цілком достатньо, щоби період стресу, нестабільності, депривації не захопив окремі вікові групи. Грандіозна Подія ніби оминатиме їх, розділивши буцімто спільний простір на два відмінні життєві світи, що вочевиднюється при порівнянні когорт різного віку. Або, по-іншому, наратив про подію не передбачає абсолютної точки зору, плином життя спостерігач належить і до «іншого часу», і до «іншого місця».

По-друге, *принцип синхронізації життя*. Збіг часу настання історичної Події з певним етапом індивідуального життєвого циклу зумовлює долю (війна і досягнення призовного віку, скажімо). Такий збіг веде до того, що у «фронтовиків» і тих, «хто не воював», котрі народилися з інтервалом у кілька років, у різному віці відбуваються найважливіші екзистенційні події, їхні лінії життя розходяться. Ідеться і про раннє працевлаштування на оплачувану роботу, і завершення освіти, і зав'язування романтичних відносин, і одруження/заміжжя, і народження дітей, і окреме від батьків проживання. Інакше кажучи, події великого калібру (Події) наближають або відсувають терміни настання індивідуальних подій.

По-третє, *принцип взаємозв'язку життів*. Велика депресія була найсильнішим потрясінням для сімейного порядку й укладу, що дістало вияв у новій структурі сімейних ролей, матеріальній депривації, стресах, сварках, хворобах, психологічних патологіях, алкоголізмі, суїцидах, розлученнях. Причому нестабільність і нестійкість сімейних стосунків часто транслуються на нові покоління, фактично або тільки у вигляді ризиків відтворюються в них. Дослідник усерйоз зобов'язаний зважати на можливість того, що наслідуються, переймаються, знеацька чи внаслідок раптово виниклої

потреби активуються не тільки ефективні адаптаційні компетенції, а й дезадаптивні навички, які генерують хаос у спільному існуванні.

По-четверте, *принцип індивідуальної агентності*. Хоч би якою грандіозною була Подія, завжди залишається якийсь простір можливостей та обмежень, доступний для ініціативних індивідуальних або колективних дій і сприйнятливий до них. Особиста енергія і особистий час є чи не єдиними ресурсами, наявними у розпорядженні батьків і їхніх дітей, що дорослішають. Переїзд у дешевше житло, пошуки альтернативних джерел доходу, практики самозабезпечення деякими продуктами харчування – це лише деякі форми заповзятливості та активності з метою протистояти несприятливим обставинам. Фактично – тому світові, що втратив стабільність, підтримувану силами, котрі, як виявилось, перебувають за межами контролю влади різного рівня, а тим паче сімей.

Р. Воль у книзі про покоління – 1914 не забував сказати про соціальне походження письменників, поетів, соціологів, політиків, філософів. Але лише мимохідь, тому книга Воля радше історична, ніж соціологічна. Тоді як Г. Елдер намагався простежити вплив сім'ї в термінах соціального класу (середній клас, робітничий клас) на життєвий шлях дітей Великої депресії. Хоча спостереження за долею 167 індивідів не дає змоги формулювати універсальні висловлювання, однак за суттю виявлених тенденцій і прийомів інтерпретації їх книга переважно соціологічна.

Джойс Олдгем Еплбі «Наслідуючи революцію: перше покоління американців»⁴

Стаття в «New York Times» від 6 січня 2017 року із повідомленням про смерть однієї з найкомпетентніших дослідниць ранньої історії США, яка багато років очолювала професійну асоціацію своїх колег, називалася так: «Джойс

⁴Joyce Oldham Appleby (2000) «Inheriting Revolution: the First Generation of Americans».

Еплбі, дослідниця капіталізму та американської ідентичності, померла у віці 87 років».

Саме становленню ідентичності покоління, що народилося в період між 1776 і 1800 роками і аж до 1830 року, коли наймолодшим у когорті було 30 років, присвячена одна з її численних книг [Appleby, 2000]. Вона про тих, хто не здійснював революцію, а приймав, утверджував дією ті ідеали та цінності, що формували американський капіталізм як економічне явище, але й, не меншою мірою, як явище культурне. Без такої «роботи» покоління він (капіталізм) міг би і не відбутися. Як зазначав один із критиків, відсилаючи до назви книги, це покоління не зробило революції, воно отримало її у спадок від батьків. Від тих, хто заплатив доволі високу ціну за Незалежність: війна, невизначеність, економічна депресія [Appleby, 2000: р. 56]. Одначе новий світ мав дорослішати / зазнавати становлення разом, тут не оминати певної частки умовності, з «ровесниками американської незалежності».

Місія покоління полягала не менш ніж у продумуванні та уточненні значення Американської революції, у *встановленні* соціальних форм нової нації; так це бачить історик з майбутнього і не бачили, ясна річ, представники покоління. Запозичені у Просвітництва, схожі на казку ідеали та мрії освічених батьків про розставання з колоніальним минулим і утвердження свободи та демократії треба було матеріалізувати у щось принципово інше. У зразки наполегливої та кваліфікованої трудової поведінки, у стандарти комунікації та співпраці в рамках різноманітних спільнот, у моделі компромісного поєднання прав і свобод з економікою індивідуального підприємництва, нарешті — в міську Америку. Тобто фактично з чистого аркуша, наново, заснувати національну культуру/ідентичність у вигляді цілей, заповзятливих героїв, табу, розпоряджень, символів, свят [Appleby, 2000: р. 5].

Методичний прийом, до якого вдається фахівець із соціальної історії, що пише таку книгу, зовсім не є секретом. Оскільки сьогодні ми знаємо, як виглядають домінантні риси американської культури, остільки в минулому нам необхідно

знайти джерела, що містять схожу інформацію. Для Дж. Еплбі таким джерелом стали 200 автобіографій успішних білих громадян США, будівельників бізнесу і міст, винахідників, організаторів соціальних рухів і асоціацій, видавців, місіонерів, публіцистів. Довелося прийняти — безумовно, свідомо й вимушено — спрощення, що є надмірним, але й виправданим водночас. Воно надмірне, адже за обрієм спостереження залишився головний масив тодішнього суспільства: раби, рабовласники, владна політична еліта, корінне населення північноамериканського континенту, безіменне і «мовчазне» сільське населення. Але є виправданим, позаяк у контексті тисяч інших документів епохи — листів, щоденників, звітів про подорожі, публікацій у газетах — виявлялися і фіксувалися нюанси й точки зростання культури майбутнього, котрій не одразу, поступово належало стати панівною.

Ненавмисним наслідком соціальної мобільності та нових можливостей професійної та життєвої самореалізації в незалежній Америці стала культурна, економічна і політична диференціація Півночі та Півдня. Сам час спливав тут у різному темпі. Бути енергійним, сприйнятливим до інновацій, товариським, спиратися на власні сили, без побоювань висловлювати свою думку — от що для жителів Півночі означало бути американцем. Перед обличчям тих самих викликів, що генеруються Незалежністю, Південь ставав дедалі більш консервативним, відтворюючи традиційні порядки розподілу влади і господарські уклади, незмінні аспірації, установки, спосіб життя, зразки поведінки. Білі громадяни на Півдні, відчуваючи і висловлюючи свою особливість, дедалі частіше доходили думки, що беруть участь у розбудові не однієї, а двох різних країн [Appleby, 2000: pp. 22–23].

Революція, за висловленням когось із її сучасників у 1789 році, звела дах споруди, іменованої Сполученими Штатами, залишивши майбутнім поколінням роботу з підведення під неї стін і благоустрою кімнат [Appleby, 2000: p. 25]. Книга Дж. Еплбі — про сім наріжників (екзистенційних конструктів), над якими славно попрацювало перше покоління американців. Вони поименовані й докладно презентовані у

семи розділах. Другий із них (слідом за Вступом, що під № 1) названо «*Реагуючи на революційну традицію*» й розповідається у ньому про поступове утвердження демократичної політики в державі, про відповідальність влади перед виборцями, про поділ влади, про участь пересічних громадян у політиці. Про право обирати й бути обраним, про обмеження впливу держави, церкви, сім'ї на приватне життя, про свободу висловлювати думку й об'єднуватися у групи, спілки, партії, тобто про ослаблення зовнішніх сил, що перешкоджають якомога повному управлінню своїм життям з боку людини [Appleby, 2000: pp. 26–55].

Підприємливість — про мистецтво, не сказати ж «про науку» — не адаптуватися, але створювати нові шанси та можливості, не задовольнятися малим, націлюватися, спонукати себе до енергійного пошуку та руху, шукати і знаходити заняття по розуму і до душі, напружено трудитися, вигадувати раніше невідоме. Але також про створення ефективних економічних інститутів, що підтримують і генерують бізнес будь-яких розмірів, що створюють робочі місця з гідною оплатою докладених зусиль. І формують новий середній клас [Appleby, 2000: pp. 56–89].

Кар'єра — про влаштування складно зорганізованого (диференційованого і стратифікованого) соціального простору існування нації. З передовою промисловістю та інтенсивним сільським господарством, розвиненою структурою комунальних служб, інфраструктурою у вигляді мережі залізниць і звичайних доріг, поштових відділень, з різноманітними ринками зайнятості. З ієрархією інститутів освіти, зі щоденною і періодичною пресою, із видавництвами, з наукою і мистецтвом. Перше покоління американців такий соціальний простір створює, і він надає шанси на економічний і політичний успіх, на просування, на кар'єру. Кар'єрою почали називати постійний прогрес чоловіків (жінки здебільшого залишалися домогосподарками) у їхніх справах, надавши нове значення слову з лексикона любителів коней і перегонів [Appleby, 2000: pp. 90–128].

Відмінності — складалася нова соціальна структура населення, поступово зникали властиві колоніальному періоду

уявлення про «правильний» поділ людей на знать і чернь, про супутні їм статуси, ранги, табу, стигми, упередження. У пресі, часописах, романах, листах розгортається дискурс про соціальні відмінності, властиві суспільству ліберальної демократії з ринковою економікою. Знатність, походження, ранг у певній ієрархії, привілеї, спадок як критерії оцінювання людини, так само як і несхожість між людьми, поступово витіснялися. Талант, покликання, смак, амбіції, уміння, знання, заслуги утверджувалися в статусі прийнятних соціальних маркерів, мірила справедливості щодо будь-кого. Розростався, стаючи дедалі неодноріднішим середній клас, клас підприємців у містах, власників землі в сільській місцевості, священників, учителів, лікарів. Узвичаювалося не увиразнення відмінностей церемоніями, етикетом, зверненням, але демонстрація всього можливого в конкретній ситуації рівності [Appleby, 2000: pp. 129–160].

Три останні розділи книги завершують аналіз змін, суб'єктом і об'єктом яких було перше покоління незалежної Америки. *Інтимні стосунки* – про становлення теплих і сталих емоційних зв'язків між батьками й дітьми, у подружжі, між близькими родичами, друзями, чоловіками й жінками. Про те, чого не спостерігалося раніше: про зростання значущості сім'ї, тобто про соціальний інститут, що стає чи не першорядним об'єктом турботи і відповідальності [Appleby, 2000: pp. 161–193].

Реформи – про культивування навичок спільного існування. Американці із захватом та ентузіазмом об'єднуються у спільноти любителів співу, книги, тверезого способу життя, взаємодопомоги, вирушають у просвітницькі та освітні місії, консолідуються навколо церков і дотримуються релігійних обрядів. Це ті різноманітні форми колективності, котрі не придушують індивідуальність, але є простором самореалізації та самовдосконалення в позаекономічній царині, що дає змогу ініціативним зусиллям творити плюральність/багатовимірність власного життя. У повсякденному житті утверджується принциповість поділу приватної й публічної

сфер, цінностей освіти, знання, автономії, спільної праці, дисципліни, благочестя [Appleby, 2000: pp. 194–238].

Нова національна ідентичність — про усвідомлення поколінням себе «першим американським». Це відбувалося завдяки участі у значущих подіях, у з'ясуванні та розумінні дистанції від того, що було колись, навіть від способу життя своїх батьків, у процесі розбудови індивідуальної історії успіху і соціальної мобільності. Ідентичність є тим, що поступово, долаючи інерцію минулого та опір теперішнього, надбудовується над класовими, статусними, професійними, релігійними розбіжностями, що суперечать одне одному в плані уявлень про те, як усе в житті має бути влаштовано. І лише за певний час, відповідно до обставин, нівелює їх, збуджуючи відчуття гомогенної спільноти, що демонструється в належних випадках. Передбачувана рівність укоріненості у відвойованій і розбудованій їхнім напруженням і старанням країні — от чим була національна ідентичність «перших американців» [Appleby, 2000: pp. 239–268].

Висновки

Два різновиди історико-соціологічного аналізу покоління домінують, напевно, у масиві сучасної літератури з цього предмета. Перший представлений дослідженнями «покоління-1914» Р. Воля і «першого американського покоління» Дж. Еплбі. У його фокусі усвідомлення індивідами досвіду життя в запропонованих обставинах історії та місця дії. Подія — Війна і Революція — конструює покоління, паралельно відмежовуючи від тих, «кого там не було». Вікові межі «покоління» або не обговорюються зовсім, або є настільки широкими, що доречно говорити про різні покоління. У Дж. Еплбі між старшими і молодшими в поколінні різниця у 24 роки. Настільки широкий діапазон явно вимушений, адже для того, щоб скласти автобіографію і стати суб'єктом такого наративу, треба прожити достатньо довго — щоб самостійно підбити підсумки або щоб молодші сучасники могли зробити це. А в першій половині XIX століття мемуаристи ще нечисленні.

Інакше кажучи, якість і кількість документальних джерел також визначають те, кого дослідник зарахує до покоління.

Другий різновид репрезентований лонгітюдом «діти Великої депресії» Г. Елдера в концептуальній і методичній традиції вивчення «життєвого шляху». Тут покоління також конструюється Подією і зводиться, фактично, до вікової когорти 1920–1921 років народження. Цей різновид радше соціолого-історичний — ще й тому, що в традиції присутні й мають значення принципи та правила процесу соціалізації, найповніше розроблені саме в нашій дисципліні.

Один із найвідоміших проєктів такої властивості сьогодні той, що нині виконується Центром лонгітюдних досліджень Університету Лондона — Дослідження покоління міленіалів (Millennium Cohort Study). Майже 19 тисяч опитаних дітей, які народилися між вереснем 2000 і січнем 2002 року, а також їхніх батьків. Сім хвиль, остання з яких була у 2018 році, коли «дітям нового століття» було 17 років, а також перше інтерв'ю — з матерями дітей у віці 9 місяців. В онлайн-бібліотеці проєкту понад 5 тисяч публікацій на матеріалах даного і попередніх когортних досліджень Центру, серед них — і в провідному соціологічному часопису королівства [Cooper, 2021]. В Європі з ініціативи економічної комісії ООН для Європи підтримується проєкт «Програма поколінь і гендеру» (The Generations & Gender Programme). Перше опитування було проведено 2004 року (20 європейських країн і 4 неєвропейські), останнє планували на 2020-й рік, і листи підтвердження участі організатори отримали від 25 країн. 3-поміж пострадянських країн учасниками Програми є Білорусь, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія. На сайті Програми розміщено умови доступу до емпіричних даних і бібліографія публікацій, а також перелічено деякі національні проєкти дослідження поколінь. На квітень 2021 року нема повідомлень про перебіг виконання чергового етапу, запланованого на 2020 рік. Нова грандіозна подія — COVID-19 — скоригувала, схоже, плани дослідників. Якщо не призупинила їх зовсім.

Усі три реферовані книги містять два важливі повідомлення про людей XIX і XX століть. Передусім майбутнє вбачається

їм таким, що піддається їхнім енергійним зусиллям — пластичним. Або, по-іншому, наші проекти реалізуються, соціальні обставини цілком вибудовуються за планованими ціннісними конфігураціями та етичними параметрами. Одначе мірою дорослішання, переходу до середнього і літнього віку в контексті грандіозних Подій і після них індивідуальна та групова (покоління) значущість майбутнього нездоланно зменшується, а ідеали й очікування юності найчастіше так і залишаються у сфері можливого, заохочуючи розмову про «втрачене покоління». Чи так усе відбувається із генерацією, що народилася у ХХІ столітті, мають показати лонгітюдні проекти.

Одначе зараз ситуація з майбутнім помітно інша. Ані інтелектуали, ані політики вже не передбачають і не передвіщають нічого доброго: світ і далі обіцяє бути стрімко мінливим, невизначеним, сповненим ризиків і несправедливості. Ідея *прогресу* у вигляді накопичуваного блага для всіх дискредитована минулим століттям і відправлена до недосяжних запасників історії. Її місце заступила *невизначеність* — визнання неможливості скільки-небудь зрозумілої калькуляції/провидіння майбутніх імовірностей подій, дій, станів. Тому в сучасних публікаціях, ґрунтованих на опитуваннях і висновках із них, співіснують сценарії, що мало відрізняються один від одного.

У більш оптимістичному сценарії нове покоління сприйме домінування інформаційних технологій і почуватиметься комфортно у двоїстому світі — реальному і віртуальному. У менш оптимістичному — міленіали масово будуть байдужими до більш досконалого, призначеного для всіх майбутнього, предмета сподівань покоління «бумерів» (людей, народжених після Другої світової, що йдуть наразі з історичної сцени), залишаючись чутливими лишень до локально-власного теперішнього. Тому нав'язливо речовому теперішньому, в якому крім ненадійності, недостовірності, загроз, небезпек, не кращих передчуттів, нездоланної нерівності, дефіциту довіри все одно залишилося місце для привабливих шансів і можливостей із закличками/спокусами скористатися ними. А от місцем утвердження особистісної ідентичності та належності — обирати світ соціальних мереж і комунікаційних гаджетів.

Байдужість до минулого країн і народів, інноваційно або успадковано культивованій презентизм і слабкий інтерес до спільного майбутнього (воно «закривається») зумовлюють, вочевидь, найбільш загальну соціальну установку покоління ровесників поточного століття. Доповнена віртуальністю повсякденність власною структурністю визначатиме нові поділи та стратифікації.

Джерела

Радаев, В. (2019). *Миллениалы: Как меняется российское общество*. Москва: Высшая школа экономики.

Твенге, М.Д. (2019). *Поколение I. Почему поколение Интернета утратило бунтарский дух, стало более толерантным, менее счастливым и абсолютно неготовым ко взрослой жизни – и что это значит для всех остальных*. Москва: РИПОЛ классик.

Appleby, J.O.(2000). *Inheriting Revolution: the First Generation of Americans*. Cambridge, London, Belknap Press of Harvard University Press.

Brooks, M., Lasser, J. (2018). *Tech Generation. Raising Balanced Kids in a Hyper-Connected World*. S.I.: Oxford University Press.

Cooper, K. (2021). Are Poor Parents *Poor* Parents? The Relationship between Poverty and Parenting among Mathers in the UK. *Sociology*, 55 (2), 349–383.

Gardner, H., Davis, R. (2013). *The App Generation: how today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world*. New Haven, London: Yale University Press.

Gerson, K. (2010). *The Unfinished Revolution: How a New Generation is Reshaping Family, Work, and Gender in America*. Oxford University Press.

Elder, G.H., Jr. (1999). *Children of the great depression: social change in life experience. (25th anniversary ed.)*. Westview Press.

Elder, G.H., Jr., Giele, J.Z. (Eds.) (2009). *The Craft of Life Course Research*. New York: The Guilford Press.

Lukianoff, G., Haidt, J. (2018). *The Coddling of the American Mind. How Good Intentions and Bad Ideas are Setting Up a Generation For Failure*. New York, Penguin Press.

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge* (pp. 276–322). Oxford University Press.

Palfrey, J., Gasser, U. (2008). *Born digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*. New York: Basic Books.

Shanahan, M.J., Mortimer, J., Johnson, M.K. (Eds.) (2016). *Handbook of the Life Course: Volume II*. Springer Science + Business Media.

Seemiller, C., Grace, M. (2019). *Generation Z. A Century in the Making*. London, New York: Routledge.

Strauss, W., Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, London: Harper Perennial.

Strauss, W., Howe, N. (1997). *The fourth turning: An American prophecy – What the cycles of history tell us about America's next rendezvous with destiny*. New York: Broadway Books.

Strauss, W., Howe, N. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.

Wohl, R. (1979). *The Generation of 1914*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

1.3. СТРУКТУРОВАНІЙ АКсіОЛОГіЧНИЙ ПРОСТіР: ТЕОРіЯ ТА ЕМПіРИЧНі ФАКТИ¹

Аналіз проблематики аксіологічної сфери людей, народжених у 1991–1992 роках в Україні, слід розпочинати з розгляду такого рядоутворювального поняття, як «цінності покоління», яке розміщується на перетині проблематик цінностей та одного з їх носіїв — покоління. Поняття «цінності покоління» правомірно претендує на автономний статус, але його легітимність в соціології залишається непевною.

Теоретичне обґрунтування дослідження цінностей покоління

Традиційно лівова частка дослідницької уваги припадала на *цінності*, які (так само як і ідентичність) можна вважати «годувальницями поколінь соціологів». Класичними соціологічними працями з дослідження ціннісного простору вважають напрацювання, які побачили світ під авторством М. Вебера, Е. Дюркгайма, Т. Парсонса та П. Сорокіна. Від класиків ведуть генезу наукові розвідки щодо цінностей як детермінант поведінкових стандартів, функціональним призначенням яких є забезпечення нормативного відтворення та розвитку суспільств у контексті різних історичних періодів, соціокультурних та політико-економічних ситуацій.

Сьогодні ж переважний тренд розвідок аксіосфери віддаляється від традиційних позитивістських та об'єктивістських трактувань цінностей у межах класичної, неокласичної та посткласичної метапарадигм і дедалі більше повертає в бік не-класичної та постнекласичної метапарадигм соціологічного теоретизування. Утім, серед такого гатунку теорій і концепцій зберігає значення соціологічний конструктивізм у всіх його розгалуженнях і з властивою йому увагою до процесів конструювання обох феноменів — і цінностей, і поколінь, а також

¹На основі статті «Аксіологічний простір ровесників Незалежності України: соціологічні виміри», опублікованої 2021 року в часопису: *Український соціум*, 3 (78), 34–53.

парадигма обміну П. Блау й Дж. Гоманса, за якою матеріальні й духовні цінності трактують як один із предметів обміну на мікро- та мезорівні соціологічного аналізу, а також їхній вплив на соціальну диференціацію. Блау взагалі вважав, що саме ціннісно-нормативні взірці відіграють визначальну роль у такій диференціації, оскільки регулюють соціальний обмін і залежно від свого типу (а П. Блау вирізняє чотири типи цінностей) виконують різні функції: від інтегративних до опозиційних (чи революційних) [Блау, 1994]. Відтак важливим теоретичним положенням праць П. Блау вважаємо розроблення типології цінностей із акцентом на опозиційних та революційних; саме вони сприяють соціальним змінам, включно зі змінами в інституційних структурах суспільства. Характерним для сьогодення є підвищений інтерес до аналізу динаміки змін цінностей за умов глобалізації, а останнім часом — і під впливом пандемії коронавірусу COVID-19. До нечисленних праць останнього різновиду залічуємо ті, що зосереджені на докорінних якісних зсувах в межах сучасного аксіопростору, коли виникає нова комбінація цінностей виживання і цінностей самовираження в сенсі їх рівноважної представленості в сучасних ціннісних моделях [Грозовский, 2021].

У світовій соціології кроками в наближенні до емпіричних досліджень аксіологічних просторів є різноманітні класифікації й типології цінностей, здійснені за різними критеріями. У Світовому дослідженні цінностей використано напрацювання Ш. Шварца та Р. Інглгарта з розширенням їхнього переліку від хвилі до хвилі: якщо на початках цього дослідження виокремлювалися матеріалістичні й постматеріалістичні цінності, то згодом схема опису цінностей зазнала модифікацій у бік акценту на цінностях автономії та самовираження на протигагу цінностям виживання. Інглгарт та його послідовники згодом додали вісь, за якою протиставили традиційні та раціонально-секулярні цінності. Внаслідок нагромадження зібраної соціологічної інформації Р. Інглгарт та К. Вельцель створили знамениту культурну мапу з розташуванням країн згідно з домінуючими для них цінностями локальних / регіональних культур.

Інший підхід до типології цінностей належить М. Рокічу, котрий узагальнив його у своїй концепції ціннісних орієнтацій особистості. На його думку, цінності — це соціальний продукт, що зберігається й передається з покоління в покоління. Соціолог поділив цінності (загалом 36 різновидів) на дві великі групи, або класи: термінальні та інструментальні. Термінальними він вважав ті цінності, що стосуються цілей індивідуального існування, а інструментальними — ті, що пов'язані зі способом дій і досягнення цілей. На цих засадах під час здійснення в 1960–1970-х роках польових досліджень на підставі загальнонаціональної американської вибірки було проведено ієрархічне ранжування цінностей з обох груп із подальшою крос-табуляцією цінностей зі статтю, віком, доходом, освітою та ін. [Rokeach, 1973]. Трохи змінені уявлення про такого роду типологію в Росії оприлюднив В. Ядов із використанням понять «цінності-цілі» (термінальні) та «цінності-засоби» (інструментальні) [Ядов, 2003].

Взагалі російські соціологи останнім часом запропонували декілька типологій цінностей із подальшим використанням їх в емпіричних дослідженнях. Це, зокрема, пропозиція В. Бойко щодо чотирьох систем ціннісних суджень залежно від актуалізованих потреб індивідів (вітальна, інтеракціоністська, соціалізаційна, сенсожиттєва) [Бойко, 1991]. Вельми авторитетною є також типологія цінностей М. Лапіна, побудована за критерієм їхнього місця в ієрархічній структурі ціннісної свідомості з вирізненням чотирьох груп [Лапін, 2006]. Цю типологію, перевірену в польових умовах, ще називають соціокультурною моделлю базових цінностей, адаптованою, зокрема, до кондицій розвитку сучасного російського суспільства.

Зачинателями дослідження аксіосфери в українській соціологічній традиції був шерех відомих вітчизняних учених. Науковий інтерес В. Бакірова націлений на дослідження впливу інституту освіти на ціннісні моделі молоді як соціально-демографічної групи. Підкреслимо зазначений Бакіровим факт суттєвих розбіжностей між ціннісними уявленнями, що виявляються у вербальній формі, та реальними формами практичної поведінки, — факт, важливий для обраного нами

аспекту аналізу цінностей поколінь. Є. Головаха фокусується на зв'язку між змінами аксіосфери та якістю модернізаційних процесів держави. В. Танчер зосередився на проблематиці цінностей у мультикультурному середовищі. О. Якуба працювала над проблемою моральних та правових аспектів регулювання суспільних відносин.

Окремо слід вказати на масштабні напрацювання в галузі теоретичного й емпіричного аналізу цінностей, що належать науковцям Інституту соціології НАН України. Результати систематичних моніторингів, які щорічно проводить Інститут, дають змогу представникам цієї провідної соціологічної установи у відповідних публікаціях розкривати динаміку ціннісних змін в українському суспільстві, робити важливі теоретичні узагальнення стосовно його аксіосфери тощо. Від самого початку участі України у проведенні хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) та опрацюванні їхніх результатів велику роль відігравали Є. Головаха і С. Макеєв. Зокрема, за їхньою редакцією було видано колективну монографію «Українське суспільство в європейському просторі», де особливої уваги заслуговує розділ авторства В. Магуна і М. Руднева [Магун, Руднев, 2007], присвячений компаративному аналізу життєвих цінностей населення України та інших європейських країн.

Особливо вагомий внесок у розроблення проблематики цінностей належить ученим відділу соціології культури та масових комунікацій під керівництвом спочатку А. Ручки, а згодом Н. Костенко. Так, А. Ручка видав монографію про ціннісний підхід в системі соціологічного знання [Ручка, 1987]. Пізніше в інших своїх працях, до прикладу при виокремленні таких типів, як соціетальна та індивідуальна ідентичність, він використовує як основу їх відмінні ціннісні орієнтації. З 1991 року А. Ручка очолює науково-моніторингову програму «Аксіо-моніторинг». Н. Костенко належить багато праць з осмислення ціннісної проблематики, передусім індивідуальна монографія з акцентом на цінностях і символах у масових комунікаціях [Костенко, 1993], а також численні публікації у провідних соціологічних виданнях України та Європи.

Вітчизняні соціологи долучилися й до проведення Світового дослідження цінностей (WVS) у четвертій (1999), п'ятій (2006), шостій (2011) та сьомій (2020) його хвилях, а також до Європейського дослідження цінностей (EVS) у 1996 та 2008 роках. Презентація отриманих результатів сьомої хвилі Світового дослідження цінностей стосовно України відбулася наприкінці жовтня 2020 року.

Що ж до проблеми *поколінь* як частини аналітичного апарату, то їй у соціології приділяють значно менше (порівняно з цінностями) уваги, до того ж не як самостійному концепту, а радше в контексті інших, більш загальних проблем або навіть і напрямків соціогуманітарного знання. Це насамперед теорія модернізації та постмодернізації Р. Інглгарта, яка нині претендує на статус інтерпретативної моделі всього процесу соціальних змін. У ній соціальними силами, що живлять утвердження нових цінностей – драйверів соціальних змін – є зростання екзистенційної безпеки й когнітивної мобілізації від покоління до покоління. На його думку, доконаним фактом донедавна було те, що мірою дорослішання молодого покоління їхні цінності стають домінуючими, і серед цих цінностей на початку XXI століття перед вели постматеріалістичні цінності. Відтак зміна поколінь і відповідна їй зміна цінностей стають рушієм історичних змін.

В одній зі своїх лекцій в Росії у Вищій школі економіки, де Р. Інглгарт був директором лабораторії (з 2010 року), він підкреслював, що мірою того, як молодь заступатиме місце старшого покоління, цінності будуть змінюватися досить передбачувано й матеріалісти поступатимуться місцем постматеріалістам [Инглхарт, 2015]. Однак дослідження останнього часу в деяких, навіть добре розвинутих країнах світу, особливо в період пандемії коронавірусу COVID-19, демонструють реванш матеріалістичних цінностей, який далекоглядний Р. Інглгарт і його помічник П. Норрис називають консервативним і авторитарним відкатами назад [Грозовский, 2021].

Аналітичні моделі поколінь застосовуються в антропології, історії, культурології. На думку відомого американського науковця Т. Шаніна, в рамках історичної науки досить вагомо

представлена теорія історії, орієнтована на покоління. Він наголошує, що розвиток цієї складової історичного знання йшов двома шляхами: кількісним і якісним. Перший шлях він пов'язує з родоначальником позитивізму О. Контом і вважає, що він був сфокусованим на кількісних параметрах; було здійснено спробу розуміння історичної дійсності як покрокового руху з інтервалами 15, 20 або 30 років, а також пояснення, чому інтервали мають бути власне такими. Альтернативну, якісну, традицію аналізу Шанін приписує німецьким філософам історії, таким як В. Дильтай, але наголошує, що її «прямим провідником і прийнятою точкою відліку в англосаксонській літературі став Карл Мангайм» [Шанін, 2005]. Крім Мангайма в межах якісного поколіннєвого аналізу Шанін також відзначає іспанських екзистенціалістів, з яких найбільш відомим був Х. Ортега-і-Гасет. Споріднюють обидва табори так званих «якісників» схожі результати, хоча вони ґрунтуються на відмінних філософських засадах. Зокрема, Ортега-і-Гасет виходив із принципового індивідуалізму базових понять і підкреслював, що найголовніше в людині — це її здатність до конструювання, те, що вона створює себе сама і творить цим соціальну дійсність.

У напрацюваннях Т. Шаніна слід підкреслити ще дві принципові зауваги. По-перше, про те, що історія є одночасно і дискретною, і недискретною, і власне поколінський аналіз дає змогу аналітикам взяти до уваги дискретний аспект історії. По-друге, його міркування стосовно можливості утворення нового глобального покоління як одного з ймовірних наслідків процесів глобалізації закликають до соціологічної рефлексії. У зв'язку з цим він зауважує, що говорити про таке масштабне утворення наразі ще зарано, оскільки воно ще довго не зможе сформувати загальну світову культуру єдиного покоління.

Що ж до соціології, то в ній першу концептуальну спробу автономно осмислити проблему покоління пов'язують із працею К. Мангайма «Проблема поколінь» (1928). Її у сучасній соціології надають особливого значення як концептуальному викладу поколінської проблематики в соціологічному дискурсі [Чупров, 2020; Коваліско, 2021]. Наведемо з мірку-

вань Мангайма [Мангейм, 2000] ті фрагменти, що стосуються можливості їх використання у справі створення концепту «цінностей поколінь». Насамперед знаходимо в його статті важливу заувагу стосовно оформлення двох ліній теоретичного осмислення поняття «покоління» — французький позитивізм і німецький романтизм.

У межах першої лінії покоління є рушійною силою лінійного прогресу, а в межах другої — покоління здійснює свою роботу через властиві йому власні соціальні ентелехії. І хоча в Мангайма відсутнє поняття цінностей, логічно припустити, що і націленість на прогрес, і «дух покоління» базовані на відповідних системах цінностей. У першому випадку це можуть бути раціонально оформлені цінності висхідного руху суспільства, у другому — суб'єктивного характеру цінності світосприйняття та власні (й часто відмінні) прийоми інтерпретації навколишнього світу і впливу на нього.

Покоління, отже, має складну структуру, а її елементами є «одиниці», «підрозділи», «секції». Покоління-секція не є для Мангайма конкретною групою, хоча в дійсності конкретна група зазвичай служить її ядром [Мангейм, 2000: с. 41]. На переконання вченого, в кожному поколінні можуть бути різні, навіть антагоністичні секції, які в сукупності утворюють «реальне покоління», оскільки орієнтовані одна на одну, хоч би й у площині боротьби одна проти одної. Таку структуру можна потрактувати як обернену піраміду, в цьому випадку трирівневу: покоління в цілому (перший рівень), диференційоване на секції, підрозділи або вікові когорти ровесників (другий рівень), всередині яких існують конкретні групи (або ядра), на долю яких припадає місія творення нових цінностей (третій рівень). Побудоване в такий спосіб покоління може служити драйвером соціальних змін, спираючись на цінності прогресивного розвитку, сформовані ядром покоління.

Серед сучасних теоретичних розробок стосовно поколінь слід згадати теорію поколінь американських дослідників В. Штрауса й Н. Гоува, яку вони поклали в основу аналізу життя 25 поколінь у англо-американській історії починаючи з «артуріанського» (1433–1460 років) покоління [Strauss, 1991].

Для них покоління — це особлива група людей, що пережили схожі історичні події, дотримувалися подібних поглядів на загальнолюдські цінності й поділяли схожі переконання. Власне досвід життя в певному історичному контексті формує так звану «колективну особистість», або, за виразом авторів, певний архетип, тобто подібність одного покоління і його відмінність від інших поколінь у сприйнятті світу, ставленні до базових цінностей і позиціях на життєвому шляху. Кінцевий перелік таких архетипів звучить так: це Пророки, Герої, Мандрівники та Художники.

Д. Олвін та Дж. Кроснік у межах психологічної версії поколінного аналізу вказують на важливість окремого періоду в житті покоління, періоду дорослішання чи так званих «форматувальних років», коли у віці 17–25 (здебільшого) років формуються життєві настанови та цінності представників покоління [Krosnick, 1989]. К. Мангайм також зауважує, що «дух покоління» кристалізується в період особливо високої пластичності свідомості, тобто у віці 15–25 років [Мангейм, 2000].

В одному з останніх за часом поколінневих досліджень у Росії його ініціатор В. Радаєв наводить схему шести поколінь, які нині живуть у цій країні (мобілізаційне покоління, покоління відлиги, покоління застою, реформенне покоління, міленіали, центеніали), з яких перші три є радянськими, а решта — пострадянськими. Пострадянські покоління становлять більш як дві третини сучасного російського населення [Радаєв, 2018]. У своїх працях він наводить характеристики російських міленіалів, проте конкретних запитань про цінності такі дослідження не порушують.

Більшого варто очікувати від напрацювань *на перетині соціології цінностей і соціології поколінь*, хоча праць такого характеру маємо буквально одиниці. З-поміж них вирізняємо дисертацію Х. Садикової — співробітниці наукового колективу під керівництвом М. Лапіна; розвідка стосується соціокультурної спадковості в міжпоколінній взаємодії (2016) [Садыкова, 2016]. Їй належить заслуга розробки соціокультурного коду покоління, який, будучи його стрижнем, якраз і складається з цінностей, яких дослідниця вирізняє сім (від загальних життєвих до

релігійних та естетичних). На цій підставі вона запропонувала оригінальне визначення покоління: це конкретно-історична сукупність близьких за віком і сформованих в один історичний період людей, яка складається об'єктивно на підставі соціокультурного коду; вона характеризується специфічними демографічними рисами в конкретних обставинах місця і часу. Х. Садикова виявляє базові соціокультурні функції тих російських поколінь, які вона вводить до наукового обігу: транзитивне покоління «Е» (модернізація та створення нових цінностей); покоління перебудови «РР» і постперебудови «Р» (зміна чинних цінностей); «S» (51 рік і старші) (збереження чинних цінностей та їх трансляція).

Усе наведене вище засвідчує строкатість і множинність тлумачення цінностей і поколінь, а також вужче — цінностей поколінь та опертих на них емпіричних досліджень у світовій та українській соціології. У ситуації мультипарадигмальності сучасної соціології таке явище можна вважати нормальним за умови визначення чітких маркерів для дослідників у розумінні цих багатовимірних феноменів згідно з головними різновидами соціологічного теоретизування та ґрунтованої на них методики емпіричних досліджень. Тому далі ми пропонуємо чотири загальні дослідницькі схеми, за якими можна здійснювати відмінні концептуалізації цінностей покоління (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Головні методологічні джерела концептуалізації цінностей поколінь

Перша соціологія як соціологія соціальних цілісностей — організмів і систем	Друга соціологія як соціологія соціальних атомів, соціологія поведінки та дії	Третя соціологія як соціологія людської екзистенції та соціального становлення (П. Штомпка)	Соціологія знання (К. Мангайм)
Макросоціологія	Мікросоціологія	Соціологія повсякденності	Соціологія поколінь
Об'єктивістська	Суб'єктивістська	Дуалістична	Синтезована
Метапарадигми за лінією класики:	Метапарадигми за лінією некласики:	Рубрики:	Категорії вивчення покоління:
класична (позитивізм)		глобалізація	Місцеположення покоління

Покоління в оптиці соціології

неокласична (структурно-функціональний аналіз, неопозитивізм, неофункціоналізм, парадигма конфлікту)	некласична (символічний інтераціоналізм, феноменологічна соціологія, етнотодологія, теорія обміну)	метаурбанізація й мегаполіси	статус покоління; покоління як реальність; «реальне покоління»; покоління як спільнота
посткласична (теорії системного аналізу, теорії індустріального й постіндустріального суспільства тощо)	постнекласична (інтегративна парадигма, діяльнісно-активістська парадигма, гендерна й феміністична соціологія, постмодернізм, постструктуралізм тощо)	розвиток інформаційно-комунікативних технологій	структура покоління: підрозділи і секції, конкретні групи; вікові когорти (ровесники); конститутивні ознаки покоління
		споживання	ентелехії покоління та його структурних одиниць
		гнучкі форми праці	феномен стилю покоління
		перетворення інтимної сфери	«дух епохи» як результат динамічної взаємодії поколінь, які безперервно змінюють одне одного
		наростання ризиків	роль «нових контактів»
		насиченість візуальністю	стандарти і можливості осмислення світу і дій покоління в ньому
Методи емпіричних досліджень			
Вербальні за формою		Невербальні за формою, переважно візуальні	–
Переважно кількісні (опитування, Big Data Analysis, кількісний контент-аналіз)	Переважно якісні (інтерв'ю, фокус-групова дискусія, якісний контент-аналіз тощо)	Переважно якісні, а також (включене / відсторонене) спостереження, експеримент, аналіз особистих даних, контент-аналіз фотографій тощо	–

Джерела: [Зборовський, 2008; Штомпка, 2009; Штомпка, 2020]; авторські напрацювання.

З таблиці 1.3.1 висновуємо, що і для створення концепту «цінності поколінь», і для проведення емпіричних досліджень у лоні цього концепту соціологові слід визначитися з обранням тієї методологічної джерельної бази, в рамках і згідно з можливостями якої здійснюватиметься подальший науковий пошук. Відтак правомірним вважаємо існування кількох концептів цінностей поколінь відповідно до вмісту цієї дослідницької схеми, але з огляду на ліміт обсягу розділу пропонуємо проаналізувати формування авторського концепту цінностей поколінь у межах так званої першої соціології об'єктивістського характеру (макросоціології) та її неокласичної парадигми (структурно-функціонального аналізу) з подальшим виходом на проведення емпіричного дослідження за допомогою кількісних вербальних методів у вигляді опитування в інтернеті за «Гугл-формою». Для унаочнення процесу концептуалізації в обраному напрямку та формулювання положень, які становлять теоретичну основу її результатів, тобто концепту цінностей поколінь, пропонуємо модель, викладену в таблиці 1.3.2.

Таблиця 1.3.2

Головні теоретичні положення структурно-функціонального аналізу (за Т. Парсонсом і Р. Мертоном) та їх аплікація на концепт цінностей поколінь

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ Т. ПАРСОНСА ТА Р. МЕРТОНА як теоретичне джерело концепту цінностей поколінь	
<u>ОНТОЛОГІЧНІ ПОЛОЖЕННЯ</u>	
<i>Головні положення структурного функціоналізму</i>	<i>Адаптовані положення, які становлять теоретичну основу концепту цінностей поколінь</i>
Соціальна реальність існує об'єктивно у вигляді систем різного роду складності.	Цінності покоління існують об'єктивно і являють собою комплекси різного роду складності — від загального аксіологічного простору покоління через цінності секцій / підрозділів/ вікових когорт покоління (або ровесників) до цінностей ядра поколінської групи. Цінності покоління є системою з ієрархізованою структурою, яка складається з найбільш домінувальних цінностей, цінностей середнього порядку і так званого «хвоста» цінностей на периферії аксіологічного простору покоління.

Покоління в оптиці соціології

<p>Елементи (конкретні факти, події) соціального світу є фіксовуваними, тому їх можна виміряти, дослідити.</p>	<p>Цінності покоління та/або його структурних компонент піддаються фіксації та опису, тому їх можна виміряти, відстежити зміни в них та здійснити їх інтерпретацію (головно у формі структурної інтерпретації).</p>
<p>Суспільство — система взаємопов'язаних структур, що утворюють її та становлять єдине ціле. Зв'язок між структурними елементами реалізується через їхні функційні залежності одне від одного та через причинно-наслідкові зв'язки, що існують між ними.</p>	<p>Цінності покоління є структурними елементами духовної культури суспільства, без якої неможлива соціальна система. Їхньою головною функцією є міжпоколінне передання культурних взірців, поведінкових норм, ціннісних моделей, що гарантує безперервну самовідтворюваність соціальної системи та її звичне функціонування.</p>
<p>Соціальні інститути — це не стільки самостійні утворення, скільки частини соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства.</p>	<p>Криза економічного чи політичного інститутів може спричинити зміни духовно-культурного інституту (інституту освіти, релігії, зміни ціннісного простору), і навпаки, трансформаційні процеси у ціннісно-нормативній системі соціуму впливатимуть на стан інших соціальних інститутів.</p>
<p>Індивід — один із багатьох елементів соціальної системи, поведінка та діяльність якого детерміновані об'єктивними чинниками ззовні (загальноприйнятими нормами поведінки, ціннісними моделями тощо), а не його особистими бажаннями.</p>	<p>Повноправним членом суспільства є той індивід, який дотримується загальноприйнятих норм та правил поведінки, поділяє ціннісні орієнтації, погляди на важливе, добре, справедливе більшості членів суспільства чи окремого покоління. Ті індивіди, які вирізняються деструктивною поведінкою, зазнають соціальних санкцій та часто залишаються на маргінесі соціальної системи.</p>
<p>Індивід входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль, яка передбачає реалізацію ним конкретних функцій та виконання покладених на нього обов'язків.</p>	<p>Загальноприйняті цінності є об'єктивними регуляторами соціальної поведінки членів соціуму в цілому та окремого покоління зокрема; вони постають як нормативно-дисциплінарна «клітка» для індивідів, існування якої забезпечує нормативну міжособистісну, міжгрупову взаємодію всередині соціальної системи. Цінності покоління є фрагментом аксіологічного простору соціуму, регулюють поведінку його представників, виконують інтегративну або диференціовальну функцію.</p>
<p>В основі соціального життя лежать норми й цінності, які детермінують поведінку індивідів, налагоджують їх взаємодію та виконують функцію соціального контролю.</p>	<p>Криза ціннісних моделей поколінь є однією з ознак патологічного або аномійного стану (який здебільшого є тимчасовим) соціуму. Вона характерна для перехідних суспільств, суспільств у стані кризи (політичної, економічної й та ін.) чи активної трансформації.</p>
<p>Соціальні системи є інтегрованими й тяжіють до стабільності, тому будь-які дисфункції у суспільстві є ненормальним, патологічним станом, який свідчить про зміни у соціальній системі і який слід долати.</p>	<p>Криза ціннісних моделей поколінь є однією з ознак патологічного або аномійного стану (який здебільшого є тимчасовим) соціуму. Вона характерна для перехідних суспільств, суспільств у стані кризи (політичної, економічної й та ін.) чи активної трансформації.</p>

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПОЛОЖЕННЯ	
Елемент соціальної реальності не може бути проаналізований без огляду на умови, у яких він функціює; без аналізу причинно-наслідкових зв'язків, до яких він є дотичним; без урахування функцій (явних та латентних), які він виконує.	Вивчення ціннісного простору соціуму в цілому та покоління зокрема без урахування дійсного політичного, економічного, соціального, культурного контексту є помилковим, адже врахування специфіки ситуації (перехресні аналізи) є обов'язковим для одержання наукового (коректного, правдивого, достовірного) знання.
Прийнятними є ті знання, які були отримані через сенсорний досвід (зір, слух), бо саме він забезпечує їм об'єктивність.	Дослідник завжди має покладатися на конкретні факти та бути об'єктивним. Будь-яка його спроба трактувати отримані результати дослідження з позиції власного суб'єктивного уявлення чи досвіду є проявом непрофесійності.
Головним методологічним завданням цього підходу є виведення «законів» соціального розвитку, пошук закономірностей функціонування соціальної системи.	Вважається можливим виведення конкретних закономірностей становлення, функціонування і розвитку ціннісних моделей поколінь у суспільствах різних типів.
Соціальні науки здатні до прогнозування, тому соціологія як самостійна наукова дисципліна здатна виявляти соціальні відхилення, прогнозувати їхні наслідки і попереджати про них відповідні соціальні інститути.	Фіксація найменших змін у об'єктивному ціннісному просторі є сигналом про можливі зміни інших елементів соціальної системи (трансформації в царинах економіки, державного управління тощо).

Джерело: авторські напрацювання.

Використовуючи концепт цінностей поколінь у версії першої (об'єктивістської за характером) макросоціології як теоретичну основу дослідження ціннісного простору ровесників Незалежності, зробимо декілька уточнювальних прелімінарних зауважень перш ніж перейти до аналізу отриманої соціологічної інформації. Ми вважаємо, що ровесники Незалежності є верхньою віковою когортою (особи, народжені в 1991–1992 роках) першого покоління громадян суверенної України, формативний період якого припав на непростий час обох майданів та затяжної економічної рецесії. Їхній аксіологічний простір, сформований у переломну добу сучасної української історії, несе на собі відбитки масштабної соцієтальної кризи й пов'язаний з якісними трансформаціями всього суспільства.

Цінності ровесників Незалежності є складним системним утворенням, амбівалентною сукупністю уявлень про найважливіші життєві орієнтири духовного життя представників цієї вікової когорти. Вони об'єктивно зумовлені представленими в українському суспільстві цінностями більш загального порядку й містять водночас зародки інноваційних ціннісних одиниць, здатних забезпечити висхідний розвиток країни. Конфігурація традиційних та інноваційних цінностей ровесників Незалежності не є сталою й залежить від зміни конкретно-історичних умов життєдіяльності кожної компоненти/складника всередині цього покоління та потенційних можливостей ядерних груп всередині зазначеної вікової когорти. Вони є ієрархічно організованими з існуванням домінуючих цінностей, цінностей середньої значущості та периферійних цінностей. Цінності ровесників Незалежності є амбівалентними та існують у просторі між переважним консенсусом і потенційним конфліктом (в останньому випадку — із значно меншою часткою ймовірності). Ці цінності впливають на поведінку своїх носіїв через ціннісні орієнтації, які є проміжною ланкою від цінностей до повсякденних дій та практик і втілюються у сукупності ціннісних установок (атитюдів), які реєструються емпірично на мезорівні соціологічного аналізу.

Досвід емпіричного дослідження аксіологічного простору покоління: глобальний та локальний виміри

Вище описані теоретичні положення стали основою блоку запитань «Цінності» кількісної емпіричної розвідки, одним із завдань якої було дослідження ціннісних преференцій ровесників Незалежності. Розвідка була реалізована кафедрою соціології Львівського національного університету ім. І. Франка та в цій її частині була побудована на методології Шварца-Інглгарта. До «Гулл-форми» було включено запитання в такий спосіб, аби вможливити подальший порівняльний аналіз отриманих результатів із даними Світового дослідження цінностей (далі: WVS) на предмет співвідношення матеріалістичних (відповідником яких, за Інглгартом, є традиційні цінності

та цінності виживання) і постматеріалістичних цінностей (секулярно-раціональних та цінностей самовираження). Відтак емпіричну базу становили результати вторинного аналізу баз даних кількох останніх хвиль (включно з 7-ю хвилею 2020 року) WVS, а також дані опитування 2020 року, проведеного за участю авторів у «Гугл-формі» (N = 214) серед респондентів 1991–1992 років народження. Метою було встановлення реального стану аксіопростору ровесників Незалежності України, а дослідницькими завданнями – такі:

- з'ясувати місце України в координатах матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей на світовій мапі та відстежити зміни в їхній конфігурації починаючи з 1996 року на тлі інших країн світу;

- виявити ступінь відповідності змін ціннісного простору ровесників Незалежності світовому тренду в напрямку від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей;

- встановити міру дистанціювання цінностей респондентів, які представляли Україну у Світовому дослідженні цінностей, від цінностей опитаних ровесників Незалежності;

- здійснити інтерпретацію отриманих результатів з обранням її структуралістського типу.

Визначальною рисою сучасного аксіопростору як динамічної структури на глобальному рівні є рух від матеріалізму до постматеріалізму. Як зазначалося, тенденцію зміщення преференцій з екзистенційних та економічних цінностей на індивідуальні цінності вищого порядку першим ще в 70-х роках минулого століття виявив Р. Інглхарт і назвав такі зміни «тихою революцією» [Инглхарт, 1997]. На підставі емпіричних даних він стверджував, що дедалі частіше «норми індустріального суспільства, з їх націленістю на дисципліну, самовідторгнення та досягнення, поступаються місцем дедалі ширшій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження» [Инглхарт, 1997: с. 10], що спричинює посилення особистої автономії індивідів, сприяє їхній емансипації від влади та демократизації сучасних суспільств. Відтак превалювання постматеріалістичних цінностей у сучасному аксіопросторі вважають індикатором передового постмодерного соціуму.

Підставами для становлення постматеріалістичних цінностей є економічне піднесення держави та зростання суспільного багатства, які гарантують індивідам задоволення базових (насамперед пов'язаних з економічною та фізичною безпекою) потреб і створюють сприятливі умови для задоволення потреб вищого рівня (націлених на самореалізацію індивіда, покращення його якості життя тощо). Зважаючи на нерівномірний економічний розвиток держав, темпи й характер інтеріоризації постматеріалістичних цінностей у аксіосфері їхніх соціумів різнитимуться. Додатково детермінує цей процес низка довготривалих (релігія, історичний бекграунд) та короткотривалих чинників (поточна політична ситуація, періодичні кризи). Сьогодні найбільшою мірою постматеріалістичні цінності властиві населенню Швеції, Норвегії, Данії, Швейцарії, Нідерландів, які перебувають у топі найбільш економічно розвинених та політично стабільних держав із найвищими індексами щастя населення [Світове дослідження цінностей в Україні, 2020].

Дотепер Україна залишається, за авторитетними оцінками, державою «стихійної пострадянської трансформації та відкладеного декларованого транзиту» [Головаха, 2016: с. 26]. Попри те дані емпіричної бази WVS свідчать про відповідність сучасних трансформацій аксіоспростору українців світовій тенденції переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Упродовж 1996–2020 років спостерігається поступовий та нелінійний рух у цьому напрямку, характер якого спричинений, на нашу думку, радше особливостями локального соціально-економічного та політичного порядку, аніж глобальними впливами. З 2011 року Україна має проміжну позицію на шкалі «традиційність–секулярність», тоді як уздовж осі «цінності виживання–самовираження» здійснює переміщення у бік останніх (рис. 1.3.1).

Детальний опис емпіричного матеріалу викладено у статті одного з авторів [Борецька, 2021]. Тут важливо зазначити, що істотний зсув від цінностей виживання до цінностей самореалізації притаманний практично всім віковим категоріям, хоча

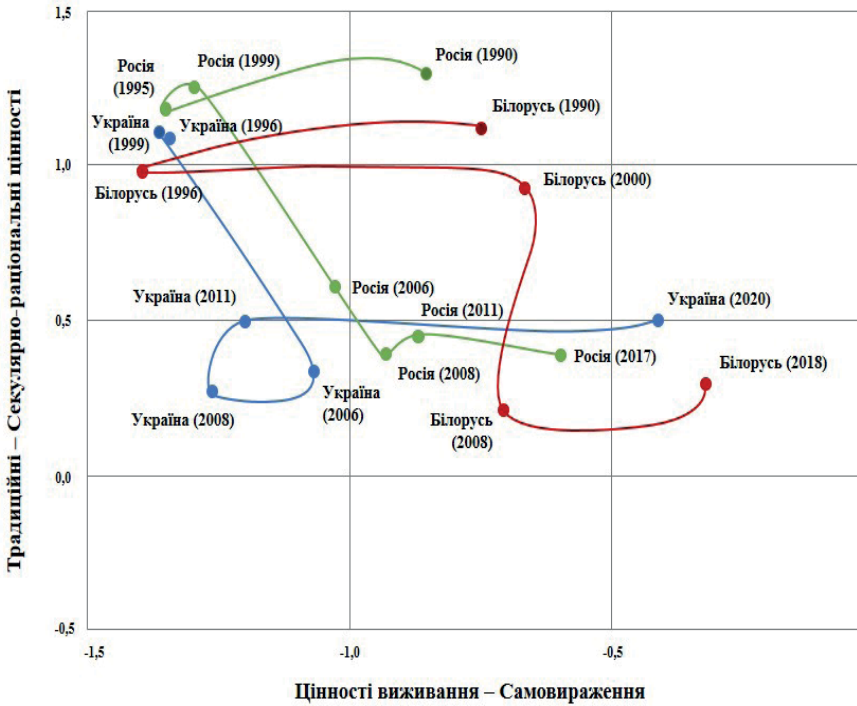

Рис. 1.3.1. Динаміка цінностей самовираження та виживання в Україні, Росії та Білорусі (1996–2020)

Джерело: [Світове дослідження цінностей в Україні, 2020: с. 8].

буде справедливо сказати, що найбільш значущим він був у ціннісних орієнтаціях українців віком 18-35 років (рис. 1.3.2).

Напрямок трансформаційних процесів у сучасному аксіопросторі визначають і за базовою версією індексу постматеріалізму. Його розраховують з використанням двох змінних — щодо першого і щодо другого вибору пріоритетів для країни між (1) забезпеченням надійної обороноздатності держави, (2) забезпеченням високого рівня економічного зростання, (3) сприянням включеності людей до ухвалення рішень стосовно того, що має відбуватись у них на роботі й у суспільстві, та (4) намаганням робити наші міста та села красивішими. Зміни преференцій українців у розподілі цих чотирьох цілей за критерієм важливості для країни впродовж останніх років

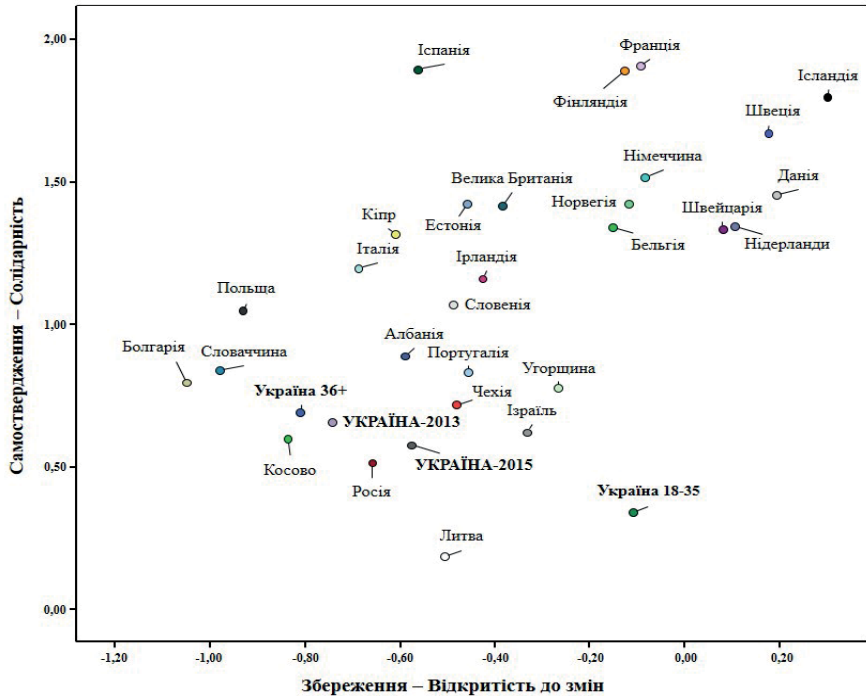
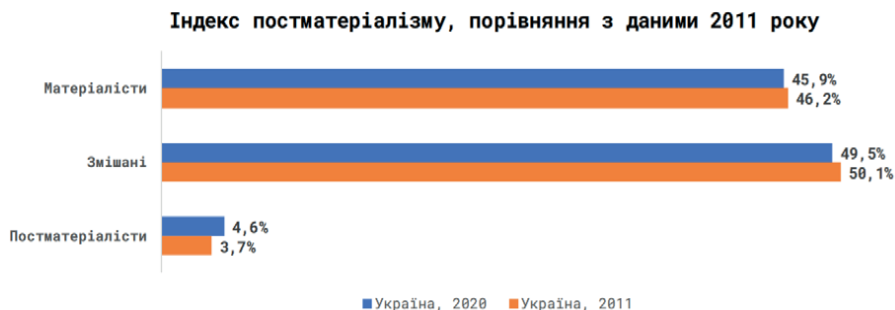

Рис. 1.3.2. Ціннісні виміри – Україна (ESS-2013, Социс-2015), Європа (ESS-2013) та окремі вікові групи українців

Джерело: [Прес-реліз, 2015].

є настільки незначними, що відсоткове співвідношення часток «матеріалістів», «постматеріалістів» та «змішаного типу» в соціумі від 2011 до 2020 року майже не змінилося (рис. 1.3.3). За даними 7 хвили WVS станом на 2020 рік майже половина опитаних (45,9%) більш схильні до цілей матеріалістичного спрямування із запропонованого переліку, а саме економічне зростання та безпека в державі. Відтак робимо висновок, що ієрархічна структура цінностей українців змінюється дуже повільно. За часткою матеріалістів Україну випереджає тільки Болгарія (48,1%), близькою до України також є Греція (39,6%). Найменшою ж частка матеріалістів є у Швеції (2,7%), Данії (8,7%), Фінляндії (9,9%) [Світове дослідження цінностей в Україні, 2020: с. 125].

Примітка: Розподіл відповідей подано без врахування варіантів «Важко сказати» і «Відмова від відповіді».

Рис. 1.3.3. Індекс постматеріалізму з порівнянням даних для України за 2011 та 2020 роки

Джерело: [Світове дослідження цінностей в Україні, 2020: с. 124].

Саме молодь в Україні прихильніша до непрагматичних життєвих цінностей. Про це свідчать і результати дослідження цінностей та мотивацій покоління Незалежності за методикою Шварца, реалізованого соціологічною групою «Рейтинг» у липні–серпні 2021 року. З-поміж усіх вікових груп представники саме цього покоління характеризуються найбільш постматеріалістично спрямованими ціннісними пререференціями: якщо цінності старших вікових груп більше тяжіють до традиційності, цінності покоління Незалежності найбільше зміщені в бік гедонізму, самостійності та стимулів до розвитку (рис. 1.3.4). Звісно, матеріалістичні цінності (безпека та конформізм) теж залишаються актуальними для молодих українців. При цьому чим молодші респонденти, тим частіше вони віддають перевагу ідеалізованим уявленням про ієрархію цінностей та їхнє значення в організації суспільних порядків і відносин. Як зазначають автори звіту з проведеного обстеження, наймолодші, тобто не обтяжені обов'язками та необхідністю дбати про когось, окрім себе, прагнуть стимулів до розвитку, змін, новизни, досягнень [Покоління Незалежності: цінності та мотивації, 2021: с. 34]. А найбільше – як найповнішого чуттєвого та емоційного переживання (гедонізм) від перманентного оновлення ситуацій та обставин, яке підтвер-

джує стан молодості й невичерпності статусних перспектив. Така інтенсивна зосередженість на собі відповідає глобальній тенденції до персонального відокремлення та індивідуалізації, але за всіх часів була прерогативою молодості.

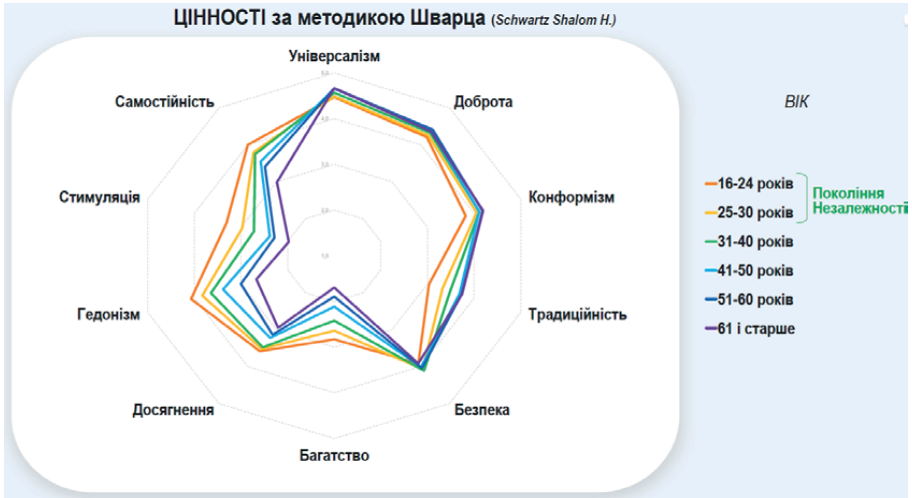

Рис. 1.3.4. Цінності різних вікових груп українців за методикою Шварца (станом на серпень 2021 року)

Джерело: [Покоління Незалежності: цінності та мотивації, 2021: с. 36].

Відтак для більш глибокого аналізу аксіопростору ровесників і з метою встановлення ієрархії ціннісних груп у ньому на підставі даних нашого колективного дослідження було обчислено три індекси, шляхом розрахунку середнього арифметичного значення оцінок важливості конкретних ціннісних одиниць, що формують змістову групу (табл. 1.3.3). Ми визначили їхню кількісну вагу й назвали їх так: індекс матеріалістичних цінностей (3,79), індекс громадянських (соціальних) цінностей (3,55) та індекс самореалізаційних цінностей (3,09).

На підставі отриманих кількісних значень індексів робимо висновок, що найбільш значущими цінностями опитаних ровесників Незалежності сьогодні є матеріалістичні цінності (здоров'я, мир, економічна стабільність, житло). Також припу-

Таблиця 1.3.3

Оцінка важливості різних ціннісних одиниць

№ рейтингової позиції	ЦІННІСНА ОДИНИЦЯ	СЕРЕДНЯ ОЦІНКА (<i>max=4</i> , <i>min=1</i>)
1	Бути здоровим	3,90
2	Особиста свобода	3,82
3	Мир у державі, світі	3,80
4	Стабільне економічне становище	3,73
5	Самореалізація	3,71
6	Володіння власним житлом	
7	Рівність людей перед законом	
8	Бути відповідальним	3,63
9	Верховенство права	3,58
10	Бути відкритим до змін	3,50
11	Громадянськість (солідарність, взаємодопомога)	3,47
12	Бути толерантним	
13	Демократія	3,46
14	Кар'єра	3,38
15	Слава, визнання	2,32
16	Влада	2,21

Джерело: авторські напрацювання.

скаємо, що їхнє домінування детерміноване малосприятливими умовами для реалізації цінностей постматеріалістичного вектору – такі цінності ніби конфронтують із середовищем, у якому проживають їхні носії. Аргументом на користь такого припущення є той факт, що саме індекс самореалізаційних цінностей (самореалізація, особиста свобода, кар'єра, влада та ін.), тобто тих, що є візитівкою постматеріалізму, є найнижчим із нами розрахованих і являє собою індикатор перебування на периферії ціннісних преференцій ровесників Незалежності. Водночас, громадянські (соціальні) цінності набувають середньої значущості в їхньому аксіопросторі. Вочевидь, така ієрархія ціннісних блоків аж ніяк не є постійною, вона може зазнати якісних змін у перебігу формування громадянського суспільства, підвищення рівня економічного розвитку держави тощо.

Висновки

Здійснений огляд наявних теоретичних джерел та емпіричних даних дає підстави запропонувати їх структурну інтерпретацію, до якої в подальших дослідженнях варто залучати елементи герменевтичної, семіотичної та дискурсивної інтерпретації виходячи зі складності досліджуваного феномену — аксіологічного простору покоління. Згідно з даними Світового та Європейського досліджень цінностей, у світі продовжує зберігати силу загальний тренд переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, від цінностей виживання до цінностей автономії й самовираження, який має локальні специфікації в різних країнах світу, включно з Україною, головно в темпоральних характеристиках і силі вираженості.

Поряд із тим починаючи з 2020 року з'явилися і якісно нові форми співіснування цих двох, колись полярних, груп цінностей, зумовлені пандемією коронавірусу COVID-19. Так, замість домінування однієї з груп відбувається процес відродження актуалізованих цінностей виживання, до яких долучаються нині цінності самовираження саме в стратегіях і тактиках виживання. Іншими словами, в аксіопросторі сьогодення утворюється дивний симбіоз давно віджилого й абсолютно нового, що зі свого боку вимагає від соціологів адекватної модифікації застосовуваної методології, а також триангуляції методів емпіричних досліджень.

Україна демонструє наразі слабко виражений ціннісний дрейф у загальному напрямку зростання ваги та значущості постматеріалістичних цінностей, цінностей автономії й самовираження, заміни традиційних цінностей раціонально-секулярними за характером. Специфічними особливостями українського аксіопростору сьогодні можна вважати міцність цінностей виживання і традиційних цінностей, з одного боку, і водночас поступове зростання значущості цінностей автономії й самовираження — з іншого. Але в загальній масі українського населення постматеріалістів досить мало як в абсолютних цифрах, так і у відносних.

На цьому загальноукраїнському фоні цінності ровесників Незалежності диференційовані не так кардинально порівня-

но із загальноукраїнськими. Обчислені індекси віддзеркалили досить незначне відставання кількості носіїв постматеріалістичних цінностей автономії та самовираження від кількості осіб із традиційними матеріалістичними ціннісними перевагами. До того ж дедалі більшої ваги серед ровесників Незалежності набувають так звані громадянські цінності, які являють собою проміжну і, ймовірно, перехідну ланку до формування раціонально-секулярної групи цінностей.

Аргументами за це є те, що, по-перше, більшість громадянських цінностей мають нематеріалістичну природу, а по-друге, сповідування їх розкриває саме перед українською молоддю доступний шлях до самореалізації та самовираження в процесі побудови громадянського суспільства, часто в сепарації від старших поколінь із їхнім тягарем традиційних цінностей. Наразі ж ровесники Незалежності України є радше носіями/репрезентантами постматеріалістичних цінностей, ніж їх емітерами/ретрансляторами. Ці припущення наразі залишаються гіпотезами для нових досліджень.

Нарешті, проведені спостереження дають підстави стверджувати про доцільність розроблення автономного концепту «цінності поколінь» як соціологічного інструменту концептуалізації аксіологічних просторів цих спільнот чи груп всередині соціології покоління як такої. Зростання варіативності соціологічного знання на початку XXI століття формує його (концепту) підвищений евристичний потенціал завдяки методологічній множинності смислів і визначень, який генерується ще й різноманітністю методичних процедур емпіричних досліджень. Автори розглянули й обґрунтували концепт «цінності поколінь» у межах неокласичної та посткласичної метапарадигм макросоціології (або об'єктивістської за характером соціології) та релевантної йому кількісної методики соціологічного дослідження. Тобто в ситуації множинності версій соціологічного знання доконаним фактом є множинність концептів цінностей, а це вимагає докладання нових зусиль соціологів до рефлексій над соціокультурними змінами та трансформаціями з відображенням їх у нових різновидах соціологічного теоретизування й перманентного оновлення методик емпіричних досліджень складних суспільних явищ і процесів.

Джерела

Блау, П.М. (1994). Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель. В: *Американская социологическая мысль* / Ред. В. И. Добренёва (сс. 8–29). Москва: Издательство МГУ.

Бойко, В.Ю. (1991). Типология ценностных позиций и состояние кризисного сознания. В: *Ценности социальных групп и кризис общества* / Ред. Н.И. Лапин (сс. 59–73). Москва: ИФ РАН.

Борецька, М. (2021). Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 24–44.

Головаха, Є. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 19 (1–2), 26–30.

Грозовский, Б. (2021). Рональд Инглхарт. Как мотивации и ценности людей меняют мир. *Эконс. Экономический разговор*. URL: <https://econsonline.com/articles/opinions/ronald-ingkhart-kak-motivatsii-i-tsennosti-menyayut-mir/>.

Зборовский, Г. (2008). Метaparадигмальная модель теоретической социологии. *Социологические исследования*, 4, 3–15.

Инглхарт, Р. (1997). Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество. *Полис. Политические исследования*, 4, 6–32.

Инглхарт, Р. (2015). Мир изменяется, и эти изменения предсказуемы. URL: <https://www.forbes.ru/sobytiya/obshchestvo/306145-ronald-ingkhartmirizmenyaetsya-a-i-eti-izmeneniya-predskazuemy>

Лапин, Н.И. (2006). Антропосоциетальный подход. *Журнал социологии и социальной антропологии*, IX (3), 25–42.

Коваліско, Н., Макеєв, С. (2021). Соціологія соціальної структури покоління. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 60–74.

Костенко Н. (1993). *Ценности и символы в массовой коммуникации*. Киев: Наукова думка.

Магун, В.С., Руднев М.Г. (2007). Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. В: *Украинское общество в европейском пространстве* / Ред. Е. Головаха, С. Макеєв (сс. 226–273). Киев: Институт социологии НАН Украины, Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина.

Мангейм, К. (2000). Проблема поколений. В: *Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции* / Пер. с нем. Е.Я. Додина; отв. ред. Л.В. Скворцов (сс. 8–63). Москва: ИНИОН РАН.

Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (2021). Київ: Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimo_sti_cennosti_i_motivacii.html.

Прес-реліз «Цінності українців pro et contra реформ в Україні» (2015). Центр соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html.

Радаев, В. (2018). *Они не такие, как мы: миллениалы на фоне предшествующих поколений*. Институт Образования. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wGhCYI9yl5k>.

Ручка А.А. (1987). *Ценностный подход в системе социологического знания*. Киев: Наукова думка.

Садыкова, Х.Н. (2016). *Социокультурная детерминация преемственности в межпоколенческом взаимодействии (на примере населения Тюменской области)*. Тюмень: ФГБОУ ВО «Тюменский индустриальный университет». URL: <https://www.dissercat.com/content/sotsiokulturnaya-determi-natsiya-preemstvenosti-v-mezhpokolencheskom-vzaimodeistvii-na-prime>.

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. (2020). Київ: Український центр європейської політики. URL: <http://ucser.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html>.

Чупров, В.И., Зубок, Ю.А. (2020). *Социология молодежи. Учебник*. Москва: Норма: ИНФРА-М.

Шанин, Т. (2005). *История поколений и поколенческая история России*. В: *Человек. Общество. Управление*, 3, 6–25.

Штомпка, П. (2009). В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*, 8, 3–13. URL: <https://ecsocman.hse.ru/data/487/399/1224/Shtompka.pdf>.

Штомпка, П. (2020). *Соціологія. Аналіз суспільства*. Львів: Колір ПРО.

Ядов, В.А. (2003). *Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности*. Москва: Академкнига, Добросвет.

Krosnick, J.A., Alwin, D.F. (1989). Aging and susceptibility to attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (3), 416–425.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.

Strauss, W., Howe, N. (1991). *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow and Company Inc.

Strauss, W., Howe, N. (1997). *The Fourth Turning: An American Prophecy. What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny*. New York: Broadway Books.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНА АРХІТЕКТОНІКА ОДНОЛІТКІВ

2.1. СТРАТИФІКАЦІЙНИЙ ПРОФІЛЬ У ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ¹

З'ясування позицій ровесників державності у стратифікованому просторі передбачає виконання чотирьох засадових методологічних завдань. По-перше, опис соціальних змін має спиратися на коректний вибір емпіричних даних, які б відображали їхні головні характеристики. По-друге, акцент на окремому поколінні жодним чином не звужує об'єкт дослідження суто до цієї когорти. Опис будь-якої соціальної категорії має сенс лише у порівнянні з іншими, завдяки чому вдається диференціювати її загальні та специфічні властивості. Отже, мають бути відібрані додаткові вікові когорти, позиції яких у соціальних ієрархіях і зіставлятимуться.

По-третє, застосований у дослідженні перелік індикаторів має забезпечити фіксацію багатовимірного характеру нерівностей, що означає звернення як до низки їхніх ключових форм, так і до множини проявів кожної з них. По-четверте, висвітлення соціоструктурних наслідків змін вимагає використання інструментарію, спроможного вловити особливості взаємозв'язків між окремими формами нерівностей у різні моменти часу.

Запропонований у цій розвідці методологічний підхід з огляду на перелічені міркування дає змогу відповісти на питання, які саме та наскільки глибокі соціоструктурні трансформації були породжені транзитивним станом українського суспільства та як вони вплинули на установки індивідів.

¹На основі однойменної статті, опублікованої 2021 року в часописі: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 3, 60–74.

Методологічні особливості вимірювання соціоструктурних змін у поколінній перспективі

Емпірична база дослідження. З'ясування позицій представників різних поколінь у просторі нерівностей потребувало залучення широкої бази даних, яка б не лише охоплювала значний відтинок часу, а й включала низку повторюваних у різних хвилях опитувань індикаторів, спроможних зафіксувати місце індивіда в структурних ієрархіях. Цим вимогам задовольняли масиви соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, з яких, відповідно до мети дослідження, було відібрано одержані у 1995–1997 та у 2018–2020 роках.

Вибір одиниць аналізу для міжпоколінних порівнянь. Важливою частиною проєктування порівняльного дослідження, поряд із формуванням переліку вживаних у ньому змінних і розробленням алгоритму роботи з одержаними даними, був коректний вибір *одиниць аналізу*. Перш за все, було виокремлено категорію ровесників Незалежності, яку, з огляду на необхідність подальших зіставлень, було позначено як «дітей». Задля збільшення її обсягу до неї включено індивідів не лише 1991 року народження, а й 1990 та 1992 років із хвиль моніторингових опитувань 2018–2020 років. Таким чином, когорту дітей становила молодь віком від 26 до 30 років, дорослішання якої припало на період після розпаду СРСР (N = 354).

Визначення поколінних особливостей соціальних позицій здійснювалось шляхом зіставлення когорти дітей із категорією осіб 1965–1967 років народження («батьків»), які потенційно могли б мати власних дітей 1990–1992 років народження, перебуваючи на той час у 23–27-річному віці. При цьому характеристики батьків фіксувались у двох часових проміжках: у 1995–1997-му, коли представники когорти батьків досягли 28–32 років («батьки I», N = 316), а також у 2018–2020-му, коли їм було 51–55 років («батьки II», N = 248).

Задля повнішої реалізації евристичного потенціалу порівняльного дослідження було додатково виокремлено ще одну підвибірку, до якої належали ті, хто в 1995–1997 роках досяг-

нув 51–55-річного віку, тобто особи 1942–1944 років народження («прабатьки», N = 265).

Перелічені вікові категорії назагал відповідали поколінням, виокремленим у проведених на пострадянському просторі емпіричних розвідках: прабатьки — доперестроєвському, батьки — ранньому перехідному, діти — пострадянському [Пищик, 2010; Семенова, 2001; Семенова, 2003]. Тобто представники кожної когорти мали особливі умови формування та вибудовування життєвого шляху, які неминуче відбивалися на позиції у просторі нерівностей. У комплексному описі її було використано три різновиди дизайну дослідження: трендовий, крос-секційний та когортний.

Перший із них — *трендовий* — спрямований на розгляд категорій осіб однакового віку в різні часові проміжки, що він використаний і Вадимом Радаєвим [Радаев, 2019]. Дизайн застосований при зіставленні когорт дітей та батьків I, а також батьків II та прабатьків. Метою такого порівняння було висвітлення зумовлених переходом до нового суспільного ладу змін у розташуванні населення у стратифікаційних ієрархіях.

Другий — *крос-секційний* — полягає в описі різних категорій населення в окремий момент часу. Так, співвіднесення статусних характеристик батьків II і дітей, а також прабатьків і батьків I дає змогу окреслити вікові особливості місць індивідів на осях ключових стратифікаційних ознак як у сучасному соціумі, так і невдовзі після розпаду СРСР.

Третій різновид дослідницького дизайну — *когортний* — уможливує фіксацію соціоструктурних змін, адже в його межах порівнюють позиції осіб, які народилися в певні періоди, що різняться у часі. Зокрема, це виявляє темпоральні модифікації розміщення когорти батьків у соціальному просторі через розгляд відповідних позицій у підвибірках батьків I та батьків II.

Комбінація вказаних типів дослідницьких дизайнів, проілюстрована на рисунку 2.1.1, забезпечує досить повний опис позицій представників різних поколінь у соціальному просторі, включно з їхнім часовим виміром і специфікою у певний відтинок часу.

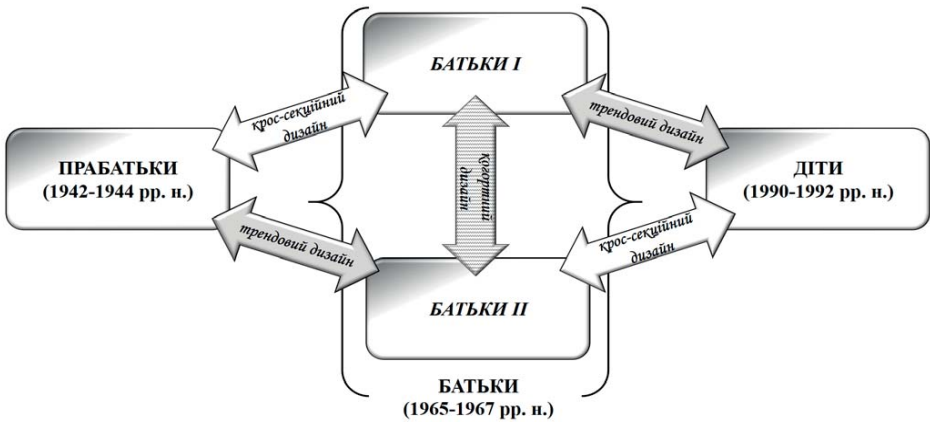

Рис. 2.1.1. Загальна схема опису соціальних позицій представників різних поколінь

Визначення позиції індивідів у просторі багатовимірних нерівностей. Інструментарій дослідження структурних змін українського соціуму мав передбачати врахування комплексної природи нерівностей. Водночас доступні для аналізу масиви даних не були призначені для ґрунтовних розвідок у цьому напрямі, що суттєво обмежувало перелік вживаних змінних. Після опрацювання висновків попередніх розвідок (детальніший огляд підходів до вимірювання стратифікації викладено у: [Малиш, 2019]) було виокремлено три головні групи індикаторів місця індивіда у соціальному просторі.

Перша з них об'єднувала змінні, що вказують на позиції індивідів на осях стратифікаційних ознак, відображуючи володіння дефіцитними ресурсами або доступність життєвих можливостей. До другої групи належали показники, що вимірювали уявлення індивідів про їхнє розташування у стратифікованому просторі. Третя група змінних складалась із тих, що вможлилювали визначення оцінки з боку індивідів легітимності наявної системи розподілу ресурсів і можливостей. Для врахування багатовимірної природи простору нерівностей і виявлення позицій індивідів у ньому дослідницький інструментарій містив всі три групи індикаторів.

Першу групу, спрямовану на визначення *розташування респондента у соціальному просторі*, утворював перелік змінних, подібний до застосованого Мелвіном Л. Коном та його колегами при вимірюванні соціально-стратифікаційної позиції [Кон, Сломчинський, Шоенбах, 2007]: освіта, дохід та професійний статус індивіда.

У масивах даних освіти визначали за допомоги запитання: «Який найвищий рівень освіти ви здобули?», віяло відповідей на яке мало такі альтернативи: 1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 – перша ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 – повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура). Для ранжування за обсягом та складністю професійних знань, здобутих індивідами, вказані категорії було об'єднано у низький (1-2), середній (2) та високий (4-5) освітні рівні (зазначене групування освітніх рівнів апробовано у: [Малиш, Виноградов, 2010]).

Доходи респондентів фіксувалися через запитання: «Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?» Гармонізацію значень змінних для різних років дослідження здійснено шляхом розбиття цих значень у кожного з них на терцилі, що відповідали високому, середньому та низькому доходу.

Професійний статус у студіях М. Кона вимірювали за шкалами престижу (національними та шкалою Треймана), проте шкали, як і запитання, на підставі яких можна було б одержати їхнє значення, у масивах даних були відсутні. Рішення полягало в об'єднанні відповідей на запитання: «Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час» за запропонованою Оленою Симончук схемою [Симончук, 2018: с. 247] у чотири категорії – керівники (професійні політики та керівні працівники держапарату; керівники або заступники керівників підприємства, установи, сільгоспідприємства; службовці держапарату або посадові особи); службовці (спеціалісти технічного профілю з вищою або середньою спеціальною освітою; спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здо-

ров'я, освіти, дошкільного виховання з вищою або середньою спеціальною освітою; працівники правоохоронних органів, військовослужбовці; службовці з числа допоміжного персоналу); власники (підприємці у великому або середньому бізнесі; особи, які займаються дрібним бізнесом або індивідуальним підприємництвом; фермери); робітники (кваліфіковані робітники; різнороби, підсобні робітники; працівники сільгоспдприємств). Перелічені категорії для подальшого зіставлення позицій індивідів у різних структурних ієрархіях було впорядковано таким чином: високий (керівники), середній (службовці та власники) та низький (робітники) професійний статус. Ще дві категорії осіб – безробітні (zareєстровані безробітні; особи без постійного місця роботи, які мають тимчасові підробітки; ті, хто не працює та не має ніяких джерел доходу) та економічно неактивне населення (учні, студенти, курсанти, аспіранти та ін.; пенсіонери, які не працюють; домогосподарки) – розглядалися лише при загальному описі структури зайнятості поколінь.

Друга група показників мала на меті виявити *сприйняття індивідами своєї позиції у соціальному просторі*. Ключовий індикатор відчуття індивідами власного місця у системі нерівностей ґрунтувався на запитанні: «Уявіть собі, що на сходинах такої собі “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок ви поставили б себе?»; віяло відповідей варіювало від 1 (найнижчий щабель) до 7 (найвищий щабель драбини). Надалі віяло було трансформовано у три альтернативи: низька позиція (сходинки 1–2), середня позиція (сходинки 3–4) та висока позиція (сходинка 5–7).

Додатково до аналізу було залучено запитання щодо того, як індивіди сприймають рівень свого матеріального забезпечення. Самооцінку рівня добробуту в різні роки опитування визначали відмінним чином. У масивах 1995–1997 років та 2020 року це робили за допомоги запитання: «Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї» на підставі

шкали, де 0 – найнижчий, а 10 – найвищий рівень. У 2018–2019 роках респондентів просили: «Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці», пропонуючи альтернативи: 1 – часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо; 2 – не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо; 3 – вистачає лише на продукти харчування; 4 – вистачає загалом на прожиття; 5 – вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень; 6 – вистачає на все необхідне, робимо заощадження; 7 – живемо у повному достатку.

Для того, щоб уможливити порівняння інформації для різних поколінь, обидві змінні було трансформовано таким чином, щоб вони включали три рівні самооцінок добробуту – низьку, високу, середню, після чого ці дані було об'єднано в одній змінній. Зокрема, для масивів 1995–1997 та 2020 років низький рівень добробуту утворювали оцінки діапазону [0; 3], у середньому вони варіювали у межах [4; 5], а у високому включали значення [6; 10]. Для масивів 2018–2019 років рівень добробуту вважався низьким для тих, чийх доходів вистачало щонайбільше на продукти харчування, середнім, коли їх було достатньо загалом на прожиття, та високим за умов покриття всіх необхідних витрат, ба й більше.

Третя група із двох ознак вказувала на *легітимність наявних стратифікаційних порядків*, індикаторами якої був ступінь задоволеності індивідів своєю позицією у певній стратифікаційній ієрархії. Перша ознака фіксувала почуття, зумовлені позицією індивідів у соціальному просторі загалом, через відповіді на запитання: «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?», де 1 – скоріше не задоволений, 2 – важко сказати, задоволений чи ні, 3 – скоріше задоволений. Друга ознака являла собою оцінку економічної ситуації у країні, покликану прямо свідчити про модальність сприйняття реалій господарювання в державі, а опосередковано – про їхню легітимність. Запитання було таким: «Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?» з 11-бальною шкалою відповідей, згідно з якою 0 – дуже погана, а 10 – дуже добра. Для зручності аналізу

відповіді узагальнено до трьох альтернатив: низька оцінка, якій відповідали значення шкали [0; 3], середня оцінка – [4; 5] та висока оцінка з діапазоном значень [6; 10].

Описаний набір із семи ознак давав змогу описати позиції індивідів у стратифікованому просторі у вимірах об'єктивних параметрів позицій, їх суб'єктивного сприйняття та визнання їхньої легітимності, де кожен із показників мав три рівні (висока, середня та низька позиція). При цьому економічну нерівність можна розглядати крізь призму всіх трьох перелічених вимірів.

Емпірична фіксація мінливості стратифікаційних порядків. Досвід вивчення соціальних змін свідчить, що для цього достатньо порівняти у часі розподіли ознак, що відображають стани, уявлення та оцінки індивідів, котрі перебувають у фокусі дослідницької уваги. Проте обмеження такого підходу полягає у відсутності змоги врахувати взаємозв'язки між різними формами нерівностей, передусім міру узгодженості позицій у різних стратифікаційних ієрархіях та її темпоральну стабільність. Для її характеристики Гергард Ленскі у 1954 році ввів у соціологічний обіг термін «статусна кристалізація» (status crystallization) [Lenski, 1954].

Узагальнюючи висновки емпіричних студій статусної кристалізації, вітчизняна соціологиня Анжела Патракова констатувала її підвищення у транзитивних суспільствах [Патракова, 2006: сс. 270–274]. Тестуючи гіпотезу щодо зростання статусної узгодженості в українському соціумі на даних за 2004–2005 роки, дослідниця відзначила розбіжності в її рівні залежно від самооцінки індивідами власної позиції у соціальному просторі. У тих, хто залічував себе до найнижчих рівнів суспільної ієрархії, кристалізація виявилася найсильнішою, тоді як у тих, хто належав до верхніх щаблів, спостерігалася значна неузгодженість статусних вимірів [Патракова, 2006: сс. 274–287].

На наших даних з'ясування міри статусної кристалізації було реалізовано за допомоги трьох груп показників. Перша група характеризувала *об'єктивну позицію у соціальному прос-*

торі. Для виявлення узгодженості позицій у вимірах економічної, освітньої та кваліфікаційної нерівностей було створено три змінні, серед яких перша фіксувала кількість вищих щаблів, які займав індивід у перелічених ієрархіях, друга – середніх, а третя – нижчих. Значення всіх трьох змінних варіювали у діапазоні [0; 3].

Крім того, індивідів було класифіковано за їхньою узагальненою об'єктивною позицією у соціальному просторі. Структурними елементами типології були такі:

- узгоджений високий статус (ця категорія включала осіб, які мали вищу позицію принаймні за двома стратифікаційними ознаками та жодною нижчою позицією);
- узгоджений середній статус (індивіди із середньою позицією щонайменше за двома стратифікаційними ознаками);
- узгоджений низький статус (ті, хто посідав найнижчу позицію не менш як за двома стратифікаційними ознаками та жодною найвищою позицією);
- неузгоджений статус (до цієї категорії було віднесено тих, у кого були інші комбінації позицій за стратифікаційними ознаками).

Друга група показників уможливила опис *інтегральної позиції у просторі нерівностей*. Узгодженість показників у її межах визначалася на підставі узагальненої об'єктивної позиції у соціальному просторі, розглянутої вище, а також суб'єктивної соціальної позиції та легітимності стратифікаційних порядків (рис. 2.1.2). За наведеним вище алгоритмом розраховували три змінні, значення яких відповідали кількості вищих, середніх та нижчих позицій за включеними до цієї групи трьома стратифікаційними ознаками.

Інтегральна позиція у просторі нерівностей відповідала типології із чотирьох категорій – вища, середня, нижча та неузгоджена. Віднесення індивідів до перших трьох із них відбувалось на тих самих засадах, що й у попередній класифікації. Четверта категорія включала не лише тих, у кого позиції за всіма стратифікаційними ознаками не збігалися, а й тих, хто мав неузгоджені позиції у межах об'єктивного виміру нерівності.

Рис. 2.1.2. Вимірювання інтегральної позиції у соціальному просторі

Третя група ознак була спрямована на з'ясування *узагальненої позиції індивіда у системі економічної нерівності*. Узгодженість її об'єктивного та суб'єктивного вимірів, а також оцінки легітимності наявної системи розподілу благ вимірювалась за кількістю вищих, середніх і нижчих позицій за шкалами відповідних ознак. Класифікація індивідів за узагальненою позицією у системі економічної нерівності повторювала порядок дій, викладений вище для типології об'єктивних позицій у соціальному просторі. Структурні елементи також були аналогічними.

Як результат найзагальніша схема стратифікаційної системи складалася зі статусних характеристик трьох груп: об'єктивних показників позицій у соціальному просторі (економічна, освітня та кваліфікаційна стратифікація), інтегральної позиції у соціальному просторі (об'єктивної, суб'єктивної та оцінної) та позиції у системі економічної нерівності (об'єктивної, суб'єктивної та оцінної). У межах кожної групи індикаторів було побудовано типологію, а також розраховано показ-

ники узгодженості місця за стратифікаційними ознаками, які входять до їхнього складу.

Тим самим уможливилася фіксація соціоструктурних змін упродовж років незалежності, базована на даних початку та актуального стану цього процесу (масиви опитувань за 1995–1997 та 2018–2020 роки), аналізованих у розрізі трьох вікових когорт (дітей 1990–1992 років народження, батьків 1965–1967 років народження, прабатьків 1942–1944 років народження) у межах трьох різновидів дослідницьких дизайнів (трендового, когортного та крос-секційного). Позицію індивідів у просторі нерівностей визначали за допомогою семи індикаторів, які відображали три головні її виміри – об'єктивний, суб'єктивний та за оцінкою її легітимності. Для виявлення кристалізації статусів у різних стратифікаційних ієрархіях було побудовано три типології (об'єктивна позиція у соціальному просторі, узагальнена позиція у соціальному просторі та позиція у системі економічної нерівності), а також обчислено низку показників, які фіксували узгодженість індикаторів, включених до кожної з типологій.

Стратифікаційні профілі представників різних поколінь

Згідно з окресленою вище методологією опис поколінних особливостей розташування індивідів у системі нерівностей було здійснено у два етапи. На першому фіксувалось їхнє місце на осях семи стратифікаційних ознак, які у своїй сукупності відображали три головні виміри нерівності, а на другому – узгодженість позицій у них.

Об'єктивні показники позиції у соціальному просторі. Найбільш вживаними у стратифікаційному аналізі індикаторами лишаються ті, що відображають властиве індивідові володіння ключовими соціальними ресурсами. Як видно з таблиці 2.1.1, за роки незалежності відбулась низка змін у характері розподілу їх серед представників різних поколінь.

Таблиця 2.1.1

**Поколінні відмінності у розміщенні
на осях ключових стратифікаційних ознак, %**

Показники	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Освіта</i>				
Початкова, неповна середня, середня загальна	76,6	50,6	12,5	14,7
Середня спеціальна (технікум, коледж, училище)	13,6	34,8	43,1	29,9
Вища освіта (неповна, бакалавр, спеціаліст, магістр, аспірантура)	9,8	14,6	44,4	55,4
<i>Кваліфікація</i>				
Керівники	1,6	3,0	2,6	3,9
Службовці	24,1	32,2	27,9	31,1
Власники	1,2	7,3	8,6	5,7
Робітники	43,9	29,6	32,6	32,4
Поза робочою силою	21,3	12,0	15,9	10,9
Безробітні	7,9	15,9	12,4	16,0
<i>Дохід</i>				
Низькі доходи	27,2	33,3	31,8	20,9
Середні доходи	38,5	26,1	34,1	36,6
Високі доходи	34,3	40,6	34,1	42,5

Найпомітніші відмінності було виявлено в освітньому рівні індивідів. Частка осіб із вищою освітою становила 9,8% серед прабатьків проти 44,4% серед батьків II та 14,6% серед батьків I порівняно з 55,4% серед дітей². Натомість суттєво скоротилася кількість тих, хто мав лише неповну та повну середню освіту: якщо серед прабатьків таких було 76,6%, то серед батьків II – лише 12,5%, тоді як серед батьків I – 50,6%, а серед дітей – 14,7%.

Збільшення кількості місць для навчання у ВНЗ після розпаду СРСР зумовило і збільшення частки осіб із вищою освітою у когорті батьків (різниця між батьками I та батьками II становила близько 30%), і на момент досягнення ними у 2018–

²Тут і далі всі описані відмінності значимі на рівні $p \leq 0,05$.

2020 роках віку прабатьків частка тих, хто мав вищу освіту, серед перших виявилася помітно вищою.

У структурі зайнятості зміни стосувалися передусім категорій власників і робітників. Частка осіб, належних до перших, виявилася найнижчою серед прабатьків, сягаючи лишень 1,2%, тоді як серед батьків і дітей вона значимо не різнилася, коливаючись у межах від 5,7% до 8,6%. Натомість кількість робітників серед прабатьків була приблизно на 10% більшою, ніж серед батьків та дітей, сягнувши 43,9%. Наповненість категорій керівників та службовців покоління розбіжностей не виявила.

Перетворення ієрархії розподілу доходів, як і структури занять, не зачепило її найвищих рівнів – частка осіб, належних до верхнього терциля, не мала значущих міжпоколінних відмінностей. Проте було помічено зменшення частки малозабезпечених – з 33,3% у батьків I до 20,9% у дітей – та зростання частки тих, хто мав середні доходи, з 26,1% у батьків I до 36,6% у дітей. Між батьками II та прабатьками значимих змін у розшаруванні за доходами не спостерігалось.

Дещо модифікувався за роки незалежності характер відмінностей у матеріальному забезпеченні у різних вікових категорій. У 1995–1997 роках було зафіксовано більшу кількість осіб із середніми доходами серед прабатьків порівняно із батьками I (38,5% проти 26,1%), а у 2018–2020 роках батьки II були ширше за дітей представлені серед тих, хто мав низькі доходи (31,8% проти 20,9% відповідно). Тобто дещо вища забезпеченість 50-річних порівняно із 30-річними, відзначена у 1995–1997 роках, не спостерігалася у 2018–2020 роках, коли у 50-річних, навпаки, доходи виявились дещо нижчими, ніж у 30-річних.

Назагал ровесники Незалежності займають найвищі позиції в освітній ієрархії, і серед них найменше робітників. У їхніх батьків за 30 років підвищився освітній рівень, проте розподіли інших показників значимо не змінилися. Водночас їхній освітній рівень є вищим, аніж у прабатьків, та серед них дещо численнішою є категорія власників.

Самооцінка позиції у соціальному просторі. Поряд з об'єктивними показниками позиції у соціальному просторі науковці часто оперують самооцінками. Поколінні особливості розподілів їхніх значень відображено у таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2

Поколінні відмінності у самооцінках позицій у просторі нерівностей, %

Показники	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Позиція на соціальній драбині</i>				
Низька (сходинки 1–2)	52,3	27,7	17,5	13,3
Середня (сходинки 3–4)	45,4	68,8	68,1	61,3
Висока (сходинки 5–7)	2,3	3,5	14,4	25,4
<i>Оцінка матеріального добробуту</i>				
Низький	76,2	67,9	41,3	29,4
Середній	21,9	27,3	38	40,9
Високий	1,9	4,8	20,7	29,7

З часом самооцінки позицій у соціальному просторі набули більш різючих відмінностей, аніж показники об'єктивного соціального статусу. У зіставленні розташування на сходинах соціальної драбини 30-річних індивідів у 1995–1997 та у 2018–2020 роках виявився помітний перерозподіл їх на крайніх позиціях. Серед батьків I частка осіб на найнижчих щаблях становила 27,7%, а у дітей – лише 13,3%, натомість на вищих сходинах розмістилися лише 3,5% батьків I, тоді як серед дітей таких було вже 25,4%.

У 50-річних за вказаний період зміни заторкнули всі ієрархічні рівні показника. Серед прабатьків екстремально високою виявилася частка належних до найнижчого щабля (52,3%), на серединній та найвищій позиціях було зосереджено 45,5% та 2,3% осіб відповідно. У батьків II відсоток тих, хто помістив себе на найнижчих сходинах, становив 17,5%, а на серединних та найвищих сходинах опинилися 68,1% та 14,4% індивідів відповідно.

Що ж до вікових відмінностей у розміщенні індивідів на сходинках соціальної драбини, то загальний тренд становили вищі самооцінки 30-річних: у 2018–2020 роках — кількість дітей на її вершині була значимо вищою, аніж кількість батьків, а у 1995–1997 роках прабадьки здебільшого розташовувалися внизу (52,3%), тоді як батьки I — посередині (68,8%). Водночас у когорти батьків із плином часу покращилася самооцінка позиції у соціальному просторі: відсоток осіб нагорі соціальної драбини у батьків II порівняно з батьками I зріс у чотири рази.

Оцінка матеріального добробуту за роки незалежності також достатньо помітно поліпшилася, однак частка тих, хто представляє її найнижчий рівень, була суттєво вищою, ніж у разі соціальної драбини. Відмінності у розподілах цього показника у різних вікових груп спостерігалися лише у 2018–2020 роках, коли батьки II частіше за дітей відносили себе до малозабезпечених (41,3% порівняно з 29,4% відповідно). Проте самооцінки когорти батьків за період із 1995–1997 до 2018–2020 років покращилися — батьки II порівняно з батьками I частіше відносили себе до середнього (38% проти 27,3%) та високого (20,7% проти 4,8%) рівнів забезпеченості, натомість виявилася меншою частка тих, хто вважав його низьким (41,3% порівняно з 67,9%).

Таким чином, загалом самооцінки населення щодо позицій у соціальному просторі суттєво підвищилися за роки незалежності. При цьому у 2018–2020 роках у характері розподілів відповідей на запитання щодо розташування на соціальній драбині та власного матеріального добробуту виявилися відмінності. Якщо застосовно до соціальної драбини більш як половина відповідей свідчили про серединну позицію, то оцінки забезпеченості розосереджувалися між усіма трьома ієрархічними рівнями.

Оцінки легітимності стратифікаційних порядків. Поряд із показниками об'єктивного та суб'єктивного статусу в системі нерівностей одним із важливих елементів її опису є оцінка легітимності характеру розподілу соціальних благ і можливостей. У таблиці 2.1.3 наведено дані щодо того, як представники різних поколінь сприймають власну позицію у суспільстві та актуальну економічну ситуацію.

Таблиця 2.1.3

**Поколінні відмінності в оцінці легітимності
стратифікаційних порядків, %**

Показники	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Задоволеність становищем у суспільстві</i>				
Скоріше незадоволені	66,8	63,7	41,5	31,4
Як задоволені, так і ні	24,9	25,5	26,6	32,2
Скоріше задоволені	8,3	10,8	31,9	36,4
<i>Оцінка економічної ситуації</i>				
Низька оцінка [0; 3]	90,5	88,9	66,5	54,8
Середня оцінка [4; 5]	9,1	8,9	24,6	30,5
Висока оцінка [6; 10]	0,4	2,2	8,9	14,7

Задоволеність власним становищем у суспільстві, як і самооцінки позиції у соціальному просторі, за майже 30 років підвищилися. Серед прабатьків їхнє становище не влаштувало 66,8%, тоді як серед батьків II – 41,5%, а влаштувало – 8,3% проти 31,9%. Так само і від батьків I до дітей відсоток незадоволених знизився з 63,7% до 31,4%, а задоволених – зріс із 10,8% до 36,4%. Аналогічні зміни відбулися за роки незалежності у когорті батьків. Водночас розподіли значень цієї змінної у 30-та 50-річних значимо не відрізнялися ані в 1995–1997 роках, ані у 2018–2020-му.

Економічна ситуація як у 1995–1997-му, так і у 2018–2020 роках не викликала у населення оптимізму – кількість тих, хто дав їй оцінки з найнижчого діапазону, коливалася від 54,8% (діти) до 90,5% (прабатьки). Однак стан економіки у 2018–2020 роках респонденти вважали кращим, ніж у 1995–1997-му: значимо меншою була частка низьких оцінок і натомість більшою – середніх та високих. Розподіли значень показника у прабатьків та батьків I виявилися подібними, а от у батьків II та дітей з'явилися розбіжності у відсотках тих, кому він видавався поганим (66,5% проти 54,8% відповідно).

Отже, легітимність системи розподілу благ та можливостей за роки незалежності підвищилася. У 2018–2020 роках суттєво зросла частка тих, кого влаштує становище у соціу-

мі, оцінки стану економіки також покращилися, хоча й не настільки різко. При цьому розподіли за обома показниками у 1995–1997 роках не мали значимих відмінностей, тоді як у 2018–2020-му батьки частіше за дітей давали низьку оцінку економічній ситуації.

Взаємозв'язки між різними формами нерівностей. Нерівний розподіл певного ресурсу часто поглиблює розшарування щодо інших життєвих можливостей. Проте міра узгодженості позицій у стратифікаційних ієрархіях може варіювати як у часі, так і поміж представників певних соціодемографічних категорій.

При зіставленні кореляційних матриць для 7 стратифікаційних ознак, перекодованих у трибальні шкали (кореляція визначена за допомоги коефіцієнта Кендала τ) та розрахованих окремо для кожної з вирізнених підвиборок, виявлено значимий прямий зв'язок у парах індикаторів суб'єктивного статусу індивідів та визнання легітимності стратифікаційних порядків. У прабатьків, батьків I та батьків II були скорельовані всі показники місця у головних стратифікаційних ієрархіях, а у дітей — лише освіта та кваліфікація. Для цієї пари ознак зв'язок виявився найсильнішим у всіх вікових групах (значення коефіцієнта τ варіювали у межах [0,410; 0,502]).

Загалом зафіксовано кореляцію між окремими вимірами об'єктивних і суб'єктивних статусів, а також оцінками легітимності системи розподілу, але переліки пар ознак, для яких вона була значимою, різнилися між підвибірками — спільним трендом виявився зв'язок між доходами й оцінкою матеріального добробуту. Для батьків I та дітей спостерігалася дещо менша кількість пар скорельованих змінних, аніж для прабатьків та батьків II.

Відсутність у кореляційних матрицях змінних, які не були б пов'язаними з жодною іншою, підтвердила доцільність вимірювання статусної кристалізації у представників різних вікових категорій. У таблиці 2.1.4 подано результати класифікації індивідів за узгодженістю об'єктивних показників статусу — освітнього рівня, кваліфікації та доходів.

Таблиця 2.1.4

Поколінні відмінності в узгодженості об'єктивних показників позицій у стратифікаційних ієрархіях, %

Показники	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	41,2	25,7	13,8	5,0
Узгоджений середній статус	17,5	38,1	38,9	32,6
Узгоджений високий статус	10,2	10,0	22,2	27,3
Неузгоджений статус	31,1	26,2	25,1	35,1

Згідно з одержаними даними, частки осіб із неузгодженими статусами становили у різних підвибірках від 25,1% до 35,1%, проте значимих розбіжностей між ними зафіксовано не було. Тобто тенденції до підвищення їхньої кристалізації в українському суспільстві не спостерігалось. Однак у 2018–2020 роках дещо змінилося поширення певних типів комбінацій узгоджених параметрів: серед них зменшилася частка низьких (від 25,7% у батьків I до 5% у дітей та від 41,2% у прабатьків до 13,8% у батьків II) і зростає – високих (з 10,0% у батьків I до 27,3% у дітей та з 10,2% у прабатьків до 22,2% у батьків II). Так само і в когорті батьків упродовж 30 років кількість осіб з узгодженими низькими статусами скоротилася із 25,7% до 13,8%. Як у 1995–1997-му, так і у 2018–2020 роках серед 50-річних, порівняно з 30-річними, лишались більшими відсотки осіб з узгодженими низькими статусами.

Про загальне покращення позицій населення у вимірах об'єктивних статусних характеристик за доби незалежності свідчить те, що частки осіб, у яких не було жодної високої позиції за трьома стратифікаційними ознаками, стали меншими у батьків II (37,1%) порівняно з прабатьками (54,7%), а також у дітей (22,7%) порівняно з батьками I (50,2%). Натомість зростає відсоток тих, у кого не було жодної низької позиції: якщо у прабатьків вони становили 19,6%, а у батьків I 39,6%, то у батьків II вони досягли 46,1%, а у дітей – 50,4%. Частки осіб, які мали щонайбільше одну середню позицію, не надто різнилися серед батьків (I і II) та дітей, коливаючись у межах від 61,1% до 67,4%; при цьому найвище значення було зафіксовано для прабатьків (82,7%).

Назагал рівень неузгодженості об'єктивних показників статусів був помірним та відтворюваним у часі, проте характер їхньої кристалізації модифікувався у бік перерозподілу з низьких рівнів до середнього та високого. Крім того, і у 2018–2020-му, і у 1995–1997 роках зберігалось переважання частки низьких узгоджених статусів у 50-річних порівняно з 30-річними.

Ступінь узгодженості об'єктивного, суб'єктивного та оцінного вимірів позицій у просторі нерівностей представлена нижче (табл. 2.1.5).

Таблиця 2.1.5

**Поколінні відмінності в узгодженості
головних вимірів нерівності, %**

Показники	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	36,6	25,9	11,0	3,1
Узгоджений середній статус	20,8	33,5	27,7	25,8
Узгоджений високий статус	2,2	3,3	18,7	18,7
Неузгоджений статус	40,4	37,3	42,6	52,4

Найбільша частка неузгоджених статусів була зафіксована у дітей (52,4%), проте значимі відмінності за цим показником існували лише між дітьми та батьками I. Характер кристалізації статусів залежав від часового проміжку: у 1995–1997 роках серед 30-річних виявилось більше, ніж серед 50-річних, осіб з узгодженим середнім статусом (33,5% батьків I проти 20,8% прабатьків), тоді як у 2018–2020 роках серед них відзначено меншу частку тих, хто мав узгоджений низький статус (3,1% дітей проти 11% батьків II).

Позитивні зрушення у розташуванні індивідів у просторі нерівностей за 30 років далися взнаки у доволі суттєвому зменшенні частки індивідів, які не займали найвищих позицій за жодним із трьох показників інтегральної позиції у стратифікованому просторі. У 1995–1997-му вона сягала у прабатьків 83,8%, а у батьків I – 78,8%, а вже у 2018–2020 роках у батьків II та дітей вона становила 55,7% і 42,6% відповідно. Водночас зросла кількість тих, хто не мав жодного низького статусу,

яка серед прабадьків і батьків I становила лише 14% і 26,3%, а вже у батьків II та дітей підвищилася до 53,3% та 63,6%. Хоча б одну середню позицію мали від 39,3% до 46,4% представників цільових підвибірок, тоді як частка тих, у кого не було жодної такої позиції, серед прабадьків, батьків II та дітей становила приблизно 30%. Тільки серед батьків I її розмір виявився суттєво меншим (16,6%), проте й кількість тих, хто мав дві середні позиції, була приблизно на 10% більшою, ніж у інших підвибірках (34,6%).

Відповідно узгодженість головних вимірів позицій індивідів у просторі нерівностей була дещо нижчою, ніж у разі індикаторів об'єктивних статусів, але обидві групи показників виявляли значною мірою подібну за своїм характером узгодженість.

Міра кристалізації індикаторів, які відображують позицію індивідів у системі економічної нерівності, значимо не відрізняється у підвибірках, а отже, не має поколінних відмінностей. Частка неузгоджених позицій дещо перевищує третину (табл. 2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Поколінні відмінності в узгодженості показників позиції в системі економічної нерівності, %

Показники	Прабадьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	49,4	44,0	30,4	12,4
Узгоджений середній статус	10,6	13,6	25,5	32,2
Узгоджений високий статус	0	1,6	10,3	21,2
Неузгоджений статус	40,0	40,8	33,8	34,2

Позиції когорти дітей у просторі економічної нерівності є суттєво кращими, аніж у будь-яких інших вікових когорт: для них спостерігався найбільший відсоток тих, хто мав узгоджений високий статус (21,2%). Крім того, у 2018–2020 роках, на відміну від 1995–1997-го з'явилися розбіжності у розташуванні індивідів в економічній ієрархії: кількість батьків II на нижчих позиціях була більшою (30,4% проти 12,4%), а на вищих — меншою (10,3% проти 21,2%), аніж серед дітей. Про позитивні соціальні зміни свідчить зростання з часом часток осіб

з узгодженими середнім (з 13,6% до 25,5%) та високим (з 1,6% до 10,3%) статусами у когорті батьків.

Попри загальне поліпшення позицій індивідів у системі розподілу економічних благ, варто зазначити, що воно було менш виразним, аніж для попередніх форм нерівності: тут збереглися найбільші частки осіб з узгодженим низьким статусом. Водночас відсоток тих, хто не мав жодної низької позиції за трьома показниками узагальненого економічного статусу, також лишався не надто високим (він дорівнював 5,0% у прабабків і 6,5% у бабків I порівняно з 24,6% у бабків II та 40,1% у дітей). Кількість осіб, які не посідали найвищого статусу за жодною з перелічених ієрархій, не виявилася радикально меншою у 2018–2020 роках у зіставленні з 1995–1997 роками (58,1% у прабабків і 52,5% у бабків I та 43,7% у бабків II та 31,4% у дітей).

Таким чином, міра кристалізації показників позиції в економічному просторі, так само як і індикаторів інтегральної позиції у просторі нерівностей, була дещо вищою, ніж для змінних, які вимірювали об'єктивні статуси індивідів. При цьому, попри відтворення тенденції до покращення розташування індивідів у різних стратифікаційних ієрархіях, саме для показників економічного статусу позитивні зміни виявилися найменш виразними.

Вплив позиції у просторі нерівностей на соціальні установки

Поколінні відмінності у розташуванні індивідів у просторі нерівностей породжували закономірні питання як щодо того, чи спостерігатимуться вони і стосовно сприйняття тих чи тих особливостей суспільного устрою, так і щодо впливу узгодженості позицій у стратифікаційних ієрархіях на такі установки. Відповідні сприйняття та настанови виявлялися з використанням наявних у всіх масивах змінних, які зводилася до трьох показників.

Перший свідчив про довіру до ключових владних акторів, відображаючи визнання їхніх дій, спрямованих на відтворення або модифікацію наявних принципів розподілу дефі-

цитних соціальних ресурсів. Для її фіксації було побудовано індекс, значення якого складала середня індикаторів довіри до президента, Верховної Ради та уряду. Вона вимірювалася за допомоги запитань: «Який рівень вашої довіри до ...?», що передбачало такі альтернативи відповідей: 1 — зовсім не довіряю; 2 — переважно не довіряю; 3 — важко сказати, довіряю чи ні; 4 — переважно довіряю; 5 — цілком довіряю. Всі три змінні виявилися добре узгодженими, а Кронбаха для них сягала 0,785 у 1995–1997 роках і 0,867 у 2018–2020-му, що й дало підстави для розгляду їх як виявів спільної латентної змінної.

Другий показник становила самооцінка індивідами локусу контролю, яка опосередковано вказувала на визнання владних інституцій головними агентами соціальних змін на протигагу власній готовності до сприяння розгортанню трансформацій. Запитання для вимірювання цього показника формулювалось таким чином: «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» й передбачало віяло відповідей, де найменше значення відповідало зовнішньому локусу контролю, а найбільше — внутрішньому (1 — здебільшого від зовнішніх обставин; 2 — деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 3 — однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 4 — більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 5 — здебільшого від мене).

Третій показник відбивав задоволеність життям, фіксуючи, наскільки індивіда влаштує перебіг та актуальний стан його справ, зокрема наявний у нього обсяг ресурсів. Запитання тут було таке: «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?», і респондент обирав з-поміж: 1 — зовсім не задоволений; 2 — скоріше не задоволений; 3 — важко сказати, задоволений чи ні; 4 — скоріше задоволений; 5 — цілком задоволений.

Вивчення поколінних розбіжностей в установках здійснювалося з використанням непараметричних тестів для незалежних підвибірок (H -критерію Краскела–Воліса та U -тесту Мана–Вітні при зіставленні пар підвибірок), придатних для порівняння змінних із розподілами значень, відмінних від нормального, а також робустних до невеликого обсягу підвибірок. Головні параметри розглянутих показників подано у таблиці 2.1.7.

Таблиця 2.1.7

Поколінні відмінності в установках, %

Параметри	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Довіра до ключових владних акторів</i>				
Середнє	2,42	2,29	2,39	2,34
Стандартне відхилення	0,98	0,86	0,99	1,0
Медіана	2,33	2,33	2,33	2,33
<i>Локус контролю</i>				
Середнє	2,37	2,62	2,93	2,91
Стандартне відхилення	1,24	1,17	1,22	1,13
Медіана	2	2	3	3
<i>Задоволеність життям</i>				
Середнє	2,41	2,49	3,05	3,21
Стандартне відхилення	1,03	1,04	1,08	0,97
Медіана	2	2	3	3

Наведені дані передусім увиразнюють суттєву подібність оцінок довіри до ключових політичних акторів у представників різних поколінь — розподіли значень відповідного індексу в підвибірках не мають значущих відмінностей. Ні середні, ні медіани показника у жодній із них не досягали навіть середнього значення шкали індексу, що свідчить про стабільно низький рівень підтримки дій владних суб'єктів. При цьому зміна персоналії урядовців на довіру до них не впливала.

Натомість два інші індикатори продемонстрували певну поколінну варіативність. Так, у сучасному українському суспільстві індивіди мали більш виражений внутрішній локус контролю, аніж на початку формування державності, тобто набула поширення установка на те, щоб пов'язувати події свого життя із власними зусиллями. Примітно, що тоді як у 1995–1997 роках 30-річні дещо сильніше за 50-річних тяжіли до опертя на власні сили, то у 2018–2020-му такі відмінності зникли. Крім того, у когорті батьків із часом спостерігалось підвищення ваги внутрішнього локусу контролю. Описані закономірності здаються логічним наслідком стабільно відтворюваної недовіри до влади та засвоєнням індивідами ефективних практик адаптації до нестабільності українського соціуму.

Загальний рівень задоволеності життям у 2018–2020 роках порівняно з 1995–1997-м зріс: підвищилися і середнє, і медіанне значення індикатора в обох підвибірках. Також частка тих, кого влаштовує, як у них ідуть справи, була вищою, порівняно з тими, кого не влаштовує. Відмінностей у розподілах значень змінної для 30- та 50-річних у жоден із розглянутих часових проміжків зафіксовано не було.

Перевірку гомогенності установок опитаних, які мали відмінні комбінації позицій за стратифікаційними ознаками, проведено, подібно до з'ясування їхніх поколінних розбіжностей, засобами непараметричних статистик. Для кращого наповнення окремих категорій у типологіях за об'єктивною, інтегральною та економічною позицією було об'єднано осіб з узгодженим середнім та високим статусами. Результати аналізу даних в узагальненій формі подано в таблиці 2.1.8.

Таблиця 2.1.8

**Поколінні відмінності впливу позиції
у соціальному просторі на установки, %**

Установки	Прабатьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Узагальнена об'єктивна позиція</i>				
Довіра до ключових владних акторів	–	–	–	–
Локус контролю	–	–	–	–
Задоволеність життям	+	–	–	–
<i>Інтегральна позиція у просторі нерівностей</i>				
Довіра до ключових владних акторів	+	–	+	–
Локус контролю	+	+	–	+
Задоволеність життям	+	+	+	+
<i>Узагальнена позиція у системі економічної нерівності</i>				
Довіра до ключових владних акторів	+	–	–	–
Локус контролю	–	–	+	+
Задоволеність життям	–	+	+	+

Примітки: Позначка «+» відповідає установці, значення якої варіюють у представників страт, виокремлених за вказаним показником; позначка «–» — установці, за якою відсутні відмінності у розподілах значень у представників страт, виокремлених за вказаним показником.

Узагальнена об'єктивна позиція диференціювала лише рівень задоволеності життям однієї підвибірки — прабатьків. Так, особи з узгодженою високою або середньою позицією оцінювали її дещо краще за тих, хто мав низьку або неузгоджену позицію: у перших середнє значення показника становило 2,69 (1,02), тоді як у решти двох — 2,34 (0,99) та 2,16 (0,98) відповідно³. Інтегральна позиція у просторі нерівностей зумовлювала варіативність у всіх установках. Здебільшого в окремих підвибірках такі відмінності спостерігалися для двох показників, виняток становили прабатьки, у яких їх було зафіксовано для всіх трьох параметрів.

Залежність довіри до головних владних акторів від розташування у просторі нерівностей була властива прабатькам та батькам II. При цьому якщо серед прабатьків особи з низьким статусом дещо менше довіряли посадовцям, аніж ті, чий статуси були неузгодженими, то у батьків II ці розбіжності набули більшої виразності. Середнє значення індексу довіри індивідів з узгодженим низьким статусом виявилось суттєво меншим, аніж у тих, хто знаходився на верхівці стратифікаційної ієрархії або мав неузгоджені позиції у ній — 1,69 (0,83) у перших проти 2,41 (0,97) та 2,52 (1,02) у решти.

Локус контролю не варіював залежно від місця у соціальній ієрархії лише у підвибірці батьків II. У всіх інших підвибірках існувала різниця в орієнтаціях осіб з узгодженими вищими та нижчими позиціям, хоча між іншими парами позицій значимих відмінностей зафіксовано не було. Особливо помітну відмінність у мірі орієнтації на себе серед осіб із високими та низькими статусами зафіксовано у дітей, її середні значення становили 3,21 (1,07) проти 2,29 (0,95) відповідно.

Задоволеність життям виявилася чутливою до розташування у соціальному просторі у всіх підвибірках. У прабатьків найкраще самопочуття мали особи з вищим статусом — середнє значення показника сягало 2,88 (1,08), але у тих, хто мав низький або неузгоджений статус, значущих відмінностей у його рівні не виявлено (середнє значення показника: 2,17 (0,89) та 2,33 (1,03) відповідно).

³Тут і далі в дужках наведено середньоквадратичне відхилення значення показника.

У решті підвибірок було зафіксовано найнижчий рівень задоволеності життям серед індивідів із низьким статусом, але розбіжностей у розподілі значень показника у тих, хто мав вищий або узгоджений статус, не простежувалось. Водночас серед осіб із низьким статусом середнє значення цього показника слабо варіювало між підвибірками: у батьків I воно становило 1,98 (0,91), у батьків II – 2 (0,94), а у дітей – 2,14 (0,69). Тобто оцінка доступності життєвих можливостей, попри певні заходи з вирівнювання з боку держави, в індивідів, розташованих унизу соціальної ієрархії, лишалася без суттєвих змін. Позиція у просторі економічної нерівності мала суттєвіший вплив на орієнтації дітей та батьків II, зумовлюючи розбіжності у розподілах значень двох установок цих категорій осіб, тоді як у прабатьків та батьків I вона диференціювала лише один атигюд.

Довіра до владних акторів у трьох із чотирьох підвибірок не залежала від позиції індивіда у вимірах економічної стратифікації. Лише серед прабатьків її значення досягли мінімуму в тих, хто мав низький узгоджений економічний статус – середнє значення показника для цієї категорії осіб становило 2,19 (0,96), тоді як у осіб з узгодженим високим та неузгодженим економічним статусом воно було дещо вищим, дорівнюючи 2,94 (1,17) і 2,51 (0,9) відповідно.

Батьки II та діти, які займали різне місце у вимірах економічної нерівності, мали неоднакові думки щодо того, від чого залежить їхнє життя. У батьків II найвищий рівень опертя на себе демонструвала категорія осіб із неузгодженими статусами (середнє показника сягало 3,33 (1,2) порівняно із 2,59 (1,37) серед тих, хто мав високий статус і 2,83 (0,9) серед тих, у кого він був неузгодженим). Серед дітей відмінності в розподілах значень змінної були наявні лише в осіб із неузгодженими та низькими статусами (середні дорівнювали 3,12 (1,11) і 2,52 (0,71) відповідно).

Вплив економічного статусу на задоволеність життям найяскравіше проявився у 2018–2020 роках. Як у батьків II, так і у дітей її середня оцінка в межах категорії осіб з узгодженим

низьким статусом виявилася приблизно на 1 пункт нижчою, ніж з боку тих, хто мав високий або неузгоджений статус. У 1995–1997 роках розподіли значень змінної у підвибірці батьків I значимо різнилися в індивідів з низькою та з високою позицію, проте відмінності були менш яскравими. Середня задоволеність життям серед осіб із низьким статусом становила 2,25 (1,05), тоді як серед осіб із високим та середнім статусом – 2,86 (0,99).

Назагал найменша варіативність настанов індивідів зумовлювалася об'єктивною позицією у соціальному просторі, а найбільша – інтегральною. Якщо перший показник давав змогу розрізнити лише задоволеність життям, та й то лише в одній із підвбірок, то у стратах, виокремлених на підставі другого, різнилися як задоволеність життям, так і локус контролю та довіра до владних акторів. Позиція у просторі економічної нерівності також впливала на всі три настанови, але у частині підвбірок кількість тих, де розподіли значень варіювали, виявилася меншою, ніж для інтегральної позиції.

Висновки

Осмилення наслідків соціальних трансформацій, а надто таких масштабних, як зміна суспільного ладу, наразі перебуває на порядку денному української соціології. Один із напрямів такої рефлексії є висвітлення модифікацій профілів стратифікації. Алгоритм комплексного вимірювання соціоструктурних змін упродовж часів незалежності мав відповідати низці вимог, серед яких: коректний вибір емпіричної бази розвідки та цільових категорій дослідження; фіксація інструментарієм багатовимірного характеру нерівності; врахування особливостей взаємозв'язків між окремими формами нерівності в різні моменти часу.

Відтак порівняльна розвідка ґрунтувалася на даних, що репрезентують періоди початку розбудови державності та її актуального стану, в межах яких зіставлялася інформація щодо трьох поколінь – прабатьків, батьків (характеристики вимірювались у двох точках) та дітей. Для цього було викори-

стано комбінацію крос-секційного, когортного та трендового дослідницьких дизайнів. Стратифікаційні профілі індивідів визначалися за допомоги трьох показників: об'єктивної позиції у соціальному просторі; узагальненої позиції в системі економічної нерівності та інтегральної позиції у просторі нерівностей. Зазначені показники являли собою типології з чотирма категоріями – три узгоджені статуси (високий, середній, низький) та неузгоджений статус.

За роки незалежності відбулася низка поколінних змін у стратифікаційних ієрархіях, в уявленнях індивідів про розташування у просторі нерівностей, а також в оцінках легітимності системи розподілу дефіцитних благ та можливостей. Ровесники Незалежності у свої 30 років були набагато освіченішими, ніж їхні батьки в такому самому віці, а також частіше мали вищу освіту порівняно з батьками у передпенсійному віці. Тобто діти одразу набували вищу освіту, а батьки додатково навчалися впродовж трудового життя. Серед дітей значно меншою є частка осіб з низькими доходами порівняно з батьками, які вже збираються на пенсію. Водночас частки осіб з високими доходами практично однакові в усіх трьох поколіннях.

Самооцінки позицій у соціальному просторі у 2018–2020 роках є суттєво кращими, ніж у 1995–1997-му. Так само зріс і рівень легітимності стратифікаційних порядків. Саме покоління ровесників Незалежності позиціонує себе вище за батьків в обох їхніх вікових точках: на сходинках соціальної драбини, на шкалі власного добробуту, в оцінках задоволеності позицією у соціумі та економічною ситуацією.

Між 1995–1997 і 2018–2020 роками змінився загальний характер кристалізації (узгодженості) статусів на шкалах освіти, кваліфікації, доходів. Домінантний тренд полягає у збільшенні частки тих, хто мав узгоджений високий та середній статуси та, навпаки, зменшення частки тих, у кого він був низьким, що простежувалося для показників об'єктивної, інтегральної та економічної позиції. При цьому відсотки осіб з узгодженим низьким статусом досягають свого мінімуму саме у покоління дітей. Водночас міра кристалізації статусних характеристик

виявилася стабільною у часі – частка осіб з неузгодженим статусом загалом не мала поколінних розбіжностей, що свідчить про незмінність у часі принципів розподілу дефіцитних ресурсів.

З-поміж трьох виокремлених установок індивідів, пов'язаних із відтворенням стратифікаційних порядків, поколінні відмінності були притаманні лише двом – локусу контролю та задоволеності життям. У 2018–2020 роках населення України більшою мірою виявляло схильність вважати себе відповідальним за те, як складається його життя, ніж це було у 1995–1997-му. Так само зросла і його задоволеність життям. У межах кожного з часових проміжків вказані установки були доволі подібними в обох поколінь – прабатьків і батьків I для першої установки і батьків II та дітей для другої. Водночас недовіра до ключових владних акторів однаковою мірою була притаманна прабатькам, батькам і дітям, ніби успадковувана від покоління до покоління.

Три показники позицій індивідів у просторі нерівностей не однаковою мірою диференціювали їхні установки. Ті не залежали (за винятком задоволеності життям у прабатьків) від об'єктивних показників володіння ключовими соціальними благами, проте зумовлювалися інтегральною позицією у соціальному просторі та місцем у системі економічної нерівності.

Вплив узгодженості індикаторів інтегрального та матеріального статусів на установки представників різних поколінь мав певну варіативність. Найвищий локус контролю був властивий особам із високою позицією, досягаючи свого максимуму для покоління ровесників Незалежності. Що ж до економічного статусу, найсильнішу орієнтацію на власні сили демонстрували ті, в кого різні виміри цього статусу не виявляли узгодженості, однак у дітей ця залежність не була настільки ж виразною, як у батьків II. Найнижчу задоволеність життям відчували особи з узгодженим низьким статусом, але розрив у її значеннях між цією категорією і тими, хто мав високу або неузгоджену позицію, був помітнішим у дітей та батьків II, аніж у прабатьків.

Джерела

Кон, М.Л., Сломчинський, К., Шоенбах, К. (2007). Вимірювання соціальної стратифікації, особистості та професійної самостійності у соціалістичній Польщі. В: В.Є. Хмелько (ред.), *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників* (пер. з англ.) (сс. 491–513). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: НаУКМА.

Малиш, Л., Виноградов, О. (2010). Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці. В: С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 81–103). Київ: НаУКМА.

Патракова, А. (2006). Статусные неконсистентности. В: С. Макеев (ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 270–289). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Пищик, В.И. (2010). Типология ментальности советских и постсоветских поколений. *Российский психологический журнал*, 7 (3), 18–23.

Радаев, В. (2019). *Миллениалы: Как меняется российское общество*. Москва: ИД Высшей школы экономики.

Семенова, В.В. (2001). Дифференциация и консолидация поколений. В: В.А. Ядов (ред.), *Россия: трансформирующееся общество* (сс. 256–271). Москва: КАНОН-пресс-Ц.

Семенова, В.В. (2003). Современные концептуальные и эмпирические подходы к понятию «поколение». В: Л.М. Дробижева (ред.), *Россия реформирующаяся: Ежегодник* (сс. 213–237). Москва: Институт социологии РАН.

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Lenski, G. (1954). Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 19(4), 405–413.

2.2. АВТОРЕФЛЕКСІЯ ВИСОКООСВІЧЕНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОКОЛІННЯ

Покоління, що є об'єктом дослідження, ідентифікують у кількох ракурсах. У локальному ракурсі його віковий горизонт визначають історичною подією – це *ровесники Незалежності України*. Це люди 1991-го (або рік-два до чи після) року народження; ті, хто з дитинства зростав і соціалізувався у пострадянському суспільстві – новому державному, політичному, економічному, соціальному утворенні, що кардинально трансформувалося. Водночас у глобальному ракурсі зазначена вікова когорта є частиною *покоління міленіалів, або покоління Y* (у термінах В. Строса і Н. Гоу [Strauss, Howe, 1991] та журналу «Advertizing Age» [1993] відповідно), представники якого, народжені в період з 1981 по 1996 рік, зустріли третій міленіум у юному віці, соціалізувалися та живуть за часів, головними характеристиками яких є невизначеність, рухливість, повсюдність цифрових технологій, поширення культури різноманітності, інклюзії та мобільності.

Оскільки будь-якому поколінню властива соціальна і культурна неоднорідність, у складі однолітків держави також вирізняються різноманітні фракції / верстви, зокрема за соціальним походженням, освітою, професією, статусом зайнятості, місцем народження і проживання (зокрема, містяни й селяни). У цьому підрозділі увагу сконцентровано на фракції високоосвічених містян. Вони репрезентують велику частину аналізованого покоління, адже вікова когорта 30-літніх є найосвіченішою в історії українського суспільства, оскільки професійно визначалася за умов експансії вищої освіти, поширення нової технологічної хвилі, диджиталізації всіх сфер життя (детально див. [Малиш, 2021]). Більшість з цих молодих людей здобули дипломи спеціаліста та магістра (зокрема, через загальнопоширений стереотип про недостатність освітнього рівня бакалавра), значна частка припадає на тих, хто опановував найсучасніші професії, наприклад, в ІТ-секторі та креативних індустріях.

Завдання дослідження полягало в тому, щоб з'ясувати цілісну картину уявлень однолітків держави (освіченої їхньої фракції) про своє покоління — його вікові межі та визначальні характеристики; історичні події та авторитетів, які його сформували; моделі успіху та цінності, які поділяють його представники; соціально-статусні самооцінки та уявлення про соціальну структуру українського суспільства; дух часу та можливості самореалізації в Україні.

Методологія та емпірична база дослідження

Релевантним методичним підходом для реалізації зазначених завдань було глибинне напівструктуроване інтерв'ю. Польовий етап дослідження реалізовано впродовж 2021 року. Вибірка становила 18 осіб 1988–1993 років народження. Вона була гомогенною не лише за віком (ровесники незалежності), а й за рівнем освіти (люди з вищою освітою), місцем проживання (мешканці Києва), соціальним походженням (вихідці із сімей інтелігенції). Гетерогенною вибірка була за статтю респондентів (по 9 жінок і чоловіків), їхньою професійною належністю (підприємець, викладач університету, науковець, маркетолог, IT-спеціаліст, юрист, співробітник Єврокомісії у Брюсселі, архітектор, дизайнер інтер'єрів, журналіст, кінорежисер, театральний актор і режисер, звукоінженер, редактор каналу ТБ тощо), а також за місцем народження (вихідці з різних міст України — Києва, Львова, Донецька, Маріуполя — і з Литви та Росії).

Відбір респондентів відбувався методом снігової грудки. Він розпочався з інтерв'ю авторки зі своїми родичами відповідного віку, а далі спрямовувався їхніми рекомендаціями наступних респондентів для забезпечення «контрастних випадків» за професійною та життєвою історією. Частина зустрічей проведено онлайн під час локдаунів через пандемію COVID-19, частину — офлайн (за бажанням опитуваних). Тривалість кожного інтерв'ю — близько години. Мовою спілкування частіше обирали російську, проте на початку інтерв'ю більшість респондентів зазначали, що вільно володіють і українською. Цитати, які супроводжують наведений

нижче авторський текст, подано мовою оригіналу та індексовано в дужках іменем (умовним) і професійним заняттям респондента.

Путівник інтерв'ю містив запитання з низки тематичних сюжетів — про суб'єктивну значущість поняття «моє покоління»; вікові межі та маркери покоління; події та авторитети, які сформувавши респондента та його покоління; моделі життєвого успіху та приклади успішних ровесників; цінності покоління; уявлення про соціальну структуру українського суспільства, соціально-статусні самооцінки і можливості самореалізації в Україні. Претести гайду засвідчили, що відповідні запитання стимулюють розгорнуті рефлексії.

Зроблені на підставі диктофонних записів детальні транскрипти у подальшому було перетворено у більш щільні описи. У додатку монографії містяться тексти трьох інтерв'ю, що становлять цілісні наративи щодо зазначених вище тем у контексті особистої життєвої історії людини та її родини. Публікацію цих текстів узгоджено з їхніми авторами.

Контурно позначимо соціально-політичний та історичний контекст польового етапу дослідження, оскільки респонденти під час інтерв'ю посилалися на певні події та стан справ у країні та світі. У 2021-му Україна сьомий рік перебувала у стані війни з Росією; актуальними залишалися нерозв'язані проблеми окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей; тривав другий рік президентства Володимира Зеленського та парламентської більшості партії «Слуга народу» у Верховній Раді; Україна відзначала 30-річчя Незалежності; другий рік зберігалися карантинні обмеження через пандемію COVID-19, розпочиналася кампанія вакцинації в Україні й час від часу посилювався локдаун (більшість респондентів працювали онлайн).

Щодо суб'єктивної значущості поняття покоління

Розмову щодо цього сюжету ініціювало запитання: «Чи є суттєвим для Вас поняття “моє покоління”?» Для більшості респондентів воно виявилось наснажливим (за двома винятками) та стимулювало розгорнуту нарацію про вікові

межі покоління та його головні характеристики. Слід зазначити, що співбесідники зазвичай робили ремарку, що їхня думка релевантна не для покоління загалом, а для певної його частини. А саме – для представників певної соціальної верстви (вихідців із сімей середнього класу, тобто нащадків доволі освічених і забезпечених батьків), мешканців Києва (очевидно, що соціалізація у великому місті відкривала для них більше можливостей, ніж у маленькому місті або селі, завдяки широкій мережі закладів освіти та культури), людей з якісною вищою освітою (отриманою в найкращих університетах України та за кордоном). Отже, респонденти добре усвідомлюють переваги своєї стартової та поточної позиції порівняно з тими ровесниками, хто зростав або опинився у менш виграшних соціальних і поселенських умовах. Ці осі соціальної нерівності добре відрефлексовано ними у власній біографії.

«Иногда, чувствуя превосходство в чём-то над ровесниками, понимаю, что у меня другие исходные данные: я родилась и выросла в столице, в семье образованных людей, в доме, где полки были забиты книгами. Я даю себе отчёт, что кто-то из ровесников рос в совершенно других условиях, с менее образованными родителями, где-то в глубинке, не имея доступа к информации; что мамы не водили их в детстве в театр. Поэтому, встретив их на жизненном пути, понимаю, что они другие, поскольку вышли совершенно из другого мира» (Александра, редактор ТВ).

«Я всю жизнь в одной социальной среде крутился. Родился в семье советской технической интеллигенции, и, по большому счёту, все мои друзья из нашей диаспоры, кто в 2014-м переехал из Донецка в Киев, все плюс-минус одного происхождения, одних каких-то взглядов. Мне сложно говорить о поколении глобально, потому что, когда попадаю, например, в какое-то украинское село, для меня это совершенно другой мир, в котором люди, в том числе ровесники, говорят на другом ментальном языке, который я не умею расшифровывать» (Евгений, кинорежиссер).

Водночас для релевантної ідентифікації зі своїм поколінням більшість опитаних вважають за необхідне поряд із співвіднесенням себе з певною віковою когортою та верствою

освічених і професійно успішних містян ще й залучати критерій ціннісно-світоглядної спільності. Разом із тим деякі респонденти заперечують вік як критерій ідентифікації покоління, а визначальним вважають суто схожість певної групи людей за світоглядними й поведінковими характеристиками (зокрема, цінностями, інтересами, рівнем адаптивності до змін, залученістю до інформаційних технологій). Таку групу зазвичай номінують як «коло спілкування» або соціальна «бульбашка».

«Вважаю, що в сучасному світі “покоління” – це про поділ не за віком, а за інтересами, за рівнем залучення у контекст сьогодення. Є ті, хто падає своєю справою, будь то робота, дім, хобі, неважливо. І ті, хто закривається, наче у кокон з побуту й прибутку, працюють суто заради грошей, а не користі чи задоволення. У моїй “бульбашці” є люди набагато старші чи молодші за мене, але ми завжди на одній хвилі. Поза моєю “бульбашкою” є й мої однолітки, але вони трохи архаїчні, не цікавляться подіями у країні та світі, у сферах мистецтва, моди, технологій тощо. Тож нам складно знайти точки дотику» (Катерина, журналістка).

«В наше время есть люди, которые не ощущают себя на свой возраст, а есть те, кто в 20 чувствует себя на 40. Поколение и возраст сейчас не имеют такого значения, все абсолютно разные. Наверное, раньше эта разница чувствовалась больше, а сейчас нет. Если говорить про ровесников, то их сложно объединить, поскольку у всех колоссальные различия в достижениях и целях, хотя образование вроде одинаковое – кто пошел в политику, кто построил свой бизнес, кто работает продавцом» (Ярослав, звукоинженер).

Про вікові межі та маркери покоління

Більшість респондентів без будь-якої підказки інтерв'юера окреслили подвійні вікові межі свого покоління. З одного боку – старше покоління, всі ті серед друзів, родичів, колег, хто народжений до 1985 року. Таку межу обґрунтовують тим, що ці люди хоча б у шкільному віці (жовтень-піонером) застали пізню радянську дійсність. Тобто суттєвими є не стільки вікові, скільки історично специфічні відмінності, де

межником ідентифікації поколінь (Вони і Ми) є соціалізація у радянських або пострадянських реаліях, ціннісно-світоглядні та поведінкові розбіжності, а також різний рівень компетентності в інформаційних технологіях. З іншого боку, респонденти зазначають, що їхнє покоління межує з молодшим, народженим наприкінці 1990-х — на початку 2000-х (на момент інтерв'ю його представникам приблизно 17–23 роки). Як їхні специфічні характеристики називають те, що це покоління є, по-перше, «найбільш диджитальним», якому технології «потрібні як повітря» в усіх сферах життя, та, по-друге, «по-справжньому вільним і більш європейським», оскільки зростало і соціалізувалося за умов уже нового соціального порядку, за більш-менш стабільних правил політичного та економічного життя.

Отже, вікові межі свого покоління ровесники Незалежності визначають лише десятиліттям — це люди приблизно 1985–1995 років народження. (Під час класифікації сучасних поколінь соціологи зазвичай встановлюють поколінний крок на рівні 15–20 років [Pew Research Center, 2014: p. 5; Радаев, 2018: с. 17].) У наративах деяких респондентів містяться ключові слова і метафори, які влучно визначають сутність їхнього покоління, — «перехідне», «пограничне», «дещо совкове», «шов між двома соціальними порядками». Серед його визначальних характеристик називають подвійність ціннісних та поведінкових моделей внаслідок соціалізації в період кардинальних трансформацій 1990-х, агентами якої були представники радянських поколінь. Від них успадкували як цінності сім'ї та «високої культури» (любов до книг, театру, музеїв), так і певну консервативність і страх перед проявом ініціативи. Водночас опитані виявляють у собі відмінні від старших поколінь позитивні риси — готовність до мобільності, прагнення власної справи, цифрову компетентність, толерантність до інакших. Маркерами розрізнення із молодшим поколінням називають, зокрема, більшу духовність, відповідальність, поцінування традиційних форм культури, живого спілкування, меншу зануреність у віртуальний соціальний простір і фрагментованість освітнього шляху.

«Моё поколение начинается где-то с середины 1980-х и заканчивается серединой 1990-х. Это люди, с которыми у меня много общего – мы росли приблизительно с одними и теми же ценностями, культура, музыка, то, что показывали по телевидению. Моё поколение – пограничное, потому что мы еще застали обломки совершенно другого мира, и прямо на наших глазах всё менялось. Я считаю, что 90-е – крайне переломный период: менялся жизненный уклад, всё вокруг очень быстро капитализировалось, а в головах людей переворачивался мир. Так что наше поколение зачерпнуло ценности родителей, которые всё время рассказывали какие-то истории и воспитывали нас определённым образом. Мама часто говорит, что она очень доверчивый и наивный человек, поскольку у неё до сих пор осталось восприятие того “коллективного” мира: не “я”, а “мы”; не “для себя”, а “для всех”. А вот те, кто чуть младше меня, кто родился во второй половине 90-х, уже постоянно мыслят категориями “я” или “мне”. А мы находимся где-то посередине, поскольку что-то зачерпываем от родителей, но и смотрим в сторону современного» (Александра, редактор ТВ).

«Вопрос о поколении для меня непростой, но я всегда чувствовал очень четкую разницу с людьми на 10 лет старше и младше меня. Если прочертить какую-то границу, с ребятами с 1985 до 1998 года рождения принципиальной разницы не чувствую, я говорю с ними более-менее на одном языке. Да, есть разница в мелочах (кто-то слушал другую музыку, у кого-то чуть другой опыт, например, было больше чем у меня возможностей в детстве попасть за границу). Но когда сталкиваюсь с ребятами, которым сейчас от 15 до 25 лет, я понимаю, что они какие-то более честные, более открытые, чем мы. Хотя порой чувствую вот эту стену между поколениями, когда они делают какой-то свой выбор, и логика принятия их решений мне не всегда понятна» (Евгений, кинорежиссер).

«В общении с людьми своего поколения комфортнее, поскольку у нас похожее мировоззрение и взгляды на происходящее. Как по мне, более молодое поколение повзросло намного быстрее, чем наше. На примере младших сестер-братьев мы с подругой сделали вывод, что в их возрасте мы на улице в куклы играли, а они – дети цифровой эры, у них игры, учеба, покупки – всё в гаджетах.

Хотя меня расстраивает, что у этих ребят теряется ценность живого общения; они разучились общаться вживую так, как это делаем мы. Они более диджитализированные, хотя и мы отчасти цифровое поколение – нам общаться онлайн проще, чем людям на 10 лет старше, но младшему поколению интернет и соцсети необходимы как воздух. Но... может, я и не права, с каждым новым поколением теряется духовность. Люди становятся более зажатыми в общении, меняется общение между родственниками (по крайней мере, в моем окружении). Если еще 10 лет назад на каждый праздник собирались всей большой семьей, то сейчас эта традиция утрачивается, всё сводится к звонкам» (Виктория, дизайнер).

«Наше поколение 30-летних еще чуть-чуть совковое. На это сильно повлияло то, что наши родители большую часть жизни провели в советское время, нас они еще воспитывали на тех принципах, к которым привыкли, по советам бабушек и дедушек. Для меня нет особого различия между нами и более старшими людьми, но вижу большие отличия с 20-летними. У более молодого поколения другие принципы, они делают то, что популярно. Процентом 70 из них, увидев что-то в социальных сетях, пытаются это повторить, и только оставшиеся 30% поступают так, как скажут родители. Такая популярность соцсетей сильно повлияла на молодежь. Считаю, что их поколение менее воспитанное, чем наше» (Ярослав, звукоинженер).

«Люди, родившиеся в 2000-е, которым сейчас лет 20, интересный феномен в том плане, что в некотором смысле они стали развиваться так же, как технологии: поглощают информацию из всех возможных ресурсов, а не только, как это было у нас раньше, из книг, библиотек. От родителей нас отделяет то, что у них было желание стабильности, а в моем и более молодом поколении есть еще авантюризм: люди не боятся ехать получать образование за границу, путешествовать, заниматься какими-то вложениями, в том числе в свое дело (многие из моих знакомых занимаются своим бизнесом – некоторые успешно, некоторые нет), но отсутствует элемент страха, потому что у предыдущего поколения, все-таки главным была стабильность, а здесь, возможно, победы, возможно, поражения, но все-таки желание пробовать и достигать каких-то высот» (Никита, юрист).

Події предиктори покоління

Під час інтерв'ю до співбесідників зверталися з проханням назвати кілька подій, які сформували їх особисто і покоління загалом. Серед *подій індивідуальної біографії*, які певним чином спрямували їхню життєву траєкторію, називали: переїзд з родиною у дитячому віці в Україну та у дорослому віці — з Донецька і Луганська до Києва у якості внутрішньо переміщених осіб (така мобільність зазвичай супроводжувалася тривалою трансформацією ідентичності); досвід закордонних подорожей (як внесок у формування прозахідних політичних і світоглядних орієнтацій); навчання та перебування довгий час за кордоном (така біографічна траєкторія, властива доволі помітній фракції покоління, спричинювала подвійну локальну і космополітичну ідентичність); занадто раннє народження дітей (цей факт сприймається як нетиповий для ровесників); знайомство з конкретними людьми (вплив яких на формування їхнього характеру та світовідчуття був непересічним). Ці події є суб'єктивно значущими, поворотними й доволі типовими для аналізованої частини покоління.

Як суттєві для покоління загалом у свідченнях респондентів фігурують: *великі суспільно-політичні події*, насамперед такі вузлові моменти, як розпад СРСР, майдани і війна через окупацію Росією українських територій; *технологічні інновації* — поява інтернету та соціальних мереж; *епідеміологічні обмеження* через КОВІД-19, що спричинили перехід на роботу онлайн, обмеження подорожей та дозволя, зміну життєвих пріоритетів. Усі ці події припали на різні вікові періоди життя покоління.

Перша подія — *розпад СРСР*, а точніше, її відлуння у наслідках перетворень в усіх (політичній, економічній, культурній) царинах суспільства, які становили повсякденний фон життя представників аналізованого покоління в дитячі роки, що припали на 1990-ті. У свідченнях респондентів дитинство пригадується у мареві подій суспільної трансформації (за словами Влада, театрального режисера, «*ніби ти зростаєш у якійсь долині зі скелетами чудовиськ, бачиш уже якісь руїни системи та відживання цієї системи в людях*»). Ці події частково пам'ятають,

частково реконструюють із сімейних спогадів, історичних свідчень, кінофільмів тощо. Суть впливу цього періоду на формування покоління уявлюється у метафоричних висловлюваннях деяких респондентів: *«мы травмированы 90-ми»*, *«мы все росли в таком времени с тревожностью на фоне»*. Причому така емоційна реакція властива респондентам, незалежно від кейсу економічно виграшної чи програшної ситуації їхньої родини внаслідок пострадянської трансформації: батьки одних у той час мали досвід безробіття, бідності, зниження соціального статусу, а інших — історії заснування власної справи та фінансового успіху.

Помаранчева революція та *Євромайдан* — дві політичні макроподії, які припали на підлітковий та юнацький вік наших героїв та суттєво вплинули на їхнє світовідчуття. Помаранчева революція припала на період старшого шкільного віку (14–16 років), тому респонденти не брали в ній активної участі та були ще не достатньо обізнаними в політичних питаннях. Водночас саме Євромайдан, подія якого розгорталася вже у свідомому віці респондентів (23–25 років), — для більшості з них центральна, сенсовірна, ціннісно сповнена подія: *«Многие стали более осознанными, мы как-то вдруг повзрослели»* (Кристина), *«Именно в то время я наконец-то ощутила себя украинкой»* (Александра), *«[Майданы] перевернули мое сознание и понимание того, что у людей все-таки есть сила менять порядок вещей»* (Никита). За їхніми свідченнями, ця подія сприяла формуванню в них активної громадянської позиції, стабільної української ідентичності, переходу з власної ініціативи на українську мову, принаймні у публічному просторі. Саме тому респонденти воліють називати відповідні події не Євромайдан, а Революція Гідності, підкреслюючи сутність події та напрямок її впливу на них.

«Конечно, распад Союза повлиял, его последствия... Мы все росли в таком времени с тревожностью на фоне, и я думаю, может, оно откладывается на каком-то подсознательном уровне, поэтому у многих из нас какие-то переживания, депрессии... На меня лично повлиял переезд семьи в Украину. Конечно, очень повлиял Евромайдан... Оранжевую революцию я тоже помню, но мы же

школьниками были, все равно не все понимали. Думаю, события на Майдане очень повлияли на всех, независимо от взглядов. После такого потрясения, исторического события многие стали более осознанными, особенно люди нашего поколения, мы как-то вдруг повзрослели, что ли. Ряд знакомых после этих событий стали заниматься чем-то на благо страны. Вот эта волна молодых министров, много наших из Могилянки пошли работать в гос-учреждения, хотя зарплата там совсем не успешная. Знаете, всегда были настоящие активисты, работающие на благо родины, но и большое количество людей посерединке, которые просто себе живут. На них события Майдана очень повлияли и перенесли их в это поле, где ты хочешь делать что-то полезное для своей страны, задумываешься вообще о будущем» (Кристина, юрист, сотрудница Еврокомиссии).

«Первым я бы указал, не то что событие, а, скорее, период – это 90-е плюс перестройка. Вторая вещь довольно банальная – это появление интернета, который достаточно рано возник в моей жизни. Третьим событием стал 2014-й год, который перевернул всё в моей жизни, в жизни моей семьи. Я понимаю, что это сильно повлияло на жизни всех людей в Украине, но что касается моих донецких, то там для всех это было сложно и до и после, потому что все наши дома остались там... Это событие поменяло меня, во многом поменяло мой план жизни» (Евгений, кинорежиссер).

«В студенческое время я очень завидовала своим однокурсникам, в ком любовь к Украине взращивалась с детства, поскольку легко её любить, когда это чувство прививается родителями. У нас в семье было иначе (родители переехали в Украину в 1970-х), поэтому вот это становление, понимание ценности своей страны мне пришлось пройти уже в более взрослом возрасте самостоятельно. Моя мама всегда хорошо относилась к Украине и учила её уважать, но всё равно есть разница: уважать, потому что ты тут родился, или уважать, видя, как люди готовы положить жизнь, отстаивая ценности страны. До Революции Достоинства я не говорила на украинском, а после поняла, что нужно постепенно и ежедневно делать какие-то шаги как гражданин. Я ощутила причастность к чему-то коллективному, к чему-то очень важному и поняла, что мой маленький вклад может стать частью чего-то большего.

Для меня Революция Достоинства стала примером того, что люди пришли озвучить мнение всей страны: мы хотим быть частью Европы, мы не хотим снова идти навстречу России, мы хотим двигаться к новым ценностям, и мы готовы бороться ценой жизни. Именно в то время я наконец-то ощутила себя украинкой» (Александра, редактор ТВ).

«Естественно, это Оранжевая революция и Революция Достоинства. Например, название второго майдана совершенно правильное, потому что в какой-то период президент и органы власти вели себя так, что достоинства лично я не чувствовал. Оно появилось, когда я увидел, сколько людей вышли на Майдан: они горели одной идеей, и это имело отношение не только к Евросоюзу. Там идея простая: чтобы нас уважали, наше мнение. Эти простые вещи, отсутствие страха так сплотили людей, что я был вдохновлен. И когда был на Майдане, видел, как людей раненых уносили, безусловно, было страшно, но идея, что люди могут изменить что-то (я долго не верил, что можно свергнуть царя), придала уверенности в том, что мир можно менять. Кстати, в моей профессии [юрист] мне нравится возможность изменить ситуацию клиента, решить его проблему. Но я говорю о событиях в больших масштабах, в том числе перевороте сознания. Это было ценой больших жертв, но это людей объединило. И Революция Достоинства, и Оранжевая революция (в меньшей степени, но тем не менее, – потому что тогда я меньше принимал участие) – два события, которые перевернули мое сознание и изменили отношение к устройству государства и понимание того, что у людей все-таки есть сила менять порядок вещей» (Никита, юрист).

Проте серед ровесників Незалежності непоодинокі їй протилежні думки щодо майданів – або нейтрального дистанціювання від усього політичного (через недовіру до партій і владних інститутів), або несприйняття будь-якого революційного способу зміни соціального порядку (це стосується як майданів, так і розпаду Радянського Союзу; наприклад, кейс Олени, викладача вишу, з огляду на історію її сім'ї у трьох поколіннях). Крім того, з плином часу навіть у прихильників майданів з'являлося подвійне ставлення до цих подій: з одного боку, вони зберігали свій ціннісний зміст,

з іншого – оберталися розчаруванням через розбіжності між очікуваннями та постмайданними реаліями. Проте, зазначимо, що прибічники протилежних позицій вільно висловлюють свої бачення, не озираючись на соціально прийнятні.

«Я знаю людей, для которых майданы были значимым событием, но лично для меня – нет. Я считаю, что это все политика, для людей это не идет ни в плюс, ни в минус. Режимы при Януковиче, Порошенко, Зеленском – это то же самое, просто сейчас забуа-лировано. Может, я и ошибаюсь, но мне кажется, кто бы ни был у власти, за ним всегда стоит кто-то другой, кому та или иная тенденция может быть выгодна. А мы, массы людей мало влияем на происходящее и действия правительства. Мне кажется, эти майданы – это больше показательное выступление» (Виктория, дизайнер интерьеров).

«С одной стороны, у меня есть поколенческие культурные коды, которые объединяют меня со сверстниками, с другой – семейные взгляды. Если говорить о том, что у меня “расправились крылья в 2014-м”, то нет, хотя знаю, что для моего поколения это так. Можно сказать, что сформировало меня ужасное чувство несправедливости в 90-х годах, а именно пример моего дедушки, очень трагичный для нашей семьи. Это был высочайшего класса специалист, главный конструктор N-го завода, и для него тот период стал безумно сложным: наблюдать, как все разваливается, продают оборудование завода и дело его жизни рушится. Наверное, трагизм этой ситуации во многом меня сформировал» (Алена, преподаватель вуза).

Агентні предиктори покоління

Під час інтерв'ю одне із запитань стосувалося авторитетів, які справили суттєвий вплив на респондентів та їхнє покоління. Проте на етапі аналізу текстів фокус змістився на тему з'ясування агентів, які більш-менш цілеспрямовано формували героїв інтерв'ю як покоління. Доведено, що роль таких агентів виконували різні інститути – сім'я, школа, різноманітні виразники культури (телебачення, кіно, музика, література, музеї), а також цифрові технології та соціальні мережі.

Очікувано, що одним із найвпливовіших агентів виявилася *сім'я*, до того ж у кількох поколіннях. Респонденти усвідомлюють батьків, братів-сестер та бабусь-дідусів як суб'єктів, що транслиують цінності, норми, життєві стратегії, причому різного ґатунку. Більшість із них зазначали позитивне ставлення до родичів, проте одні констатували близькість цінностей і світобачення, інші — певні відмінності через те, що родичі (насамперед прабатьки) є носіями радянської свідомості, тому деякі з успадкованих від них цінностей, рис характеру і патернів поведінки властиві минулій добі, а саме: страх перед проявом ініціативи, зміною місця роботи чи проживання, участю у громадських рухах, а також нетолерантність до інакших. Респонденти самокритично виявляють у собі такого роду світоглядні та поведінкові стереотипи, які є глибоко вкоріненими і яких важко позбутися. Вони відчують себе «дещо совковим», «перехідним поколінням» саме через те, що поділяють подвійні — традиційні й нові — цінності, норми та життєві стратегії.

Слід зазначити, що у жодній з розмов не виявлено виразного конфлікту за віссю «батьки-діти». Проте у деяких свідченнях є відголоски існування конфліктів на тлі майданів (через дотримання протилежних поглядів), відсутності у батьків проактивної позиції на ринку праці (побоювання змінити роботу чи започаткувати власну справу), цифрової некомпетентності (страх перед новими технологіями). Очікувано, що непорозуміння частіше виникають з батьками, які реалізують традиційну та адаптивну життєву і професійну траєкторію. Проте найбільше озвучених ціннісних конфліктів стосувалися покоління прабатьків: саме бабусі-дідусі, які традиційно відігравали значну роль у вихованні українських дітей, були і залишилися носіями ностальгії за радянськими часами, травматичного досвіду через пострадянські події й тієї ціннісної системи, яка ровесниками Незалежності сприймається як застаріла, чужа і неприваблива. Водночас ставлення респондентів до батьків і прабатьків сповнене співчуття до їхнього складного життєвого шляху в 1990-х.

«Насправді я не люблю узагальнення, наприклад, що всі 30-річні схожі у своїх цінностях і поглядах, — це не так. Хоча є дуже ба-

гато критеріїв, за якими різняться світогляди людей мого віку і покоління бабусі та дідуся. Думаю, в 90-х був свого роду надлом, після якого хтось відчув свободу і втік якомога далі від всього, що хоч якось нагадувало “совок” (це приклад моїх батьків), а інші, навпаки, залишалися прихильниками радянської системи, ностальгували або просто боялися щось змінювати. (...) Але вже є інше, молодше покоління. Цим юнакам зараз десь до 22 років, і вони більш вільні, ніж ми; їхня внутрішня свобода мене захоплює. Моє покоління хоч і не жило за радянських часів, але нас виховували “советські” люди. Моя бабуся весь час хвилювалася: “А що сусіди скажуть?” Завжди радила мені поводитись тихіше, більше мовчати, менше “висовуватися”. Тому я з дитинства боялася критики, боялася неправильно поставити запитання чи відповісти на уроці, помилитися, навіть у якихось побутових речах. Я й досі чую в голові ці “голоси предків”, але більше не дозволяю їм мене стримувати, бо тоді неможливо рухатися далі» (Катерина, журналістка).

«Мы росли в нестабильной экономической ситуации, все было как рулетка. Мы вместе с родителями, бабушками и дедушками переживали эту ситуацию нестабильности, хотя в детстве этого не понимали. В большинстве случаев у меня и у друзей конфликт с родителями только в бытовых вещах. Хотя были случаи после Майдана, когда дети переставали общаться с родителями. У нас довольно молодые родители, они родились в советское время, но большая часть их жизни прошла в независимой Украине, их взгляды трансформировались, они первыми попробовали бизнес. У большинства моих знакомых родители были и остаются предпринимателями. Поэтому мне кажется, что между нами и родителями нет настолько сильных границ. Возможно, есть разрыв между нами и бабушками-дедушками, у которых взгляды больше связаны с советским временем. Они остались вне новых экономических отношений, из-за распада Советского Союза потеряли работу или их ранее высокие должности в постсоветские годы стали неактуальны, а сейчас дети их практически содержат из-за маленьких пенсий» (Алена, преподаватель вуза).

Сім'я була також агентом формування уявлень про сімейні та гендерні ролі. Багато хто з респонденток згадували про нав'язування традиційних жіночих ролей (наведений вище

випадок Катерини) або, навпаки, надмірної самостійності та незалежності (випадок Вікторії нижче).

«Конечно, мама и бабушка сильно повлияли на мои представления о личной жизни. Но я до сих пор не могу себе ответить на вопрос, хорошо или плохо. Мама всегда воспитывала меня с одним и тем же посылом: “Ты в жизни всего должна добиться сама и никогда не опираться на мужчину. Ты должна быть самостоятельной и независимой: если захотела, развернулась и ушла”. Иногда, скажу честно, мне это мешает жить, потому что породило какое-то недоверие к мужскому полу и в каких-то моментах даже неуважение. Она всегда мне это повторяла. Так же было и в ее семье: бабушка морально была сильнее, чем дедушка. Не знаю... с одной стороны, это хорошо повлияло на мою карьеру, но в то же время это мешает мне сейчас строить личные отношения. Да, мужчины любят сильных и целеустремленных женщин, но в какие-то моменты нужно быть более мягкой, покладистой, я не всегда это могу» (Виктория, дизайнер).

Слід зауважити, що герої інтерв'ю високо цінують свою сім'ю і виказують вдячність батькам за щасливе дитинство, якісну освіту, отриманий від них культурний капітал (домашня бібліотека, візити до театрів, музеїв, концертних залів). Водночас багато хто з респондентів вважають, що через те, що батьки приділяли їм у дитинстві забагато уваги і надмірно ними опікувалися (через те, що дитинство припало на аномійні та кримінально складні 90-ті), вони довгий час залишалися доволі інфантильними та егоцентричними. Усвідомлюють вони і той факт, що порівняно зі старшими поколіннями період їхньої молодості, не обтяженої власною сім'єю і дітьми, буде значно тривалішим. Це кореспондує з явищем «синдрому переповненого гнізда» [Shaputis, 2004], яке відображає схильність покоління міленіалів відтермінувати перехід у доросле життя і довше залишатися жити в батьківському домі порівняно зі однолітками в попередніх поколіннях. Причини такого явища у різних суспільствах можуть різнитися, проте факт «відкладання часу дорослішання» є спільним для західного і пострадянського простору [Pew Research Center, 2014; Радаев, 2018].

«Опять же, если брать моё поколение и круг моего общения, то можно сказать, что мы довольно zalюбленные ребята, родители пытались нам дать самые лучшие школы и в принципе все что только возможно, хотя финансово могли испытывать проблемы» (Евгений, кинорежиссер).

«Мама запрещала мне до 14 лет самой передвигаться в маршрутках, куда-то уезжать, поскольку боялась за меня. Но когда я спрашивала про её жизнь, она рассказывала, как мама, моя бабушка, вешала ей, шестилетней, на шею ключ на верёвочке, отправляла в магазин и никто не боялся. То есть поколение моих родителей какое-то невероятно самостоятельное. Как правило, у таких самостоятельных людей вырастают инфантильные дети, которые достаточно долго остаются “маленькими”. Мне кажется, что наши родители, дали нам возможность побыть детьми гораздо дольше, чем они» (Александра, редактор ТВ).

«В наше время с 25 до 40 лет – это “новые молодые люди”. Многие мои знакомые, которым сейчас 40 лет, еще даже не подошли к категории “зрелые” – они очень много времени уделяют себе, досугу, здоровью и своему развитию. В моем окружении есть люди, которые только в 40 лет приходят к рождению первого ребенка» (Алена, преподаватель вуза).

Школа була тим агентом, який через навчальні програми цілеспрямовано формував ідентичність «ровесника Незалежності України». Респонденти у своїх свідченнях подають елементи такого механізму – рік у рік написання есеїв і творів, проведення конкурсів малюнків і віршів з відповідною назвою, шкільних свят із такого роду тематикою і патріотичною атрибутикою.

«В нашем поколении действительно пытались воспитать любовь к Украине, и нас всегда учили, как “ровесников Независимости”. То есть мы каждый год писали какие-то сочинения, где звучали слова “Я – ровесник Независимости”, потом какие-то конкурсы рисунков, стихов, и снова “я – ровесник Независимости”; эти слова были в школьной программе везде. Суть в том, что школа внушала, что мы первое поколение после распада Советского Союза, и в нас это закреплялось» (Алена, преподаватель вуза).

«У шкільні роки я часто стикалася з формулюванням “ровесники Незалежності”. У літніх таборах під час святкування Дня Незалеж-

ності мені завжди по-особливому заплітали коси, кілька разів я виносила святковий каравай. Завдяки цьому я з дитинства відчувала якусь відповідальність, усвідомлювала, що я саме одноліток держави, того етапу, який був дуже важливим для країни» (Катерина, журналістка).

Агентами формування покоління були також різноманітні *інститути культури* (телебачення, кіно, література, музика, музеї) та їх конкретні представники. Респонденти чітко розрізняють особливості культурного середовища, в межах якого формувалися вони, їхні батьки і молодше покоління. Їхнє покоління зростало на суміші радянських і пострадянських російських та українських, а також західних мультфільмів, кінофільмів, літературних творів і пісень музичних гуртів. Те саме стосовно світу речей — збільшилось розмаїття іграшок (вперше західного походження, наприклад, конструктор лего та пазли), одягу (від шкільної форми до брендового вбрання), марок автівок (від жигулів і «пиріжків» до мерседесів і джипів), а також архітектурного оточення (у позитивному згадуванні — відродження культурних пам'яток і церков, у негативному — безсистемна забудова міста, повсюдність МАФів). Отже, маркерами, за якими ровесники Незалежності безпомилково розрізняють «своїх», є певна музика, кіно, ігри, а також особливі, зрозумілі лише представникам покоління жарти та жаргонні слівця. Респонденти наголошують, що за їхнього дитинства ще не було якісного українського контенту в музиці, літературі, телебаченні, кіно і театрі, а також речей вітчизняних брендів. А от молодше покоління вже зростало у принципово іншому культурному середовищі (передусім західно- та україноцентричному), що серед іншого детермінувало їхню відмінність від покоління Незалежності.

«Если же говорить про моё поколение, то мы в детстве часто старались подражать чему-то западному, на самом деле не имея каких-то финансовых возможностей. Помню, в 1990-е были все эти западные клипы, турецкие жвачки, разноцветная одежда, и всё это несло каким-то сумасшедшим вихрем. Мы были детьми, когда появились такие настоящие глотки свободы, когда всё есть и все можно» (Александра, редактор ТВ).

«Я кіноман, і мене сформував кінематограф. Дивно, але в дитинстві багато дивилася Кім Кі Дука, Такеші Кітано. Років у 15 мені трапилися дискети з їхніми фільмами, я не багато що зрозуміла, але відчула, що світ може бути зовсім іншим, інша естетика, інші соціальні зв'язки. Зараз це, напевно, Міхаель Ганеке, Йорґос Лантимос, Мирослав Слабошпицький. На моє світосприйняття вплинули музичні фестивалі, музеї сучасного та класичного мистецтва. Мені пощастило з дитинства бувати в Луврі, Прадо, гуляти Колізеєм та будинком-музеєм Сальвадора Далі. Мистецтво вчить мислити ширше та вільніше» (Катерина, журналістка).

«Тех, хто в 90-х провів дитинство, а в 00-х почало юності, об'єднують деякі речі, які тільки ми пам'яємо. У мене с друзями, на 10 років старшими, всі є різні, як наприклад – різні шутки. Ми росли на радських фільмах, радських серіалах, радському року і дійсно знаходились на слові. Важливим аспектом була музика. Де-то в початку 2000-х ми всі почали слухати радський реп, наприклад мене і багатьох знайомих сформував Емінем. Але у радських дітей є те, чого нам не хватало – українські автори, виконавці, Музика (с великої букви). Ми відрізняємось саме тим, що були де-то між рештками Радського Союзу, Росією і Америкою, а справжньої України ще не було. Новому ж поколінню є на що опертися. Ранше було всього дві-три українські групи (причому не всім підходила їх музика), а зараз – на всі смаки (завжди дивлюсь на конкурси на Єврозачин, тому що там радська українська музика як на долоні). Фільмів теж не було – знімались в Україні кіно було другорядним, тільки після 2014-го почали виробляти якийсь цікавий контент. Тому не можна сказати, що хтось з нашого місцевого світу культури вплинув на мене; нам нікому було захопитися і сказати, що цей чоловік – символ української культури» (Алена, викладачка).

Важливими агентами впливу однолітки держави вважають також **цифрові технології** та **соціальні мережі**, активними користувачами яких вони були з дитячого і підліткового віку відповідно. Ці технологічні інновації кардинально вплинули на їхні способи навчання, професійні практики, між-

особистісні взаємини, форми споживання та дозвілля. Водночас респонденти зазначають, що молодше покоління ще більш диджиталізоване і занурене у віртуальне життя, ніж вони. Проте ровесники Незалежності, як і меленіали у західних країнах, яких виправдано називають «цифровими аборигенами» [Bennett et al., 2008], не є першим «цифровим поколінням». Таким є покоління їхніх батьків, оскільки саме вони під час поширення інформаційних технологій у 1990-х, перебуваючи у молодому і професійно активному віці, першими купляли гаджети і опановували технології. Через те, що представники цього покоління мігрували у віртуальний простір у дорослому віці, їх називають «цифровими імігрантами».

«Наше поколение вокруг себя видело какую-то непрерывную социальную трансформацию, визуальную смену, технологические и диджитал новинки. Мы люди, которые прошли и какие-то аналоговые технологии, и постепенную оцифровку нашей жизни, а еще появление социальных сетей, которые возникли в период нашего подросткового возраста» (Влад, театральний режиссер).

«Если я хочу узнавать что-то новое, то современные технологии позволяют это сделать, и мне не нужно ни к кому обращаться, поскольку сейчас очень много всяких онлайн ресурсов, которые помогают развиваться. Я люблю ресурсы TED и YouTube, разные каналы профессионального направления. Они даже в какой-то степени мотивируют и поддерживают в выбранном направлении: ты можешь смотреть уроки некоего эксперта онлайн, и он может вдохновлять тебя и стать наставником. Сегодня это тоже формирует наше поколение» (Виктория, дизайнер інтер'єров).

Цінності покоління

Уявлення респондентів про цінності покоління реконструйовано з їхніх відповідей на пряме запитання «Що ви і люди вашого покоління найбільше цінуєте в житті?», а також із наративів щодо розуміння успіху (детальніше про цей сюжет див.: [Симончук, 2022]). Їхня узагальнена ціннісна система складається з цінностей як матеріалістичного штибу (достойна оплата праці, економічна стабільність, певний

рівень і спосіб життя, зокрема регулярні подорожі країною і світом, придбання власного житла, автівки, набору побутової техніки), так і постматеріалістичного (свобода у різних проявах, самореалізація через професію і власну справу, сім'я, вища освіта, довіра до інститутів і співгромадян, толерантність до інакших). (Детально про аксіологічний простір покоління ровесників Незалежності України див.: [Черниш, Борецька, 2021].) Респонденти усвідомлюють специфіку системи цінностей свого покоління на відміну від старшого і молодшого. Водночас і серед ровесників убачають суттєві відмінності у співвідношенні матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей, на підставі яких саме й формуються певні соціальні «бульбашки» і «кола спілкування».

«Я часто замечая, что именно мои сверстники больше сосредоточены на финансовой составляющей жизни и без неё не считают себя успешными. Поэтому я бы сказала, что мы более меркантильные и прагматичные, чем наши родители. А более младшее поколение – они совершенно другие, для них мир как-то легче, проще и ближе. Они лучше осознают ценность того, что нужно вкладывать в себя, в свои знания и развитие. Моё же поколение..., по крайней мере, в юности я наблюдала вокруг себя людей, сосредоточенных как раз на том, чтобы красиво одеться, подать себя. Я восхищаюсь, что те, кому сейчас 20, могут выйти на улицу в каких-то лохмотьях, но зато они ходят на курсы и развиваются» (Александра, редактор ТВ).

«Я много с кем из ровесников общаюсь и скажу, что все разные. У одних нет особых амбиций, они плывут по течению, покрывают свои материальные нужды, но нет разговора о том, чтобы как-то развиваться. Другие мечтают за границей учиться или работать, открывают свое дело. Есть примеры, когда люди (особенно приехавшие из других городов в Киев) “рвут и мечут”, очень сильно вкалывают для достижения результата. Как правило, они работают в больших корпорациях, где их будущее расписано на ближайшие десять лет, и идут к намеченной цели (от какого-то помощника, секретаря – к партнеру корпорации). Здесь много успешных вариантов. Не могу сказать, что люди, которые вот так вкалывают, мне интересны, потому что, как правило, их кругозор на работе и заканчивается» (Никита, юрист).

Респонденти високо поцінують *відчуття свободи*, до того ж у різних проявах — свобода вибудувувати життя за індивідуально бажаним і прийнятним патерном, свобода самовираження у різноманітних формах; свобода змінювати професію та місце роботи, відкривати власну справу; свобода пересування країною і світом (можливість виїзду за кордон з метою навчання, роботи, подорожей, зокрема завдяки безвізу).

«Все ценят самореализацию, свободу в том или ином виде; право и возможность определяют то, какой будет твоя жизнь» (Влад, режиссер).

«Что ценно в нашем времени? Свобода, в первую очередь. В советское время было очень много ограничений — нельзя было иметь свое дело, выехать за границу, а сейчас все зависит от тебя и твоего желания. Еще раньше были четкие и понятные правила и термины, которых все придерживались и шли одной дорогой, сейчас все более разнообразно. Говоря про время, я рад, что родился не в Советском Союзе. Мне кажется, что после 2013–14-го все стало намного лучше, все эти события прошли не зря. Главное не сбиться с этой дороги; сегодня часто происходят вещи, которые возвращают нас назад, но мы всё равно двигаемся в правильном русле» (Ярослав, звукоинженер).

Однією з найвищих цінностей виявляється *самореалізація* у різних контекстах — через професію, хобі, власну справу. До того ж, зважаючи на швидкі та перманентні зміни у сучасному суспільстві, респонденти усвідомлюють, що впродовж життя ймовірним та нормативним стає багаторазовий цикл «навчання – робота – безробіття – пошук себе (подорожі, стажування) – робота – (пере)навчання – робота». До того ж паралельно це може супроводжуватися змінами місця і країни проживання, статусу зайнятості від найманого працівника до самозайнятого чи роботодавця або навпаки. Респонденти висловлюють готовність до перманентної мобільності та застосування адаптивних навичок. Вони формують запит на зміну інституційної системи, зокрема щодо вдосконалення системи безперервного навчання та перенавчання, фінансової підтримки під час пауз у зайнятості. До того ж у респондентів є чітке бачення поколінних відмінностей — радянські поко-

ліття цінують стабільність та призвичаєні до лінійного розвитку трудової кар'єри, а пострадянські — прагнуть позицій з оптимальним поєднанням можливості професійної самореалізації із гідною оплатою праці та схильні до складного кар'єрного візерунку.

«При СССР часто бывало так, что человек закончил вуз и потом до конца жизни работал на одном и том же месте. (Хотя, это больше относится к поколению дедушек и бабушек, поскольку у поколения наших родителей всё-таки был больший шанс что-то поменять.) Что касается моего поколения, то люди могут поменять профессию (условно) раз 15. При желании люди могут позволить себе абсолютно всё. Как пример: не хочется кому-то жить в Украине, они взяли и уехали (условно) в Калифорнию. Вот мои друзья вначале были экономистами, потом резко ушли в кино и стали продюсерами, потом выучились на программистов, выиграли грин-карту и уже четыре года благополучно живут в Силиконовой долине. Раньше это было невозможно представить, например человек мигрировал, и казалось, что это навсегда. А если говорить про младшее поколение, то в этом смысле они еще более свободные, чем мы. При этом мне кажется, что они более серьезные, чем мы; гораздо раньше понимают, что им нужно, и готовы прикладывать для достижения этого гораздо больше усилий. Я ими в каком-то смысле восхищаюсь» (Евгений, кинорежиссер).

Сім'я та діти. Як відомо з даних моніторингу Інституту соціології НАНУ, сім'я для усіх поколінь українців є найвищою цінністю; саме інститут сім'ї з поміж інших має найбільший рівень довіри [Ворона, Шульга, 2020: с. 477]. Сюжет про сім'ю, дітей, сімейні ролі чоловіків і жінок був суб'єктивно значущим для більшості респондентів, оскільки неодноразово і спонтанно (без запитань з боку інтерв'юєра) його озвучували під час бесіди. Сім'ю вони сприймають як цінність, проте серед них та їхніх знайомих-ровесників мало людей, які перебувають в офіційному шлюбі та мають дітей. Вони зазначають, що у близькому майбутньому більшість планують створити сім'ю, відтерміновуючи це насамперед через відповідальне ставлення до народження і вихо-

вання дітей, першочерговість кар'єрної та особистісної самореалізації. Така мотивація є однаковою серед чоловіків і жінок. Водночас щодо матримоніальних планів саме респондентки зазначали наявність тиску з боку і соціального оточення, і власних «защитих у підсвідомість» стереотипів. Бажаною і нормативною є не лише традиційна сімейна модель (подружжя з дітьми), а й чайлд-фрі та одностатевий шлюб. Загалом матеріали інтерв'ю свідчать про те, що ціннісні орієнтації однолітків держави відповідають статистично зафіксованому останніми десятиліттями в Україні тренду урізноманітнення моделей сім'ї та відтермінування шлюбу й народження дітей на пізніший вік [Лавриненко, 2011].

«Есть такая интересная особенность – среди тех, кого можно назвать “моим поколением”, друзей, которым сейчас от 28 до 35 лет, мало у кого появилась семья. Это скорее исключение. В моем кругу общения процентов десять людей, которые женились или вышли замуж, но даже они про детей пока не думают. Много ребят живут в гражданском браке – прежде чем сочетаться официально они пробуют жить такой “семейной жизнью”, но это всё равно не совсем то. Им кажется, что штамп в паспорте обязывает как-то иначе себя вести; есть в голове какой-то пунктик, что ты берёшь на себя уже какие-то юридические обязательства, а без штампа – это как будто все понарошку» (Евгений, кинорежиссер).

«Для моего поколения в 30 лет не иметь семью – нормально, но для предыдущего – нет. Все мои старшие на 10 лет братья и сёстры в свои 22 уже были женаты/замужем, а к 30-ти имели хотя бы по одному ребёнку. Люди более молодого поколения уже вообще не видят смысла в браке, больше задумываясь о карьере и путешествиях. Для нас же это еще ценность, но женщины не хотят быть домохозяйками, а работают, чтобы быть независимыми, оставляя детей на няню или рожая их позже. По себе могу сказать: у меня не возникает мысли “я хочу семью”. Конечно, я об этом иногда задумываюсь, но в моей голове появляется слово “нужно”, а не “хочу”. Скорее это нужно в социальном плане, потому что семья – это продолжение рода, какая-то моральная поддержка, потому что “так нужно”, как говорят (очень часто в плане семьи ты чувствуешь давление со стороны родственников).

Хотя, мне кажется, создание семьи должно быть скорее душевной необходимостью, чем социальной нормой» (Виктория, дизайнер).

«Большинство людей, с которыми я общаюсь, все же планируют завести семью и детей в районе 30 лет. Хотя есть и те, которые в принципе не хотят ни семьи, ни детей. Есть и те, кто не определились: у них есть отношения, которые длятся какое-то время, но ни к чему не приводят. А есть ребята, у которых уже три-четыре ребенка. То есть кардинально разные паттерны семьи – от чайлд-фри до многодетных семей, но пока все-таки людей с детьми меньше. Один из факторов – какая-то нестабильность, причем она связана и с коронавирусом, и с общей ситуацией. Чаще семью имеют люди, работающие в каких-то корпорациях и верящие в свою стабильность. Другие не могут себе позволить семью по ряду причин, основная – финансовая, потому что в современном мире ребенок – это недешево. Есть два фактора – серьезное отношение к этому вопросу и страх, что не сможешь обеспечить хорошие условия своему чаду» (Никита, юрист).

Представників покоління Незалежності вирізняє більша порівняно з радянськими поколіннями *толерантність до «інакших»*, зокрема ЛГБТ спільнот, одностатевих шлюбів, чайлд-фрі сімей. (Це справедливо і для міленіалів західних країн у порівнянні з попередніми поколіннями [Pew Research Center, 2014: pp. 15, 32].) Вони беруть участь у громадських рухах за рівні права жінок і чоловіків, сексуальних меншин тощо. Проте вони, за власними свідченнями, менше за молодше покоління готові експериментувати у власному житті, закликаючи до критичного мислення. Покоління 2000-х називають більш європейським і толерантнішим, оскільки воно зростало у більш відкритій та інклюзивній атмосфері щодо різних проявів інакшості.

«Мое окружение политически довольно активно. Есть друзья и знакомые, которые ходят на демонстрации; есть те, которые высказываются в соцсетях о том, что их возмущает и как они видят ситуацию, например, кто-то за трудовые права, кто-то против хаотичной застройки города, кто-то за гендерное равенство или за ЛГБТ права. Кстати, наше поколение более толерантно, чем поколение родителей; в другом вокабуляре в плане

расизма или гомофобии. В то же время поколение 2000-х в этом плане еще более европейское, так как росло во время социальных изменений (происходивших где-то с 2010-х) в ранее токсичных сферах, когда вопросы, связанные с гендером, сексуальностью, политкорректностью, толерантностью, уважением к “иным” были больше на повестке дня и формировали более инклюзивную среду» (Влад, театральный режиссер).

«Мені здається, що молодшому поколінню простіше даються всі ці експерименти з ідентичністю, наприклад небінарне усвідомлення себе. Мені ця тема цікава, я про це читаю, але дивлюся на це як бабуся (сміється). Думаю, це логічний розвиток людства, але цікаво, де починається загравання та нав'язування нових віянь. З одного боку, це нормально, пробувати те, що роблять люди поруч, але, можливо, тут ще історія в тому, що молоде покоління виховане по-іншому. Є дзеркальні нейрони, і ми так чи інакше стаємо схожими на того, з ким проводимо найбільше часу. Якщо хтось епатажний починає демонструвати своє Я, то за ним потягнуться інші, тому потрібно розвивати своє критичне мислення і стрижень того, хто є я, а не як прийнято або модно зараз, тому що прийнято як завгодно, немає вже певних ідеалів. Потрібно вигадувати себе самому, оскільки тут уже не розберешся кого копіювати» (Катерина, журналістка).

Вища освіта сприймається представниками аналізованого покоління як цінність, проте вже має дещо специфічне змістове навантаження. Для покоління батьків важливим був будь-який диплом про вищу освіту, який за радянських часів сприймали як обов'язковий атрибут професійної зайнятості, канал висхідної мобільності, ознаку соціального статусу. Для ровесників Незалежності, виходячи з їхнього 10-річного досвіду зайнятості, важливими є отримані у вищі знання, навички, компетенції, проте диплом дехто з них не подавав у відділ кадрів роботодавця чи навіть не забирав із вишу. Представники цього покоління, як правило, отримували освіту рівня бакалавра і магістра (часто під впливом батьків, які вважали диплом бакалавра неповною вищою освітою). Проте багато хто працюють не за фахом; нарікають на поширеність феномену надмірної освіти. Вони озвучують претензії до системи освіти, насамперед щодо невідповідності

теоретичної та практичної підготовки. Водночас респонденти зазначають, що більш молоде покоління вже орієнтоване на європейські освітні стратегії, де вважають за обов'язкове для себе отримання диплому бакалавра, а далі опційно — або вільний рік перед виходом на ринок праці, або стажування чи першу роботу, або навчання на магістра.

«Мой диплом магістра до сих пор лежит в университете. Он мне ни разу и нигде не понадобился, абсолютно. Я работаю со второго курса, поскольку в конце первого поняла, что теория и практика — вообще несопоставимые вещи. При получении образования тебя не учат, как использовать полученные знания в жизни, поэтому дипломы сейчас не важны. Многие работают не по профессии. Наша система образования неправильно выстроена — куда ни посмотри, везде люди с высшим образованием, но непонятно зачем оно кассиру, администратору или водителю. Да, люди, которые отвечают за человеческую жизнь, должны подкреплять свои знания и умения дипломом, но если человек не собирается учить, лечить людей, проектировать здания, заниматься наукой, то я не вижу смысла в получении высшего образования» (Виктория, дизайнер).

«Я точно не знаю, яка освіта у моїх друзів, але мені здається, 80 відсотків працюють не за професією або це близько та сфера. Напевно, 95% людей з мого близького кола мають вищу освіту. Мені, наприклад, мій диплом жодного разу не знадобився. Насправді мені батьки часто пилили мозок, що без диплома буду під парканом, але зараз уже не той час. Хоча я вважаю, що освіта — це дуже важливо, і не жалкую, що відучилася в університеті. Це справді класна база, жалкую лише, що деякі викладачі були не надто суворими зі мною» (Катерина, журналістка).

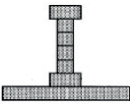
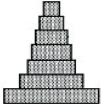

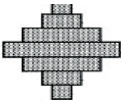
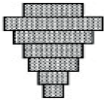
Уявлення про українське суспільство та своє місце в ньому

Опитані однолітки держави бачать соціальну структуру і соціальні проблеми сучасного українського суспільства так само, як і більшість респондентів під час масових опитувань (див.: [Симончук, 2020]). Стимульним матеріалом під час і інтерв'ю, і опитування в межах проєкту ISSP була картка із

зображенням різних моделей суспільства (див. табл. 2.2.1) і проханням позначити, якою Україна є зараз і може бути через 10 років.

Таблиця 2.2.1

Розподіл оцінок населення України щодо моделі українського суспільства зараз і через 10 років (2019, %)*

Модель	Опис моделі	Україна зараз	Україна має бути за 10 років
	Тип А. Нечисленна еліта нагорі, небагато людей посередині й переважна більшість унизу	43,2	6,6
	Тип В. Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численна верства посередині та найбільше людей унизу	17,5	6,6
	Тип С. Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на найнижчому рівні піраміди	11,3	13,1
	Тип Д. Суспільство як ромб: переважна більшість людей перебуває посередині	7,2	36,7
	Тип Е. Велика кількість людей на верхівці та небагато людей унизу	2,5	18,3
	Важко сказати	18,3	18,7

Джерело: Дані модуля «Соціальна нерівність» в межах ISSP 2019 року.

*Запитання сформульовано так: «Ці п'ять діаграм змальовують різні моделі суспільства. Роздивіться діаграми, прочитайте їхні описи та вкажіть, яка, на Вашу думку, найкраще відображає розподіл людей в українському суспільстві?» та «На яку модель українське суспільство буде схожим через 10 років?»

Розмірковуючи про стан українського суспільства сьогодні, респонденти однотайно висловлювали думки про виразну соціальну нерівність, різке економічне розшарування, бідність більшості населення. Усі зазначали відсутність серед-

нього класу і величезну частку нижчого класу, до якого належать насамперед малозабезпечені пенсіонери. Соціальну структуру України загалом, на думку респондентів, візуалізує тип А або В, проте є територіальні відмінності, наприклад структура великих міст, зокрема Києва, ближча до типу С. Їхні оцінки сповнені співчуття до слабких соціальних груп, а також роздратування щодо інституційних умов, через які відтворюються зазначені явища. У наративах є міркування, з одного боку, про безвідповідальність, неефективність, політичних еліт в Україні, а з іншого – про негативні риси певної частини українців (політичну та економічну інфантильність, патерналізм), які заважають формуванню громадянського суспільства та стійкого середнього класу. Звертають увагу також на вади загальної культури українців, зокрема у побуті (відсутність посмішок, брудні під'їзди, звалища біля будинків).

«Наше общество можно дифференцировать так: работники промышленности и сферы услуг, интеллигенция, бизнесмены, олигархи. При этом люди настолько разные, скажем, в городах и в селах... отъезд 30 км от Киева – у людей не то, что другие ценности, они просто совершенно другие (ни в хорошем, ни в плохом смысле, просто “другие”). Из пяти предложенных типов общества Украина сегодня похожа на тип А – небольшая доля имеющих большой капитал, средний класс (которого у нас крайне мало, если иметь в виду доход и статус) и очень большое количество малообеспеченных людей, которые не живут, а выживают» (Никита, юрист).

«Тип D – це Ізраїль, С – Іспанія, А – Індія, а Україна, напевно, тип В. Звичайно, одна справа – Київ та великі міста (і “бульбашка”, в якій живу я і мої друзі), але я багато подорожую Україною і можу сказати, що ми все-таки належимо до типу В. У нас, на жаль, все ще багато Індії, багато класового поділу. У нашому менталітеті ієрархія як у поганому серіалі, де начальник вимагає щоб йому підносили каву, а підлеглі під час розмови не піднімають очей. Я бачила таке у багатьох містах, це надто глибоко у нашій свідомості» (Катерина, журналістка).

«Тип В, думаю. Украина для меня – это восхитительная, невероятно красивая страна, полная добрых и щедрых людей. Это страна

возможностей, но вечно утраченных и нереализованных. Как будто мы очень много можем, однако из этого ничего не выходит... Меня всегда огорчает в согражданах инфантильность и доверчивость, неумение планировать и смотреть на несколько ходов вперёд... Хотя в 2014-м я увидела тот срез людей, которые готовы собираться в группы и менять то, что им не нравится, людей, которые создают ОСББ у себя в доме. То есть такие люди существуют, и их много, но они рассеиваются между большим количеством людей, не готовых к развитию и переменам» (Александра, редактор ТВ).

Щодо західних країн усі респонденти однотайні, що їхня соціальна структура благополучніша і справедливіша. Проте вони усвідомлюють (зокрема на підставі власного досвіду подорожей і проживання за кордоном), що і західний світ диференційований, тому залежно від рівня економічної успішності країни відносять до типу С, D або E, головними характеристиками яких є наявність значної частки середнього класу. На західні країни як взірець орієнтуються через їхню ефективну інституційну систему соціального захисту, помірну соціальну нерівність, впливові громадські організації. На думку респондентів, відкритість (зокрема, завдяки безвізу) європейських країн стимулює закордонні подорожі дедалі більшого числа українців і через це сприяє можливості копіювання кращих взірців західної трудової та повсякденної культури.

«Западные страны между С и D, но ряд стран – Швейцария, Монако, Норвегия – могут претендовать на тип E» (Александра, редактор ТВ).

«Западные общества (например, Германия) похожи на тип D, скандинавы – E, хотя хватает и стран типа С (Греция)» (Влад, режиссер).

«На Западе тип С или D, в зависимости от благополучия страны. Например, Бельгия достаточно богатая страна, там может даже тип E, Испания – тип С, но всё равно основой есть средний класс. Там люди тоже говорят: “ой, у нас бедные”, но это не сравнится с бедными в Украине: я не знаю, как наши пенсионеры выживают на 100–200 долларов в месяц, мне очень стыдно. В Европе пенсионеры нормально живут, может они на Канары не все ездят, но всё равно» (Кристина, сотрудица Єврокомиссии).

Стосовно соціальної структури України через 10 років однолітки держави сподіваються на висхідну мобільність більшості населення. Попри негативні оцінки сучасного стану справ усі респонденти водночас зазначали наявність потенціалу для змін на краще (через зустрічний рух зверху і знизу) — як щодо якості державних інститутів (поступова їх модернізація, зокрема завдяки судовій реформі, боротьбі з корупцією через платформу «Прозоро»), так і щодо появи громадських організацій, лідерів, збільшення проактивної частини суспільства, насамперед із представників їхнього покоління. Проте вони впевнені, що рух до бажаних соціальних змін буде тривалим і складним, особливо зважаючи на складну політичну та економічну ситуацію. Навіть за сприятливих умов (закінчення війни, наступність політичної проєвропейської стратегії під час виборів, завершення епідеміологічних обмежень через COVID-19) для масштабних перетворень, на думку респондентів, знадобиться не просто час, а зміна покоління.

«Сейчас тип В, а через десять лет... Думаю, это будет зависеть от того, в какую сторону сменится власть на ближайших выборах и будет ли у нас продолжаться война. Если всё будет идти так, как сейчас, или хуже, если пророссийские партии получают больше влияния, то боюсь, мы будем приближаться к типу А, но если маятник будет на стороне проукраинских взглядов, война закончится или будет находиться в приглушенном виде, то очень хочется видеть нас через 10 лет в типе С» (Александра, редактор ТВ).

«Через десять лет, при хорошем раскладе, если уменьшится количество малообеспеченного населения и увеличится доля среднего класса, общественное устройство Украины будет ближе к типу С. Но думаю, это будет через 20, а не 10 лет, поскольку есть люди предыдущих поколений, например мои родители, которых уже не переубедишь; они боятся пробовать новое и ничего в своей жизни не хотят менять. Это пережитки СССР, наше поколение мыслит иначе: не понравилось — пошел на другое место; надоело, ищут дальше. Поэтому, пока старое поколение еще работает, мы будем близки к типу В, но когда наше поколение будет старше, мы станем приближаться к типу С» (Виктория, дизайнер).

«Сейчас у нас довольно бедное общество (тип А). Мне кажется, на обломках старого общества должно появиться что-то новое, более рациональное, справедливое и честное. Я понимаю, что сразу ничто не меняется, но у меня такое ощущение, что ближайшие годы станут решающими в вопросе справедливости, поскольку сейчас большинство людей считают себя обиженными и обделенными, какого бы вопроса это ни касалось. Судя по знакомым, многие переживают и не хотят новой революции, но все хотят каким-то образом реализовать этот запрос на справедливость. Этого хотят бедные и богатые, хотя я не знаю, что происходит в головах у тех, кто на верхушке этой пирамиды, у этой коррумпированной элиты» (Евгений, кинорежиссер).

Критеріями соціального статусу в сучасній Україні, на думку ровесників Незалежності, є насамперед матеріальне становище. Вони зазначають поширеність явищ неузгодженості як матеріального та освітньо-професійного статусів, так і владного та морально-етичного, що призводить до недовіри до інституційної системи, незадоволеності станом справ у країні та власним соціальним статусом.

«Статус человека я определяю как пересечение разных капиталов. Материальная безопасность играет важную роль, но у нас образовательный и культурный капитал часто не вяжется с экономическим. Видишь людей со степенью магистра, которые делают важные вещи в сфере науки и культуры, но у них нет экономических атрибутов успеха, как у их коллег из других стран. У нас этот рассинхрон разных показателей успешности и статусов повсеместен. Но еще большее раздражение вызывает несоответствие измерений статуса у людей “наверху” – их материальный капитал и влияние не соответствуют этическим нормам и образовательному уровню. Я часто думаю, что недоверие к институтам, к успеху определенных людей демотивирующе влияло на наше поколение» (Влад, режиссер).

«Хотелось бы, чтобы был баланс – тип Д либо Е, когда большинство людей обеспечены и небольшое число малообеспеченных, причем из-за их ошибок или мировоззрения. По моему глубокому убеждению, на данный момент одна из проблем в Украине – что вне зависимости от того, сколько усилий ты прилагаешь, не факт,

что добьешься успеха – хорошего заработка либо роста в компании. Хотелось бы: чем больше ты вкладываешь в свое будущее, тем оно ярче, но сейчас я не могу так сказать, что в Украине такая модель» (Никита, юрист).

Самооцінка соціального статусу

Розмову щодо цього сюжету ініціювали кілька запитань, зокрема: «У нашому суспільстві є групи, які посідають вищі та нижчі щаблі суспільної ієрархії. Ось драбина, де 10 – найвище положення, а 1 – найнижче. На якому щаблі Ви розташували б себе? А якщо згадати родину, де Ви виросли, де б на цій шкалі перебувала вона? Якщо замислитись про майбутнє, то де Ви будете через 10 років на цій шкалі?», а також «Більшість людей зазвичай відносять себе до певного соціального класу (вищій, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий). До якого класу відносите себе Ви?».

На момент інтерв'ю на уявній 10-бальній соціальній драбині респонденти розміщували себе не нижче п'ятої сходинки, найчастіше – на шостій-сьомій, що згідно із загальноприйнятими групуванням відповідає середньому і верхньому середньому класам. Відповідаючи на запитання із шістьма категоріями, респонденти визначали себе як представників середнього та верхнього середнього класу. Отже, дані інтерв'ю підкріплюють висновки попередніх досліджень, по-перше, про високий за самооцінками ровесників Незалежності соціальний статус [Малиш, 2021], про те, що українці зазвичай свій статус оцінюють краще, ніж статусні характеристики суспільства [Симончук, 2021], і це стосується й покоління 30-річних.

Критеріями, на підставі яких респонденти визначають свій та навколишніх соціальний статус, є насамперед дохід, який є передумовою для певного способу життя (задовольняти культурні потреби, подорожувати, мати певні речі для комфортного життя, зокрема квартиру, автівку, сучасні предмети побуту) і почуття фінансової безпеки та стабільності (цей момент, зазначають, актуалізувався під час локдаунів). Як критерії соціального статусу називають також політичний

вплив, наявність власної справи і розмір бізнесу, керівну посаду, освіту, професію. Проте через неузгодженість матеріального та освітньо-професійного статусів критерій доходу стає домінуючим, інколи проблематизуючи визначення респондентом себе як представника середнього класу. Суттєвими критеріями вважають також певні особистісно-психологічні характеристики – проактивну життєву позицію, яка є важливим маркером належності до середнього класу (на відміну від тих, хто «пливе за течією», «ні до чого не прагне»), а також морально-етичні якості людини («моральну валюту»).

«Думаю, я где-то на 6-й или 7-й ступени – чуть выше среднего. В первую очередь оцениваю себя на фоне других людей (я много путешествую по Украине и вижу большую пропасть между теми, кто живет в разных частях страны). В свою позицию я вкладываю такие вещи, как благосостояние, зарплата, недвижимость. Эти ступени не всегда зависят от профессии, поскольку в любой сфере есть финансово успешные и неуспешные люди» (Ярослав, звукоинженер).

«Если рассуждать с точки зрения финансовой пирамиды, это одно распределение, если пирамиды духовного и интеллектуального развития – другое. Те же учителя и врачи, которые по материальной составляющей находятся в одной позиции (2–3-я), а по интеллектуальной – в другой (7–8). В нашем государстве нет баланса перечисленных факторов, их труд недооценен. Кроме такого рода интеллигенции на этих ступенях находятся люди, всегда плывущие по течению, они не бедствуют, но и средним классом их не назовёшь. 4–5-я ступень – те, кто пытаются развивать собственное дело. Уровень 7–8 – это уже средний класс, предприниматели и менеджеры высшего уровня с хорошим достатком, высоким социальным статусом, комфортно чувствующие себя в жизни. Ну и 9–10 – владельцы крупного бизнеса, имеющие большой доход и полноценное влияние на страну» (Виктория, дизайнер).

«Моя самооценка... 7, наверное. Она складывается из ощущения какой-то безопасности, стабильности; я это очень прочувствовала во время локдаунов, потому что у многих были сложные ситуации, например, работники ресторанов теряли работу, и это было ужасно.

А у меня всё было стабильно, в этом, конечно, прелесть госслужбы, что я могу задумываться не о том, за какие деньги купить еду или оплатить аренду квартиры (эти базовые потребности закрыты), а о каких-то более творческих, культурных вещах, например, чем я хочу заниматься, какие у меня хобби» (Кристина, юрист).

Соціальний статус родини, де вирости респонденти, значно варіює. За їхніми свідченнями, у 1990-ті соціально-економічні можливості батьківської сім'ї в одних були вкрай обмеженими (2–3-тя сходинки), у других сприятливими (7–8), у третіх хвилеподібними (від 2-ї до 8-ї). Останніми роками констатують їх покращення, проте негативним фоном залишається поширене явище неузгодженості матеріального, освітнього і професійного статусів як серед однолітків, так і в поколінні батьків та прабабків. (До речі, відсутність поколінних відмінностей щодо частки осіб з невідповідними статусами на шкалах освіти, кваліфікації, доходів доведено за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ [Малиш, 2021].) Розмірковуючи щодо стартової соціальної позиції, яка залежить від матеріальних умов родини, респонденти зазначали, що, з одного боку, вона важлива, проте Україна зараз є доволі відкритим суспільством, тому можливість висхідної соціальної і професійної мобільності можна реалізувати завдяки якійсь освіті, грантовій підтримці власних проєктів тощо. Багато хто зазначав, що іногородні однолітки більш амбітні, наполегливі, частіше спираються на можливості, які відкривають для них грантодавці.

«Статус родительской семьи? Сложно сказать: если с точки зрения какой-то духовной составляющей, то они для меня если не 10, то 8; если же говорить о материальной стороне, то, наверное, где-то 4, а вместе они выводят на 6–7-ю ступеньку» (Александра, редактор ТВ).

«Сім'я, де я виростила? Її носило з 8-ї до 2-ї і назад, були перепади висоти» (Катерина, журналістка).

«Если говорить о родителях то, ситуация никогда не была стабильной (предпринимательство не бывает линейным), но нам повезло – даже в самые тяжелые времена не опускались ниже 5-ки, сейчас где-то на 7-ке. А вот бабушка с дедушкой, к сожалению,

перешли от высокого социального статуса в Советском Союзе к низкому; в 90-е они как раз вышли на пенсию, ее сума была просто мизерная» (Алена, преподаватель вуза).

«Благодаря родителям я начинала не с 1-й ступеньки, а условно с 5-й. Конечно, это несправедливо во всем мире устроено, но в то же время я восхищаюсь своей коллегой-подругой: она из постсоветской страны, из очень бедной семьи, но где бы она ни училась, везде и всегда пробивалась на гранты, стипендии, и сейчас мы с ней работаем на одинаковых должностях, но амбиции у нее на 10-ю ступеньку, к примеру, стать следующим президентом Еврокомиссии. У меня таких амбиций нет, хочется какого-то баланса между личной жизнью и работой, 7–8-я ступень – это мой предел» (Кристина, сотрудница Еврокомиссии).

Щодо соціального статусу через десять років респонденти оптимістично оцінюють своє майбутнє – на сходинках не нижче за 7–8-му. Це не просто притаманні молодості надії на краще, а виважена позитивна оцінка як власних зусиль задля отримання освіти, професійного та особистісного розвитку, так і доволі сприятливих суспільних умов. Серед озвучених амбіцій – відкриття власної справи, стабільна професійна кар'єра. Слід зазначити, що респонденти оцінюють власні перспективи оптимістичніше, ніж перспективи країни, що кореспондує з висновками дослідження за даними проекту ISSP [Симончук, 2021].

«Через десять лет для меня, надеюсь, 8–9-я, а для Украины – нет, потому что для государства десять лет – это мало. При этом я осознаю, что от условий в Украине будут зависеть мои условия работы, жизни, комфорта» (Никита, юрист).

«Если всё будет развиваться стабильно, я хотела бы через десять лет видеть себя вне системы ежедневной работы, владелицей частного бизнеса, чтобы не зависеть от руководства и самой формировать свою жизнь» (Александра, редактор ТВ).

«І інтелектуально, і фінансово хочеться пересунутись на 8-й щабель сходів (з тим способом життя та проектами, які мені цікаві, 9–10-й не передбачається, і мене це влаштовує). Наприклад, я хочу купити квартиру за свої гроші, зараз не можу собі цього дозволити, але, гадаю, зможу за кілька років» (Катерина, журналістка).

«У мене єсть міні-план, поспотрим, як получится, потому что всё в жизни меняется, но я вижу себя путешественницей по миру, в составе дипломатических миссий. На этой лестнице, не думаю, что сильно поднимусь; если мне удастся сохранять 7-ю ступень (на которой мне вполне комфортно), буду считать, что мне очень повезло в жизни» (Кристина, юрист, співробітниця Єврокомісії).

Україна як місце для самореалізації

Наостанок в інтерв'ю з'ясувалося питання, чи є Україна тим місцем, з яким ровесники її Незалежності пов'язують своє майбутнє, де планують реалізувати свої життєві плани. Виявилось, що у більшості респондентів відповідні настрої та емоційні реакції є суперечливими: вони *«як маятник – іноді надихаючі, до сліз, а іноді вкрай розчаровують»* (Кристина). Серед того, що *дратує*, – виразна соціальна нерівність; попри події майданів і війну неефективні еліти та повсюдна корупція; повільність реформ у різних сферах, які мали б вивести країну на нову якість суспільного устрою. Тобто загалом респонденти оцінюють як несприятливі інституційні умови для повноцінної реалізації життєвих і професійних планів (одним із маркерів називають неузгодженість освіти, особистих зусиль та оплати праці). Через це деякі респонденти мають міграційні настрої – у пошуках кращих умов для самореалізації.

Серед того, що *надихає*, – поступове покращення умов, зокрема у конкретних професійних сферах зайнятості респондентів (як приклади – реалізація закупівель через «Прозоро», залучення до держслужби молодих професіоналів, інституційне сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, грантова підтримка креативних індустрій, створення Державної служби кіно тощо), а також наснажливі кейси професійних досягнень представників їхнього покоління. Респонденти акцентують увагу на помітних, проте ще недостатніх ефектах демократизації суспільства, впровадження прозорих механізмів розподілу усіляких благ і ресурсів, розвитку громадянського суспільства, появи нових політиків і держслужбовців з європейськими цінностями і моральними стандартами.

Під час інтерв'ю співбесідники не лише критикують поточні несприятливі умови, а й висловлюють готовність до дієвого впливу на ситуацію та сприяння вдосконаленню інституційного середовища. Вони усвідомлюють, що їхнє покоління, представникам якого зараз 30 років, *«ще не повністю увійшло в активну фазу щодо масштабів впливу на суспільне життя»* (Влад), проте вони напередодні періоду, коли стануть такими дієвцями. Респонденти визнають різноманітність територіального, культурного, мовного простору країни, складність її історії у минулому та сьогоденні. У більшості наративів присутнє відчуття ідентичності з Україною, проте воно насичене критичним ставленням, амбівалентним емоційним переживанням, вимогливим бажанням усебічних змін. Попри всі застереження, опитані однолітки держави мають доволі оптимістичні очікування щодо її майбутнього та власного життєвого шляху в Україні.

«Довольно амбивалентное отношение к стране, поскольку много разочарований, компромиссов в работе и жизни. Но вдохновляет, что есть люди, которые хотят в своей сфере сделать что-то нужное – быть честными юристами, эффективными менеджерами, креативными дизайнерами. Есть предприниматели нового образца, делающие ставку на продукт и международный успех; культурные деятели, создающие что-то не местечковое, а интересное и мощное, креативно рефлексировавшие наши реалии. Есть люди, систематически защищающие права других и поднимающие неудобные темы; люди, осознанно подвергающие себя опасности, защищая страну и волонтеры во время войны. Они постепенно создают общность, которая будет функционировать продуктивнее. Но наше поколение еще не полностью вошло в активную фазу в плане масштабов влияния на общественную жизнь» (Влад, театральний режиссер).

«Украину как страну я обожаю (люди, природа, культура), но к государству (как к фундаменту, на котором можно строить бизнес, развиваться профессионально) у меня особое отношение. Как адвокат я постоянно сталкиваюсь с государственными органами и знаю, что часто сложно добиться справедливости; документы, которые должны получаться за пять минут, ты будешь получать месяцами.

С другой стороны, все меняется и по чуть-чуть условия жизни и работы становятся лучше. Конечно, хотелось бы, чтобы это было все намного быстрее. Я не могу сказать, что ощущаю себя безопасно в Украине по ряду причин, в том числе из-за отсутствия какой-либо стабильности» (Никита, юрист).

«У меня смешанные чувства. Когда думаешь об украинском обществе, это напоминает маятник, где может быть две стороны – одна до слез вдохновляющая, а вторая – разочарование, и ты думаешь: “Ну неужели жизнь не учит?” После всех событий (революция, война) всё равно остаются люди, замешанные в коррупционных схемах. Нет стабильности – всё либо очень хорошо, либо очень плохо. Здесь, в Европе, всё более равномерно и посерединке, а Украина – страна контрастов. Но всё-таки какое-то ощущение подъёма и надежды теплится у нашего поколения, что есть свет в конце тоннеля, и всё может измениться к лучшему» (Кристина, юрист).

«Я люблю свою країну, але не люблю гучних формулювань. Я не ходжу у футболці з тризубом, але мені хочеться жити в Україні; мені важливо, що тут відбувається і саме тут я бачу величезний потенціал. Знаєте, для мене слово “патріот” – хороше, але не зовсім моє. Мене, швидше, можна назвати “агентом” своєї країни. Але всередині України в мене є багато запитань до політиків, однолітків, батьків, людей, які не вакцинуються чи не носять маски. Дуже багато речей, які я б хотіла тут змінити. Хочу щоб громадянське суспільство міцнішало і більше людей розраховували на себе, а не чекали, що хтось прийде і полагодить нам ліфт, під'їзд і зробить свято. Я думаю, що треба починати з себе, і мені хочеться, щоби було більше людей, які так вважають. Думаю, сьогодні дух часу, з одного боку, відчайдушний. Ми не оптимісти в рожевих окулярах, ми знаємо, що таке погано. Але ми вже не боїмося і не стримуємо себе. Дуже цінуємо час: є відчуття, що він спливає надто швидко, ми наче постійно біжимо на потяг. Тому дух часу цікавий – він діяльний, швидкий, експериментальний; у ньому багато помилок та нових спроб, якоїсь творчості та нестандартних підходів, фарб, точок зору, людей та рішень. У ньому багато жесті, але й дуже багато краси, лірики, душі, як у фільмах Слабошпицького і віршах Жадана» (Катерина, журналістка).

Висновки

Узагальнимо результати аналізу даних інтерв'ю з представниками високоосвіченої верстви першого покоління, народженого в Україні як незалежній державі.

По-перше, респонденти окреслюють своє покоління періодом десятиліття – це люди, народжені у 1985–1995 роках. Ці вікові межі, які відокремлюють їх від старшого і молодшого поколінь, обґрунтовують чинниками як локально- специфічними (насамперед, впливом радянських, пострадянських чи постпострадянських реалій), так і глобальними (різними рівнями технологічної/диджитальної компетентності та адаптованості до викликів нестабільного суспільства). Вони усвідомлюють, що покоління – не просто певна вікова когорта, а спільнота, продукована конкретними політико-історичними та економічно-технологічними обставинами.

Старше покоління ровесники Незалежності бачать як людей з радянським ментальним і поведінковим бекграундом, недостатньо компетентних в інформаційних технологіях, а молодше – як покоління найбільш проєвропейське, вільне у проявах самореалізації, занурене у віртуально-цифровий світ (від споживання до зайнятості, використання фінансових інструментів, соціальних мереж тощо). Своє ж покоління вважають «перехідним», «помежовим», «швом» між двома історичними епохами, фіксуючи на конкретних прикладах поколінні відмінності у світобаченні, уявленнях про успіх, практиках зайнятості, моделях сім'ї тощо. Вони готові до перманентно мінливих обставин життя і зайнятості, підвищення кваліфікації та перенавчання. Вважають, що багато хто з представників їхньої верстви доволі довго залишався в ситуації безтурботного дитинства через стратегії батьків, проте не вважають себе інфантильним поколінням, тому що рано починають працювати, докладають зусиль для професійної самореалізації, пізніше заводять сім'ї через відповідальне ставлення до неї, бажання забезпечити своїм дітям гідні умови, разом з тим готові фінансово допомагати батькам.

По-друге, глибинне інтерв'ю можна оцінити як продуктивний інструмент для реконструювання суб'єктивної кар-

тини соціальних змін на прикладі поколінних відмінностей. Багатоаспектна рефлексія характеристик самостійно виокремлених поколінь результується в описі відмінностей системи цінностей і норм, життєвих і професійних стратегій, уявлень про успіх і соціальний статус. Утім вочевиднюється не лише міжпоколінна, а й внутрішньопоколінна специфіка – ровесники Незалежності, судячи з неоднорідності світоглядних і поведінкових моделей, також сформовані не за єдиним шаблоном. Ця специфіка детермінована множинною варіативністю зовнішніх та внутрішніх обставин життя, зокрема соціального походження, поселенського та регіонального місця соціалізації та проживання, економічного, культурного, соціального капіталів, отриманої освіти, професійного середовища, світоглядів, прагнень, локусу контролю тощо.

По-третє, представники високоосвіченої верстви покоління мають позитивне соціальне самопочуття (впевнено ідентифікуючи себе як середній або верхній середній клас) і передчуття успішного майбутнього. Вони позитивно оцінюють новий соціальний порядок, який формується після 2014 року, мають проєвропейську орієнтацію, сподіваються на еволюцію держави в бік ефективного забезпечення рівних прав, гідних умов праці та життя, визнають цінність кожної людини та рівень щастя як показник ефективності держави. Їхні сподівання оптимістичні та водночас реалістичні щодо темпів і порядку денного очікуваних змін. Вони чутливі до соціальної несправедливості, вимогливі у запиті на демократизацію та соціальну гомогенізацію суспільного життя, толерантніші за старше покоління до різних проявів інакшості. При цьому їхні очікування стосовно держави мають не патерналістський, а партнерський характер, зокрема щодо створення справедливих, однакових для всіх правил гри. Вони культивують у собі ініціативне та відповідальне ставлення до власного життя, а покращення суспільних умов бачать на зустрічному шляху удосконалення держави та громадян. Вони очікують на формування в Україні середнього класу як забезпеченої, проактивної, громадянськи компетентної верстви населення й готові дієво сприяти змінам соціальних інститутів та порядків.

У додатку монографії розміщено транскрипти трьох інтерв'ю. Ознайомлення з ними надасть цілісне сприйняття кожної життєвої історії за аналізованими тематичними сюжетами у перетині біографічних, історичних і структурних обставин.

Джерела

Ворона, В., Шульга, М. (ред.). (2021). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7(21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Лавріненко, Н. В. (2011). Структура сучасної української сім'ї та сімейні цінності. У: В. Ворона, М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2011. Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Малиш, Л. (2021). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–36.

Радаєв, В. В. (2018). Миллениали на фоні предшествуючих поколень: емпіричний аналіз. *Соціологічне дослідження*, 3, 15–33.

Симончук, О. (2020). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (сс. 83–125). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2021). Соціально-статусні самооцінки українців: зміни в часі (2009–2019). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–24.

Симончук, О. (2022). Уявлення про успіх у наративах високоосвічених ровесників Незалежності України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3 (ухвалено до друку).

Черниш, Н. Й., Борецька, М. Ю. (2021). Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. *Український соціум*, 3(78), 34–53.

Bennett, S., Maton, K., & Kervin, L. (2008) The 'digital natives' debate: critical review of the evidence. *British Journal of Educational Technology*, 39(5), 775–786.

Pew Research Center (2014). *Millennials in adulthood: Detached from institutions, networked with friends*. Washington, D.C.: Pew Research Center.

Strauss, W., Howe, N. (1991). *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company.

Shaputis, K. (2004). *The Crowded Nest Syndrome: Surviving the Return of Adult Children*. S.I.: Clutter Fairy Publishing.

2.3. СИРОТИ

Соціальне походження (народження в родині певного статусу) в соціології слугує надійним показником ступеня успішності оволодіння життєвими шансами і можливостями з боку покоління. Народитися і дорослішати в сім'ї з високим освітнім і кваліфікаційним статусом, з обома батьками виявляється перевагою, таким собі соціальним гандикапом. А в конкуренції за вступ до престижних навчальних закладів, за опанування перспективними професіями, в доступі до високооплачуваних робочих місць зазвичай аутсайдерами виявляються ті, хто втратив батьків або від кого батьки відмовилися. Понад те, виявляється, що наявність обох батьків означає відкриті можливості майбутнього. За їх відсутності майбутнє закривається або ж стає байдужим, значення відтепер і надалі матиме тільки сьогоднішнє і навички опановувати і утримувати поточний момент часу, з його ресурсами, можливостями, перевагами. Такими є «діти держави», ті в кожній віковій когорті, хто не має соціального походження у звичному для соціологів значенні й опіку над ким бере на себе держава як соціальний інститут. Від самого початку це «проблемні» діти, і там, де держава запізнюється з опікою і наглядом, вона залишає їх наодинці з обставинами, по факту змушуючи справлятися з ними самостійно, хоч і протиправними вчинками. Тоді-то держава, не справляючись із приборканням/утихомиренням підліткового свавілля, вдається до покарань, конституюючи верству малолітніх злочинців. Так формується маргінальне підґрунтя соціальної піраміди однолітків.

Сирітство належить до невизначено широкого кола явищ, які з найрізноманітніших причин постійно відтворюються в усіх типах суспільств і за будь яких часів. Стихійно, а почасти й свідомо, склалося розуміння, не часто артикульоване публічно, що боротися з явищем можна, а ось перемогти, звести нанівець, зжити — не можна. Частина ровесників незалежної України неминуче стали б сиротами і без впливу «Великої

української депресії» останнього десятиліття минулого століття, але через неї їх, безумовно, стало більше. Фінансово-економічний стан більшості населення помітно погіршився, середовище повсякденного існування ставало дедалі більш несприятливим, родинні зв'язки піддавалися небаченим раніше навантаженням, відмова від виконання батьківських/материнських обов'язків ставала дедалі поширенішою реакцією на складні життєві ситуації. А депресія, генерована ними, виявляється спочатку мультиплікатором негативного і непереборного, ззовні детермінованого явища й завершується відреченням від батьківських прав або примусовим їх позбавленням з боку судової влади держави. Чиясь — не настільки й важливо чия — стурбованість усім цим виноситься в політичний порядок денний і закріплюється там на постійних засадах.

Указом Президента від 18 січня 1996 року набуває чинності національна програма «Діти України», що поклала початок низці президентських указів, які передбачають заходи щодо стримувального й профілактичного впливу на явище. Щось, безсумнівно, робили. Але оскільки аудит такого роду документів ніколи не проводять, то нелегко позбутися враження, ніби передбачені Указом заходи були одразу і свідомо нездійсненні в державі, яка швидко бідніла, і він (Указ) від самого початку був приречений залишатися не більш як декларацією намірів з найкращих міркувань. У його вступній частині, де відсутній аналіз причин, що призвели до ускладнення гуманітарної ситуації, читаємо: «Загострюється проблема соціального сирітства. Серед дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків (близько 90 тисяч), лише 7 відсотків — круглі сироти. Серед підлітків та молоді поширюється куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, венеричні захворювання, посилюється загроза епідемії СНІДу. Частішають випадки вагітності неповнолітніх. Помітно зростає дитяча бездоглядність, злочинність, проституція, кількість самогубств».

Орієнтовна оцінка — близько 90 тисяч — сповіщає про те, що тоді ніхто не знав, скільки саме сиріт в Україні. Для 2005 року, про що вже сказано у Вступі, маємо цифру 97 829 дітей [Захист дітей, 2018: с. 12]. Якщо зважити на те, що когорта

1991 року народження найчисленніша з народжених у «новий час» України, то її внесок у чисельність сиріт нульових років є, мабуть, найбільш значущим. Але це лише здогад, оскільки для більш точної оцінки відсутні дані. Натомість сумніви щодо точності офіційних даних завжди залишаються.

У 2011 році соціологи Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка провели опитування 600 бездомних дітей і стверджували, що їх не 12 тисяч, згідно зі статистикою, а в 10 разів більше [ЮНІСЕФ нарахував, 2011]. В Указі Президента від 22 січня 2012 року «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» повідомляється, що на той час кожного року на облік ставлять близько 8 тисяч сиріт. Ідеться про період, коли найгостріша фаза економічної депресії залишилася далеко позаду, а населення і народжуваність скорочувалися.

Усе це загалом дозволяє, спираючись на офіційну статистику, дати досить приблизну, схоже занижену, оцінку кількості сиріт у когорті ровесників Незалежності (1991 року народження). Якщо припустити, що кожного року на облік беруть приблизно однакову кількість дітей віком до 17 років (що, вочевидь, не так), у 2005-му таких налічували 97 829 [Захист дітей, 2018: с. 12], то на рік припадає 5435 осіб. А якщо на облік беруть 8 тис., то медіана становитиме 6718, тобто трохи більше за 1% когорти народжених 1991 року. Ймовірно, існує і шанс для одержання більш точної оцінки, хоча особливого сенсу в цьому не видно. Однак цікаво було б встановити, чи не є взагалі, незалежно від обставин місця й часу, константою відносна чисельність дітей, піклування про яких не взяли на себе біологічні батьки.

В інтернаті: наратив Ростислава Галелюка

Сироти — ровесники Незалежності підростали, соціалізувалися і вчилися в інтернатах, які домінували аж до недавнього часу як інституційне середовище побутування дітей поза межами нормальної сім'ї. Про те, що це означало для них і як все відбувалося, докладно розповідає народжений 28 січня 1992 року Ростислав Галелюк у своїй доступній в мережі

книзі «Путівка 3507. Мозаїка пам'яті», що відкриває світ інтернату з перспективи не персоналу, але того, ким цей персонал опікувався. Перед читачем справді постає мозаїка: фрагменти не розташовані ані в хронологічному, ані в логічному порядку, до окремих сюжетів автор повертається кілька разів, повідомляючи про деякі нові нюанси або уточнюючи сформульоване раніше. Мета явно двояка. Поділитися, передусім, переживаннями й оцінками того, що сталося в усе ще недалекому дитинстві. І, далі, обґрунтувати необхідність скасування такого інституційного середовища. Не виключено, що друга мета зумовила виражену упередженість оцінок, що перетворюють текст в документ-обвинувачення проти інтернату як опікунської установи. Нам же залишається тільки довіритися очевидцеві — ровесникові Незалежності ще й із тієї причини, що реформи таких установ, розпочаті останнім часом, зумовлені саме такими оцінками.

Нижче подано не стільки зміст електронної публікації, скільки переклад авторського наративу, а також історій його однолітків на соціологічний діалект. За це, зрозуміло, всю відповідальність несуть лише автори даного тексту, які, своєю чергою, виходять з того припущення, що цей випадок і все, що мало місце в реальному інтернаті на Закарпатті, є радше типовим, аніж унікальним. Причому виклад зведено до кількох узагальнених ситуацій і станів, що зумовлюють особливості соціалізації сиріт у певному інституційному середовищі, що, зрештою, радикально вплинуло на їхню подальшу долю.

Сирітство — *вимушений наслідок життєвої невдачі батьків*. У перші роки існування незалежної України знедоленість мала не надто багато джерел. Соціальні робітники та працівники правоохоронних органів головним небезпідставно вважають населення нижчого щабля соціальної стратифікаційної піраміди, так зване «дно суспільства». Це чоловіки й жінки, які, маючи дітей, вчинили злочин і засуджені за нього, мають пристрасть до наркотиків і алкоголю, страждають психічними захворюваннями або вродженою чи набутою глухотою, сліпотою, нездатністю говорити тощо. Відповідні сім'ї, як правило, бідні або жебракують, відтак державні органи позбавляли їх

батьківських прав, а дітей передавали під піклування держави в будинки дитини, спеціалізовані школи та інтернати.

Велика економічна депресія 1990-х років стала додатковим джерелом загострення сімейних і особистих негараздів. Втрата роботи, різке скорочення засобів до існування, знецінення отриманої освіти та кваліфікації, зниження соціального статусу та самооцінки, тобто стресова ситуація, яка не відступала і не послаблювалася, а вибивала зі звичного життєвого укладу. Саме тоді почастішали розлучення і випадки самогубств, помітно скоротилася середня тривалість життя, почастішали випадки психічних розладів і звернення до сурогатних наркотичних засобів і алкоголю.

Чи не в найкритичнішому становищі опинилися найслабші соціальні категорії – матері-одиначки, сім'ї з глухонімими або сліпими батьками. Система спеціалізованих шкіл та інтернатів запрацювала з повним навантаженням. Це, власне, історія самого Ростислава. Мати виховувала його одна, втратила роботу у 90-ті, диплом інженера остаточно знецінився, довелося займатися некваліфікованою працею, грошей на найнеобхідніше хронічно не вистачало, психічне здоров'я похитнулося, хлопчиком опікувалися сторонні люди. Як він пише, у березні 2001 року органи державної опіки виписали йому путівку №3507 до інтернату, і дитинство закінчилося. Адже дитинство то є та плідна і недовговічна життєва локація, в якій довіра, любов, підтримка мають настільки важливе емоційне і психологічне значення, що воно ніде і ніколи не здатне бути компенсованим. Не для всіх, але для багатьох офіційно встановлене сирітство, тобто визнання неспроможності батьків забезпечувати елементарні умови існування остаточно, назавжди, перекриває джерело життєвої сили та насаги, яким має бути, проте не завжди буває, сім'я.

Інтернат – тоталітарний інститут. Сукупність спеціалізованих освітніх установ для сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, успадкована від СРСР практично в незмінному вигляді. Лише кілька років тому було зроблено спроби її радикально реформувати під ім'ям «деінституціалізації». Але для народжених на початку 90-х років інтернати

були тим, що Ервін Гофман називав тоталітарним інститутом з його головними характеристиками: життя організоване в одному місці і під одним керівництвом; вихованці об'єднані у великі групи, в яких всі повинні займатися одним і тим самим; вся діяльність підпорядкована суворому розпорядку, що регулюється формальними правилами, а контроль за їх дотриманням здійснює персонал вихователів [Гофман, 2019: с. 34]. Хоча сам соціолог вважав, що притулки для круглих сиріт слід вилучити зі списку тоталітарних інститутів, оскільки сироти не мають досвіду соціалізації в іншому середовищі (в родині, у родичів) [Гофман, 2019: с. 41].

З будь-якого погляду, це невдале місце для дорослішання, але сироти на нього приречені, інших варіантів просто немає. Місце не абсолютної, але вельми суворої ізоляції, з обмеженим порівняно із зовнішнім світом набором можливих і реально виконуваних ролей, в якому не передбачено особистий простір. Тут всі перебувають у постійній присутності однолітків, а наймолодші дещо віддалені від старших, й усі під наглядом виховного персоналу та у відчутті, що вони одні, самі й нікому не потрібні, де їм нічого не належить, а й вони нікому не належать. У тотальних інститутах рішуче скасовується дуже значуща для побудови позитивних уявлень про себе межа між Я і навколишнім середовищем [Гофман, 2019: с. 52].

Тут вихованець максимальною мірою стає об'єктом всіляких навіювань, впливів, оцінювання, санкцій. Водночас у нього невеликі шанси бути суб'єктом будь-якої діяльності, що нагадує автономну, самостійно задуману і сплановану. В тексті книги фігурує використання між учнями слова «інкубатор» як найменування локусу їхнього спільного побутування. Йдеться про штучне, в найкращому варіанті байдуже до свого мешканців середовище, що не йде їм на користь; заздалегідь не вигідні умови для тих, хто опинився тут не з власної волі. Але також і деяке (для внутрішнього користування, поміж собою) визнання рівності — однакових умов утримання та становища в інтернаті, констатація знеособлення. Що, втім, не скасовує уявлень про існуючі відмінності.

В особистому розпорядженні підлітки ретельно оберігають фрагменти й уламки повноцінних іграшок та речей: коліщатка, пружинки, гудзики, фантики, шахові фігури, репродукції й картинки з якихось друківаних видань. Нібито данина рано усвідомленій потребі, яка не має перспективи задоволення: як хоча б чимось володіти — нехай дрібними, але знаками ідентичності, самовідчуття. Адже *Я*, за відсутності батьків і зовнішньої підтримки родичів — це, переважно, те, чим особа володіє, світ речей, що її оточує, що їй належить. За його відсутності *Я* втрачає чи не останній ресурс утворюватися, як і шанс бути пред'явленим.

Цей тотальний інститут, так уже виходить, залишає підопічного самотнім серед велелюддя. Він є не більш ніж ілюзією «дому», альтернатива якому, особливо для круглих сиріт, — сумнівні нічліжки, вокзали, теплотраси, каналізаційні тунелі у випадку втечі, відвертого прояву опору, незгоди, неприйняття. А до пори до часу це транзитний притулок, покинути який належить без жалю. Так, власне, і відбувалося з випускниками інтернатів, мало хто плекав добрі почуття щодо часів перебування в ньому.

Постійно здійснюваний нагляд і насильницькі практики дисциплінування, особливо в молодших класах, — річ цілком звична. Не всі викладачі, але деякі, вдавалися до допомоги лінійки, щоб забезпечити порядок і схилиючи до старанність у навчанні. Примус до засвоєння знань не виправдовувався, у середовищі інтернатівців схвалюють, визнають за гідне не старанність в отриманні освіти, а ухилення від нав'язуваних обов'язків щось учити та вміти, від тієї єдиної роботи, виконання якої від них вимагають. Втеча — такою була природна реакція, не масова, але як стійкий і відтворюваний взірець. Автор книги подався додому в перші ж дні перебування в інтернаті, а загалом періодичне дезертирство вихованців тут не трактувалося як надзвичайна подія. Досвід пошуків і повернення втікачів накопичувався досить швидко.

Проте, свідчить Р. Галелюк, то був «напіввідкритий тоталітарний інститут». У долях вихованців брав участь чи не весь світ: зарубіжні та вітчизняні спонсори, благодійні фонди,

українські та іноземні волонтери одягали, розважали, про-свіщали, годували, обдаровували, знайомили з інтернетом. Деякі діти із закарпатського інтернату побували в Нідерландах, Канаді, Словаччині, в Артеці, брали участь у предметних олімпіадах, конкурсах, змаганнях, фестивалях у різних містах України. Присутність турботи та уваги як зсередини, так і ззовні досить відчутна, але, як з'ясується пізніше, втілюючись у реальних життєвих траєкторіях, сприймалася суто по-споживацьки, імпринтинг турботи і уваги практично не стався. Утім, так нерідко відбувається і в нормальних сім'ях.

Інтернат – стратифікований і неоднорідний інститут. Соціологи достовірно знають, що вже діти віком старші за п'ять років мають здатність визначати і розрізняти соціальні ознаки, що відображають становище людей у суспільстві [Vandebroeck, 2021]. Але та сама здатність дає змогу інтернатівцям це усвідомлювати і у власному непринадному становищі. Дві головні ознаки щогодини та щохвилини характеризують їхню життєву ситуацію як аномальну. Казенний одяг, який швидко зношується і власноруч стирається до дірок, а також несмачна їжа, що залишає їх вічно голодними і змушує займатися пошуками харчів.

Наочною є й стратифікація персоналу вчителів і вихователів. Як і в будь-якому виді діяльності, цей інститут утворюють два ідеальні, діаметрально протилежні типи працівників: компетентні ентузіасти й ті, хто відбувають трудову повинність. Перші підтримують учнів, намагаються виявити й закріпити добрі професійні орієнтації, намагаються облагородити і урізноманітнити побут. Р. Галелюк називає їх «мамами», адже переважна більшість вчителів тут – жінки. Ті ж, хто відбуває трудову повинність, різняться: одні обмежують себе суто професійними функціями, другі не стримуються від публічних, не приховуваних від підопічних пояснень невдач у навчанні інтернатівців низьким походженням і затримками в розумовому розвитку. Психологічне насильство, в сучасній термінології «булінг» – звичайне явище, з яким ця фракція ровесників Незалежності стикалася в дитинстві.

Первинна ідентифікація новачків, які надходять у цей «інститут» за скеруванням державних органів, встановлюється однолітками. Клас Галелюка приблизно порівну ділився на «круглих сиріт» і «домашніх». До останніх належать ті, хто «знає» щось інше, крім атмосфери, вимог і звичаїв інтернату, хто, за термінологією Е. Гофмана, знає два світи — інституційний і домашній. Але тут, всередині інституційного світу, в очах і в думках поселенців, розрізнення є головним чином майновим, за поточним добробутом, за можливостями зовнішньої підтримки та проведення хоча б деякого часу поза тотальним інститутом. У «круглих сиріт» нікого немає, до них ніхто не прийде, їм нема до кого поїхати на канікули, вони не отримують подарунків і продуктових передач. Вони не мають чим поділитися з однолітками, їхня доля — заздрити «домашнім», у кого є родичі, котрі їх не забувають. І є очікування, що «домашні» з ними поділяться хоча б чим-небудь.

Проте один (навіть ніяково озвучити) «привілей», у «круглих сиріт» був; інституційний світ був наділений конкретним ресурсом для винагороди/компенсації. В інтернаті використовується цілком соціологічне поняття «статус». Хоча для вихованців воно мало гранично матеріальний вигляд, адже так називалася папка з комплектом документів, які доводять, що про тебе нікому подбати і нізвідки чекати допомоги, тобто з ним чітко асоціювалося право на певні винятки із загальних правил і на окремі пріоритети. Бенефіціант, той, хто «повністю залежить від держави», безкоштовно користувався залізничним транспортом, підлягав позаконкурсному зарахуванню до вищих навчальних закладів, до певного віку отримував грошову стипендію. Автор книги соромився такого статусу (статусу, який, з огляду на обставини, заслуговував на поблажливе ставлення до Я) і не засвідчив його навіть під час вступу до університету. Однак така реакція була радше винятком.

Про деякі стратифікувальні розрізнення Р. Галелюк говорить лише мимохідь. У тому різновиді тотального інституту, яким є інтернат, зібрані діти і підлітки різного віку. Тобто молодші та старші, більш слабкі й більш фізично сильні

(доросліші). Звідси ж відмінності у символічній і цілком реальній владі, яка впливає зі «стажу» перебування в інституті. Подібне розшарування є добре відомим у середовищі солдатів строкової служби в радянській і пострадянській армії. У книзі тільки одного разу згадується про те, що старші вдавалися до практик насильницького дисциплінування молодших, але навряд чи цим все й обмежувалося у повсякденному житті установами.

Природно складалася нерівність щодо успішності в навчанні. Частина однокласників автора книги, які отримували хороші та відмінні оцінки, разом з ним у старших класах навчалися за межами інтернату, проводячи там, іноді, цілий день. Новоутворена на підставі такої розбіжності й суто фізична дистанція призводила до того, що однолітки ідентифікували їх як привілейовану групу й дедалі менше визнавали «своїми», чим утверджувалася подальша «соціальна» диференціація однолітків. Тим часом неуспішність у навчанні була масовим явищем. Р. Галелюк повідомляє про випускників, які ледь вміли читати. Почасти внаслідок повної байдужості, а то й відрази до навчання, але також і тому, що серед однокласників були діти із затримками розумового і фізичного розвитку. Здоров'я вже на етапі первинної соціалізації стає значущим чинником стратифікації.

Інтернат не диференціює життєві траєкторії. Уніфікований вплив тотального інституту ні в чому так переконливо не виявився, як у чи не суцільній одноманітності майбутніх життєвих шляхів, хіба що за небагатьма винятками. Автор пише, що марно шукав приклади успішної професійної кар'єри випускників інтернатів. Наймасовішими були кроки вниз по соціальній драбині — туди, в основу піраміди статусів і становищ. А там слабка професійна підготовка, раз у раз безробіття, житло в перенаселених гуртожитках, сумнівні компанії, алкоголь, наркотики, нерідко крадіжки і позбавлення волі. А у дівчат ще й раннє народження дітей, що одразу означало великий шанс відтворити сирітство в новому поколінні.

І навіть ті, хто не підпадав під такий уніфікований вплив і вступав до вищих навчальних закладів, не часто їх закінчу-

вали. У них все відбувалося так, ніби потенціал індивідуальної заповзятливої ініціативи був критично низьким. Висунуті професійні цілі швидко втрачали привабливість або в них настільки ж стрімко розчаровувалися. Для висунення нових цілей були відсутні і компетентність в конструюванні професійної кар'єри, і амбіції, і наполегливість в освітній праці. Те, чого вистачало для успішного навчання в середній школі, було недостатнім на новому етапі життєвого шляху. Навіть небагатьом кращим інтернатівцям бракувало відповідально-го ставлення до самих себе і вправності в управлінні власним життям.

Придушення тоталітарним інститутом індивідуальних прав і свобод на догоду слухняності, дотриманню розпорядку, виявлення порушень і виконання покарань щодо тих, хто провинився, — це й формувало домінуючий тип особистості з особливими установками й уподобаннями. Невідступність наглядно формувала стійку звичку бути тільки об'єктом виховного впливу і державного піклування. Позиція суб'єкта — участь в концертах, олімпіадах, змаганнях — здебільшого була нав'язаною, вимушеною, а не ініціативною. Тим же процесом генерувалися потайливість та схильність до удавання, стереотипи неприйняття, недовіра і нещирість як масові, латентні та явні, емоційні реакції. Різноманітні за формою вправи в колективізм мали несподіваний ефект у вигляді стійкого егоїзму, який не знає моральних бар'єрів; ніякі вчинки, хоч би якими принизливими вони не були, не вважалися негожими. Повсякденне спілкування у невідступному супроводі однолітків залишало мало можливостей для індивідуальних дій, хіба що таких, що базувалися на свавіллі, на протесті проти чинних регламентів і правил.

«Вихід» з інтернату після закінчення дев'ятого класу (неповна середня освіта) був тільки один, у професійно-технічне училище, практично безальтернативна перспектива. Але й це сприймали як звільнення, як можливість робити все, що заманеться, і, найбільше, те, що стигматизували, засуджували, забороняли вчителі та вихователі; так у переважній більшості випадків заявляла про себе нарешті отримана влада над самим

собою, що дозволяла все. Тоді ж і виявлялася марність найправедніших зусиль викладачів: вихованці так і не переймалися цінністю життя як такого, не тільки власного, а й інших. Їхній життєвий шлях, ставить нас до відома Галелюк, свідчить про безжалісність до себе і свого здоров'я, про відсутність найелементарніших навичок адаптації до самостійного життя, так само як і образів соціально прийнятних стандартів поведінки та манер.

Майбутнє у такій особистісній установці ніби й не передбачається, значення надають тільки тому, що відбувається тут і зараз, що перед очима і в межах доступності. Так складається, можливо, тому, що не були засвоєні прийоми цілепокладання, вибору засобів досягнення бажаного, як і правила саморегуляції емоційних і когнітивних дій у межах соціально прийнятного. Інакше кажучи, влада над власним життям, умовами побуту, повсякденним існуванням, а в кінцевому підсумку й над долею не встановлюється, не дається їм у руки, що зовнішній спостерігач схильний ідентифікувати як статусний синдром беззахисності й безпорадності, підкорення миттєвим інстинктам, бажанням, примхам.

Унаслідок невміння/нездатності соціально внормовано розпорядитися своїм життям коло життєвих невдач не розмикається: високою залишається ймовірність відтворення дітьми невдалої біографії батьків, яких вони мало знають або не знають зовсім. Не на підставі, знову ж таки, усвідомленого вибору, але ніби дотримуючись кимось складеної суворої інструкції чи непереборної інерції руху за розпізнаною й численними індивідами прокладеною колією існування. А ще один який-небудь зовнішній спостерігач запропонує іншу гіпотезу-причину: травма сирітства, що закриває важливі вітальні перспективи, невиправний і невиліковний шок, не заживлювана остаточно рана. Можливо, лише за умови турботи й зусиль цього тотального інституту, але не виключено, що з цим не впоратися ані цьому, ані будь-якому іншому інституту.

Хоч би як там було, визначену відповідальними установами від імені та за дорученням держави освітню і виховну

функції інтернат виконував вкрай незадовільно. Тому й підданий нині «деінституціалізації», яка, нехай і повільно, але невідворотно перетворює його на музейний експонат ще за життя тих, хто в ньому побував і про нього пам'ятає. І вже, ймовірно, нізащо не розібратися в тому, як поєднувалися або ж конфліктували головні причини, відповідальні за такий результат: не дуже хороша спадковість інтернатських поселенців та особливості інституційного середовища первинної соціалізації. Репрезентативна ж думка «випускників» інституту, так само як і судження тих, хто організовував, забезпечував і контролював його діяльність, а також тих учителів, хто брав участь у виховному процесі, залишаються невідомими.

Джордж Орвел в опублікованому після його смерті есеї «Радості дитинства» («Such, Such were the Joys») згадує більш детально і явно критичніше, аніж автор «Путівки 3507», схожі звичаї та порядки в житті вихованців школи Св. Кіпріана в Істборні в другому десятиріччі минулого століття. З чим не погоджувалися багато його однокласників (всі мали, щоправда, батьків), які були цілком успішними у професії та кар'єрі. Вони звинувачували письменника в несправедливо перебільшеному сприйнятті жахів їхнього спільного дитинства й заперечували проти публікації есея.

Ознаки сирітства у сім'ях трудових мігрантів

Для населення незалежної України трудова міграція за кордон у 1990-ті роки і на початку нового століття була засобом отримання хоча б якихось доходів для задоволення нагальних потреб. Між тим в наступні десятиліття вона перетворилася ще й на привабливу можливість реалізувати свій трудовий потенціал за достойну винагороду. Оскільки на роботу виїздили сімейні люди працездатного віку, остільки діти залишалися з одним із батьків, або навіть з прабатьками. Це створювало ситуацію, що нагадувала соціальне сирітство – щоправда, в плані обмеження емоційних та інтелектуальних контактів з батьками. Останні виключалися з виконання функцій первинної соціалізації дітей, значних змін зазнавали відносини

між чоловіком і жінкою, перерозподілялися права і обов'язки між роз'єднаними членами родини.

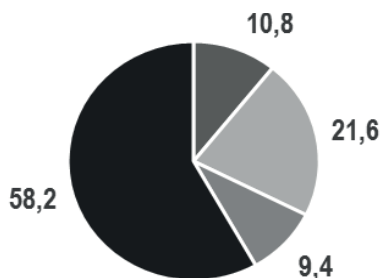
Особливою характеристикою сучасної хвилі української трудової міграції є те, що вона має транснаціональний характер. А це означає, що її домінуючою формою є оборотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція, переважно одного члена сім'ї, який за допомоги різних способів зв'язку підтримує контакт з тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики (приїзди мігранта додому, відвідування його родичами у гостевій країні, телефонні зв'язки, інтернет-зв'язок). Фактично утворюється і відтворюється новий тип сучасної сім'ї – транснаціональна сім'я, члени якої одночасно проживають у двох країнах і продовжують підтримувати свої стосунки на відстані. Наприклад, дружина в Італії, а чоловік з дітьми в Україні, або чоловік у Польщі, а дружина та діти в Україні.

Власне ровесники Незалежності є тим першим поколінням, яке почали масово залишати батьки через трудову міграцію за кордон. Звісно, ця трудова міграція розглядається як вимушена адаптація, зумовлена економічними змінами, як певна необхідність для родини в цей час. Проте, з іншого боку, вона тою чи іншою мірою вплинула як на спосіб життя дітей у їхньому ранньому віці через зміни в організації сім'ї, так і, можливо, на їхній дорослий досвід.

Для визначення особливостей соціалізації ровесників Незалежності, чиї батьки здійснювали трудову міграцію за допомоги онлайн-сервісу «Google forms» реалізовано опитування цієї вікової когорти. Лінки на анкету в поширювалися переважно серед потенційних респондентів з Львівської області, яка географічно знаходиться поблизу кордону, що, своєю чергою, збільшувало шанси на працевлаштування батьків досліджуваної категорії. Звісно, оскільки вибірка наповнювала стихійно, то й отримані дані мають радше тенденційний, ніж репрезентативний характер.

Так, за результатами цього кількісного онлайн-опитування з 214 опитаних респондентів у 23 за кордоном працювала мати, що становить 10,8%; у 46 – батько (21,6%); у 20 – обидва бать-

ки (9,4%) (див. діаграму на рисунку 2.3.1). Сумарно ця частка становить 41,8% від загальної кількості учасників опитування. Найбільше батьків-мігрантів у тих ровесників Незалежності, чиє дитинство пройшло у селі (таких виявилось 32); майже стільки ж у тих, хто проживав у невеликих містах України (28); дещо менше серед тих, хто був із міст з 250-тисячним населенням (13) та з міст-мільйонників (10).

- Так, моя мама працювала за кордоном
- Так, мій тато працював за кордоном
- Так, обоє моїх батьків працювали за кордоном
- Ні, мої батьки не працювали за кордоном

Рис. 2.3.1. Розподіл відповідей на запитання «Чи працювали Ваші батьки за кордоном?» (%)

В інтерв'ю ровесники Незалежності однозначно визнавали, що виїзд батьків за кордон був спричинений економічними чинниками: «Бажали кращого для своїх дітей, заробити грошей» (Андрій, м. Моршин, Львівська обл.); «...Батьки в той час купили квартиру, і, відповідно, потрібно було віддавати борг за квартиру. Так як я не одна в сім'ї, а в мене ще є старший брат, відповідно, мої батьки хотіли, як то кажуть, "поставити нас на ноги", дати нам краще майбутнє... Тому, скажем так, життя у 90-ті роки змусило їх поїхати за кордон» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.); «...90-ті роки були, бідність і тато змушений був покинути викладацькій пост і поїхати за кордон» (Оксана, м. Новояворівськ, Львівська обл.).

Якщо ж говорити про вік, у якому учасників нашого якісного дослідження залишали батьки, то це від 3 до 10 років. Тривалість трудової міграції сягає від 3 місяців (в одному випадку) до 13–16 років. Одна з респонденток зазначила, що це тривало усе її життя: *«Доки мені не стукнуло 28. Все життя моє свідоме, тільки зараз він [батько] перестав їздити»* (Оксана, м. Новояворівськ, Львівська обл.). Безумовно, родина адаптується до життя без окремих її членів (батька чи матері), проте говорити, що життя дітей у цих родинах будується за звичними зразками важко. Розрив же з обома батьками та відсутність повноцінної опіки, точніше навіть контролю за формуванням зразків сприйняття світу, ставлення до однолітків і дорослих, моделей поведінки вдома і поза ним — все це точно призводить до концентрації інтересів, преференцій, навичок, уподобань поза межами сімейного середовища та притаманних йому призначень: заохочувати, обговорювати, підтримувати, застерігати, стримувати, наказувати.

Серед представників ровесників Незалежності, які взяли участь у дослідженні та зазначили, що їхні батьки мають досвід трудової міграції, 65,5% перебували під опікою одного з батьків, який/яка залишився/залишилася в Україні, 28,5% жили з бабусяю чи дідусем, 6% — з іншими близькими родичами (такими, як тітка, дядько тощо), коли мала місце трудова міграція обох батьків. Як свідчать дані, у двох останніх випадках здебільшого. Враховуючи дані про те, хто саме з батьків наших досліджуваних мігрував, у вибірці переважає модель транснаціональної неповної сім'ї «без батька», коли мігрує саме батько, а дітьми опікується мати.

Проте майже третина ровесників Незалежності все ж залишалися із «прабатьками», з якими вдавалося мирно уживатися за відсутності батька та матері. При цьому і за умов відсутності традиційного сімейного середовища респонденти не скаржилися на якісь дефекти первинної соціалізації. *«Бувало інколи сварилися, бо ми були неслухняні... Дзвонили батькам та скаржились на нас, а нам було обідно»* (Андрій, м. Моршин, Львівська обл.); *«...ми чудово ладили в принципі. ...у нас були хороші стосунки і надалі залишаються, і я їм дуже вдячна за те, що в прин-*

цині вони [бабуся і дідусь] мені дали таке виховання» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.).

Звісно, транснаціональна сім'я, як можна припускати за відсутності достовірних даних, більшою мірою, аніж традиційна, обтяжена ризиками погіршення соціально-психологічного стану та/або якості життя дитини. Принаймні є підстави вважати, що діти трудових мігрантів можуть створити окрему групу так званих «соціальних сиріт», досить численну за складом й зі схожими проблемами, як у дітей-сиріт. Утім, сьогодні існують способи послаблення таких ризиків. Інноваційні технології у засобах зв'язку забезпечили мігрантам реальну можливість підтримувати тісний і постійний контакт із родиною. І вони ж зайвий раз унаочнюють фізичну відстань між батьками та залишеними дітьми, неповноцінність спілкування, можливо, й відчуття самотності внаслідок дефіциту чуттєво-тактильної взаємодії.

Однак на підставі якісного дослідження дітей трудових мігрантів у 2016 році було виявлено ознаки соціального сирітства в контексті трудової міграції [Ллик, 2017]. У 2021 році тих ровесників Незалежності, чії батьки працювали за кордоном, запитували, чи вважають вони, що були «соціальними сиротами» під час відсутності найближчих людей. Так, 77,5% однозначно не погодилися із цим, 12,4% вагалися з відповіддю на це запитання, обравши варіант «важко відповісти» і лише 10,1% ровесників Незалежності зазначили, що згодні з таким формулюванням застосовно до себе в дитинстві.

Натомість в інтерв'ю думки наших опитуваних розділилися на користь згоди з таким формулюванням щодо них. Ті, хто вважає доречним застосування такого терміна, наводять такі аргументи: «... в принципі мені як би бракувало більше маминої турботи і любові, бо все-таки ніколи ти не замінити розмовою по телефону присутність людини збоку. Але знаю й такі приклади, де батьки поїхали, залишили дітей на дідуся, бабуся, там, чи на тьотю, дядька, і діти дійсно, скажемо так, були без догляду і належного виховання. Тому я з тим твердженням можу погодитися...» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.); «... ну в якійсь мірі так і є, мені здається, що я напівсирота соціальна, тому що зі сторони

батька виховання як такого не було, підтримки як такої не було, а, по суті, тільки мама» (Оксана, м. Новояворівськ, Львівська обл.); «Ну я згідний, це правильно. У неповній сім'ї, як то кажуть, ростуть і неповні люди, я багато на що ображений на батька. Як на мене, він відігравав малу роль в моєму вихованні...» (Олег, м. Буськ, Львівська обл.); «... в цілому я думаю, що такий вислів має місце, якщо дітей лишають маленьких, ... то я думаю, що таких дітей можна так назвати» (Оксана, с. Великі Дідушичі, Львівська обл.).

На думку ровесників Незалежності, для позначення дітей трудових мігрантів «соціальними сиротами» достатньо відсутності лише одного з батьків, а не обов'язково обох. Ось які труднощі емоційного характеру вони відзначали у зв'язку з трудовою міграцією батьків:

емоційна депривація (брак емоційних зв'язків): «Звичайно, кожна дитина хоче і пригорнутися і полеститися» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.);

відчуття неповної сім'ї: «Ну, можливо, це дуже добре, що коли в тебе є батько, який може тебе захистити, ... якщо щось не так, ти можеш до нього звернутися, цього відчуття напевно не було... я просто завжди бачила модель сім'ї, де жінка номер один, так як тата не було, мама всю роль виконувала і несла все сама» (Оксана, м. Новояворівськ, Львівська обл.); «А де тато, а коли буде тато? Наприклад, там були якісь в школі свята, якісь збори, вечори і до моїх однокласників переважно приходили повні сім'ї: мама, тато, а у мене сиділа лише мама, і завжди було дуже сумно на цей рахунок. А чому всі мають батька, а я ні?» (Олег, м. Буськ, Львівська обл.);

самотність: «Так, завжди відчував самотність. Ну, нема батька ніколи» (Дмитро, м. Суми, Сумська обл.);

втрата взаєморозуміння: «Людина стає даліше, а ти собі ростиш і розвиваєшся, в тебе якісь захоплення, якісь свої мрії і цього батько чи мама не бачать» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.); «... Звичайно, ми за ті два чи три роки відчужились так нормально, довго потім до нього зникав, як він повернувся вже на постійно в Україну. Ну, ми були як чужі люди, нам ще треба був якийсь період, щоб якось знову здружилися, знайти якийсь зв'язок, до нього треба було якось заново звикати. Він мій батько, але переді мною сидить якийсь чужий чоловік, про що з ним говорити, я не знаю [ніяковіє]» (Олег, м. Буськ, Львівська обл.).

У сім'ях трудових мігрантів часто трапляються випадки, коли діти слідують прикладу батьків, а саме для них цілком прийнятною стає особиста модель життєвого шляху, що передбачає заробіток на життя за кордоном. У нашому кількісному дослідженні ми виявили, що серед тих ровесників Незалежності, чії батьки здійснювали міграційні практики, 33,7% також мають досвід трудової міграції; 28,1% зазначили, що такого досвіду на момент опитування не мають, проте мають намір виїхати працювати за кордон; 38,2% також досвіду трудової міграції не мають, але й не планують в подальшому виїжджати з метою працевлаштування.

Проте серед усіх опитаних 21,1% мають досвід трудової міграції; стільки ж його не мають, але мають намір виїхати працювати за кордон і 57,9% взагалі не планують трудової міграції. Тобто серед ровесників Незалежності, чії батьки мають досвід трудової міграції тих, хто самі вдавалися до трудової міграції чи демонструють установку на неї, дещо більше, ніж серед усіх учасників опитування. Втім, оскільки дані не є репрезентативними, то чи справді має місце певне наслідування міграційних практик необхідно прояснити у відповідних обстеженнях.

Під час інтерв'ю респонденти-ровесники Незалежності зазначали, що виїжджали спеціально задля покращення економічної ситуації родини і навіть мають наміри залишитися за кордоном назавжди, пояснюючи це різницею рівня життя: *«Да, ну взять соотношение именно то, что я там [у Німеччині] уже был не раз, и взять именно так, как проходит все в Украине, то там намного лучше»* (Дмитро, м. Суми, Сумська обл.).

Траплялися й такі, хто одноразово, а іноді випадково ставали трудовими мігрантами: *«Я хотіла подивитись, що таке заробітки за кордоном [сміється]. Я поїхала на екскурсію, подружка їхала додому, а її треба було підмінити, щоб її пустили додому. Ну, і вона мене попросила, я й поїхала»* (Ірина, м. Стрий, Львівська обл.). Траплялися й не економічні причини: *«Побути подаль від дружини, зрозуміти своє сімейне становище, правильність свого вибору. Ну, і заробити грошей»* (Андрій, м. Моршин, Львівська обл.).

Попри те, що діти трудових мігрантів схильні повторювати досвід батьків, дехто таки після здійснення міграції розцінює це як негативний крок: *«Я один рік після навчання поїхав, так само наступив на батькові граблі. ... вставляли там в п'ятій, лягали в десяти-одинадцятій, постійно мокрі ноги руки...»* (Андрій, м. Моршин, Львівська обл.). Ба більше, вони розуміють та озвучують ризики їхньої міграції для власних дітей, навіть попри те, що залишають їх з близькими родичами (одним із батьків, який залишився вдома, чи бабусею та дідусем): *«Звичайно, по дитині було видно, що він скучає, він сумує. І ту реакцію, коли я приїхала з Польщі, я ніколи не забуду [говорить з сумом]: він вночі проснувся і плакав, бо він не вірив, що то мама приїхала, я тому, напевно, більше й не їхала»* (Ірина, м. Стрий, Львівська обл.).

Що ж до соціального портрету трудового мігранта – ровесника Незалежності, то це переважно чоловік чи жінка, спеціаліст гуманітарного профілю з вищою освітою, який працює на приватному, рідше на державному підприємстві, перебуває у зареєстрованому шлюбі або ні, своє дитинство провів у селі, а зараз проживає у місті. Професійно-освітній профіль потенційного трудового мігранта з досліджуваної нами когорти дуже схожий. Відмінність полягає лише у тому, що це радше жінки, які ніколи не перебували у шлюбі й більшу частину дитинства провели у місті.

Звісно, заявлені ровесниками Незалежності наміри щодо трудової міграції можуть залишитися лише намірами:

«... інколи буває таке, що хочеться кращого, і така думка, що там всі заробітчани лопатою "гребуть гроші" спокушає, звичайно. Але розумієш, що там не все так просто і тут так само можна заробляти, якщо захотіти, так само як і за кордоном» (Тетяна, м. Золочів, Львівська обл.). Або ж мають скластися певні умови задля прийняття рішення про міграцію: *«Черговий раз я колись задавала собі це питання [Чи воліла б я виїхати працювати за кордон?] і хотіла знайти в собі відповідь. І зрозуміла – да, я не заробляю багато, але мені комфортно там, де я є, і в планах еміграції немає. Хоча я не виключаю, що якщо, наприклад, в мене буде чоловік, який захоче виїхати, в нього буде така можливість, то я, звичайно, виїду»* (Оксана, м. Новояворівськ, Львівська обл.).

Отже, проведені обстеження свідчать про масове залучення батьків ровесників Незалежності зі Львівської області у трудову міграцію. А їхні діти відчували і виражали в інтерв'ю емоційну депривацію, самотність, втрату взаєморозуміння з батьками-мігрантами, неповноту сім'ї. Однак попри труднощі, зумовлені відсутністю батьків, не всі представники цього покоління погоджуються з визначенням «соціальні сироти» щодо себе. Сирітство асоціюється у них з повною юридичною і фізичною відсутністю батьків, тому вони охочіше, особливо в якісному обстеженні, говорять про емоційні втрати, що супроводжують розлуку з батьками, про втрату контакту з ними.

Отримані дані дають підстави для висунення гіпотези про те, що міграційні настанови і досвід батьків переймають їхні діти, ніби у спадок. Зрозуміло, що так частіше відбуватиметься на прикордонних територіях й за відсутності візових обмежень. Водночас нам мало що відомо про вплив трудової міграції батьків на сталість подружніх стосунків, як часто трапляються розлучення, яка частка дітей — ровесників Незалежності виховувалася у неповних сім'ях і як це позначилося на їхніх професійних та освітніх шляхах.

Джерела

Гоффман, Э. (2019). *Тотальные институты: очерки о социальной ситуации психически больных пациентов и прочих постояльцев закрытых учреждений* / Пер. с англ. А.С. Салина; под ред. А.М. Корбута. Москва: Элементарные формы.

Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статичний збірник (2018). Відп. за випуск О.О. Кармазіна. Київ: Державна служба статистики України.

Лик, Х.В. (2017). *Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні: дис. канд. соц. наук: 22.00.04.*

ЮНІСЕФ нарахував в Україні у 10 разів більше безпритульних підлітків, ніж офіційна статистика (2011). *Український тиждень*, 11 листопада. Одержано з: <http://tyzhden.ua/News/36520>.

Vandebroeck, D. (2021). Making Sense of the Social, Making the «Social Sense»: The Development of Children's Perception and Judgement of Social Class. *Sociology*, 55 (4), 696–715.

2.4. НЕПОВНОЛІТНІ ДЕЛІНКВЕНТИ¹

Пошук причин, особливостей, проявів і соціальних наслідків делінквентної (протиправної, злочинної) поведінки неповнолітніх є однією з провідних тем у кримінології, соціології, психології та у правоохоронній практиці. У літературі кожної зазначеної наукової галузі, а також на їхніх перетинах існує багато визначень її форм, проявів, причин та наслідків [Bennett, 1960; Смелзер, 1994; Личко, 1983; Змановская, 2003; Безпалько, 2009; Фіцула, 2008; Танчин, 2005; Чуносуб, 2013]. Назагал делінквентну поведінку підлітків доцільно розглядати, по-перше, як девіантну (як відхилення від соціальних норм) і, по-друге, як протиправну, злочинну, оскільки вона підлягає правовій оцінці та кримінальній відповідальності. Власне дані, на які ми спиратимемося у викладі, фіксують саме поведінку протиправну. За оцінками Державного комітету статистики, злочинність неповнолітніх становить десяту частку від загальної кількості усіх кримінальних проявів.

Відповідно до традиції кримінально-правового підходу, згідно зі статтями 31 та 32 Цивільного кодексу України, неповнолітніми вважають фізичних осіб віком від 14 до 18 років. Відповідно до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (у редакції від 23 березня 2000 року) у віці 14 років передбачено кримінальну відповідальність за всі діяння, які реально вчиняють неповнолітні, а у віці 18 років настає юридичне повноліття. Таке означення вікових меж пов'язане насамперед зі здатністю особи самостійно чи за згоди її узаконених представників набувати та реалізовувати свої права та обов'язки. Зasadничі вікові межі для настання кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх визначено у статті 22 Кримінального кодексу України – з 16 років, а в окремих випадках – з 14 років, а ювенальна кримінальність трактується як соціально-позапprawове

¹ На основі статті «Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років)», опублікованої 2021 року в часопису: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–74.

явище, що включає сукупність суспільно-небезпечних дій та вчинків, що скоєні особами віком від 14 до 18 років.

Поширення делінквентної злочинності серед підлітків наприкінці 90-х років минулого століття і на початку нинішнього було наслідком зростання загального рівня кримінального стану українського суспільства в цілому. Як справедливо підкреслюють Н. Дубінчук та А. Шулик, делінквентна поведінка то «результат складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, яка виникає в тих випадках, коли утворюються нерозв'язні протиріччя між конкретними життєвими ситуаціями і соціальними нормами, які забороняють певну поведінку. І чим більш складна ситуація, тим більш ймовірний відхід від соціальної норми» [Дубінчук, Шулдик, 2016: с. 245].

Покоління ровесників Незалежності України, яке народилося у 1990–1992 роках, досягло віку кримінальної відповідальності у 2004–2006-му. Відтак задля окреслення тенденцій поширення ювенальної кримінальності було проаналізовано статистичні дані за період 2004–2009 років. Проте наявна інформація щодо кількості та складу когорти неповнолітніх, утримуваних у приймальниках-розподільниках для дітей, відбиває зафіксовані випадки затримання потенційних делінквентів, починаючи з 11-річного віку, тож в окремому випадку доречним буде розпочати відлік від 2001 року.

Ювенальна кримінальність — неодмінна характеристика будь-якого суспільства, і будь-яке покоління має відповідну фракцію у своєму складі. Соціально-політичні та економічні зрушення в українському суспільстві кінця 1990-х — початку 2000-х років, супроводжувані закриттям чи призупиненням діяльності підприємств, масовим безробіттям, гіперінфляцією, поглибленням бідності та зuboжінням населення, неспроможністю влади контролювати соціальні процеси, зростанням різного роду правопорушень, призвели до збільшення масштабів і розмаїття злочинів. У 1990-ті роки культ фізичної сили, а іноді й утвердження престижності кримінального авторитету широко представлені й у продукції масової культури. Спеціалісти з ювенальної злочинності саме з цим схильні пов'язувати те, що для частини покоління, народженого на

початку 1990-х років, були характерними підвищена асоціальність, агресивність, знижена здатність до співчуття, емоційна некомпетентність і брак емоційного самоконтролю. На формування означених соціально-психологічних особливостей впливав і досвід їхнього раннього дитинства, пережиті в їхніх родинях соціально-психологічні стреси, які стали відлунням соціально-економічної кризи початку 1990-х років.

Злочинність неповнолітніх характеризується розмаїттям та масштабами поширення різного роду асоціальних та анти-соціальних (кримінальних) дій. І це особливо виявлялося наприкінці 90-х років минулого і на початку поточного століття. Зазначимо, що поодинокі ексцеси не вважаються злочинними діями, оскільки кримінально-правова норма передбачає можливість впливу на ті форми людської діяльності, що мають характер прецедентів. Іншими словами, підлітковій злочинності притаманний ще й високий ступінь латентності внаслідок особливостей правового і фізичного статусу неповнолітніх та практик свідомого «регулювання» звітних статистичних показників правоохоронними органами того часу (і в наш час такі практики не є винятком). Реальні масштаби поширення ювенальної кримінальності у 1990-ті роки минулого століття, найімовірніше, суттєво перевищують кількість зареєстрованих на той час її проявів і фактів здійснення.

Деякі особливості ювенальної злочинності

Кримінальні молодіжні угруповання, як справедливо зазначає А. Долгова, є своєрідним «резервом» злочинності майбутніх поколінь [Долгова, 2016]. Тому зростання рівня злочинності неповнолітніх упродовж певного часу неодмінно призводить до зростання рівня рецидивної злочинності у старшому віці. Адже, як доводить у своїх дослідженнях А. Тайбаков, понад половину (53%) професійних злочинців свій перший злочин вчинили у віці 14–16 років, ще 39% – у віці 17–18 років [Тайбаков, 2001]. Кількісні та якісні характеристики злочинності неповнолітніх визначаються їхніми віковими психофізіологічними та соціально-психологічними особливостями, тому відрізняються від аналогічних характеристик «дорос-

лої» злочинності. Психофізіологічні чинники пов'язані з процесом статевого дозрівання (акселерацією чи ретардацією) і нестійкістю різних фізіологічних систем, зокрема нервової, а також непропорційністю розвитку тілобудови. Афективна збудливість хлопчиків часто виявляється у роздратованості, натомість розгальмованість визначає схильність до алкоголізації, втеч та агресії. До найхарактерніших соціально-психологічних особливостей підлітків слід віднести:

по-перше, демонстративний підлітковий нігілізм, суперечливість визначення ідентичності, оскільки у підлітків, як правило, відсутні чіткі життєві орієнтири, а система моральних цінностей тільки починає усталюватися;

по-друге, залежність від ситуації, нездатність активно впливати на неї, схильність до втечі від складних ситуацій чи повне підкорення їм;

по-третє, нестійка самооцінка, яка подекуди залежить від настрою, зміни оточення, гостроти та складності ситуації, в якій здійснюється оцінювання себе;

по-четверте, домінування комунікативної діяльності, спрямованої на встановлення інтимно-особистісних відносин з однолітками, а не з батьками та вчителями;

по-п'яте, виникнення почуття дорослості, всупереч відсутності сформованої ціннісно-нормативної системи та почуття особистісної відповідальності за свої вчинки та своє життя;

по-шосте, нездатність до прояву вольових зусиль, низький рівень конфліктної компетентності, що нерідко призводить до проявів агресії, ворожості, а подеколи й войовничості в обставинах, які не відповідають їхнім інтересам чи умовам, але могли б доволі легко і швидко бути врегульовані;

по-сьоме, переважання таких акцентуацій характеру, як нестійка, гіпертимна, істероїдна та епілептична.

З першою особливістю неповнолітніх пов'язані їхні численні спроби пізнати себе у різних видах діяльності, які дають змогу зіставляти їхні бажання з можливостями, хоча досить часто вони мають суто ігровий характер, позаяк, найімовірніше, важливим в цьому разі є не так результат, як сам процес. Демонстративний підлітковий нігілізм може набувати актив-

ної чи пасивної форми прояву. У першому випадку він є екстравагантним протиставленням себе дорослим, агресивним, протестним проявом, у другому – реакцією свідомого наслідування і групування.

Друга характерна риса визначає, що у разі низького рівня домагань у той чи іншій сфері діяльності, підлітки схильні до реакції втечі або заміни складного завдання на легше. Натомість у ситуації, що передбачає наявність особистісної зацікавленості, цілком можливий прояв агресивності, яка або має характер стійкої реакції, або виражається у короткотерміновому афективному сплеску.

Третя риса пов'язана з неадекватною оцінкою підлітком самого себе внаслідок активного росту, перебудови всього організму та вироблення відповідних гормонів. Низька самооцінка подекуди передбачає відторгнення самого себе, негативне ставлення до себе, самоагресію. Натомість низький рівень об'єктивності щодо себе може виявлятися у завищеній самооцінці й неадекватних механізмах формування рівня очікувань.

Четверта риса визначає критерії оцінки важливості спілкування з однолітками, адже на перший план висуваються товариськість, бажання навчитися будувати взаємини. Життєва необхідність спілкування з іншими людьми, першою чергою з однолітками, зумовлює як специфіку процесу ідентифікації, так і динаміку відчуття дорослішання. Обидва процеси неможливо реалізувати поза межами групових форм життєдіяльності неповнолітніх.

П'ята риса знаходить втілення тоді, коли підліток прагне відтворити форму ідеалізованих дорослих стосунків у реальних умовах своєї життєдіяльності й наражається на нерозуміння або навіть відторгнення. У нього формується так звана конфліктна компетентність як здатність реалізовувати свою діяльність у перебігу взаємодії з іншими людьми відповідно до власних цілей, цінностей, конкретних соціальних умов.

Шоста особливість окреслює схильність підлітків до пошуку легких шляхів, адже у досягненні будь-якої цілі вони не готові до тривалої, копіткої та трудомісткої роботи. Функції цілепокладання, планування і контролю за виконанням

діяльності у них розвинені недостатньо, тому цілі пов'язані або з пошуком легких, обхідних шляхів, або з пасивним очікуванням того моменту, коли мету буде досягнуто з боку дорослого, а він зможе скористатися вже готовим результатом.

Сьома риса пов'язана із закріплення механізму формування реакцій відмови, опозиції, гіперкомпенсації, імітації, прямого стимулювання проявів патологічних рис характеру.

За умов розвитку ринкової економіки у період 1990–2000-х років в Україні виховувалося покоління, частина якого змалечку займалася незаконною торгівлею, була залучена до діяльності ігрових клубів, масової розважальної індустрії, перебувала в ситуації, коли життєво важливі питання розв'язувалися поза межами правового поля. Так, стійкого характеру набувала звичка не дотримуватися соціальних приписів та законів, обманювати, формувалася своєрідна «робінгудівська» психологія, бажання помсти заради справедливості. Не варто виключати того, що іншою причиною дезадаптивної поведінки неповнолітніх була на той час і катастрофічна ситуація з відсутністю умов для дозвілля дітей та підлітків, що стала підґрунтям для розквіту молодіжних субкультурних об'єднань зі стигмою «соціальних аутсайдерів».

Загальновідомим є той факт, що переломний момент розвитку соціальних формацій є відправною точкою масових епідемій соціальних патологій. Не стала винятком і незалежна Україна, в якій наприкінці 1990-х та на початку 2000-х років гостро виявилася проблема масової наркотизації підлітків і молоді, які сприймали «легкі» наркотики як символ свободи й нової солідарності. Досить помітною на той час причиною поширення делінквентної поведінки неповнолітніх була й проблема сімейного неблагополуччя на тлі загального зубожіння та моральної й соціальної деградації, що призводило до поширення негативних антисоціальних практик серед підлітків і молоді.

Варто розрізняти принаймні три рівні зумовленості делінквентної поведінки неповнолітніх, що якимось, не завжди очевидним чином взаємопов'язані один з одним:

– мікрорівень (родина, сім'я, група однолітків, сфера міжособистісних взаємовідносин), який детермінує появу асоціальних дій у контексті дезадаптації, порушення психосоціального розвитку через стресові ситуації в середовищі первинної соціалізації;

– мезорівень (соціальні – учнівські, спортивні, молодіжні групи, організації), де виявляється низка чинників, які провокують відчуження від спілкування з дорослими або із «благополучними» однолітками, схильність до втечі, усамітнення, що спонукає до залучення в асоціальні (девіантні і/або злочинні) угруповання;

– макрорівень – стан соціально-економічного, політико-правового і соціокультурного розвитку суспільства (безробіття, зубожіння, політична нестабільність, особливості функціонування правового поля й пенітенціарної системи, вплив масової культури тощо).

Як підкреслюють психологи, «поведінка особи може бути наслідком реагування на певну ситуацію (випадковість), а її мотиви – суперечливими й непослідовними, але зміст поведінки завжди зумовлюється “особистісним смислом” і є відображенням переконань – якщо вона усвідомлена, або ж установок особистості – якщо імпульсивна. В останньому випадку йдеться про полізалежну поведінку, що досить часто супроводжується прагненням до переживання ризику, до вибору суспільно небезпечних варіантів реагування на соціально нейтральну ситуацію» [Дубінчук, Шульдик, 2016: с. 245].

В. Колишкіна, наприклад, розрізняє три типи мотивації злочинної поведінки неповнолітніх: а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностей, ідея своєї винятковості); б) мотивація на підставі спотвореного уявлення про соціальні цінності (хибне розуміння почуття товаришкості, романтики, справедливості); в) помилково виправдовувальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права) [Кольшкіна, 1982: с. 85].

Для підлітків, на думку Б. Головкина, характерні полімотиваційна і мономотиваційна моделі злочинної поведінки.

Для першої характерні амбівалентність бажань і почуттів, конкуренція потреб та інтересів, відсутність чіткого цілепокладання. В основі другої лежать однорідні потреби, конкретні цілі (виживання, наслідування, примус, розвага, протест), що визначають форми та способи злочинних дій, планованих заздалегідь [Головкін, 2016: с. 211].

Злочинна поведінка підлітків має джерелом і конфлікти, що виникають в їхньому соціальному оточенні (родині, колі друзів, школі). Відсутність достатнього соціального досвіду у владнанні конфліктних ситуацій призводить до утворення внутрішньої невдоволеності собою, а звідси й до агресії щодо тих, хто поруч, або ж тих, хто більш успішно розв'язує свої проблеми. Ще одним мотивом може бути одноманітність життя, в якому бракує матеріальних благ чи надійних друзів. Незадоволеність підлітків таким станом і відсутність знання, як його покращити, мотивує їх на кримінальні злочини, які, на їхню думку, можуть компенсувати якийсь дефіцит. Утім, найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатетапним типом мотивації злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи [Лобанова, Калашнікова, 2017].

Стан і динаміка підліткової злочинності

Найбільш інформативними для оцінки тенденцій поширення ювенальної кримінальності у 90-х роках минулого століття та початку теперішнього є дані від Державної служби статистики України щодо кількості злочинів, вчинених неповнолітніми і/або за їхньої участі. З них, однак, лише у небагатьох випадках можна виокремити когорту ровесників Незалежності та оцінити їхній «внесок» в наявну статистику. Зазвичай в наведених нижче таблицях доводиться задовольнятися загальними цифрами, пам'ятаючи про те, що у відповідних рядках та стовпчиках містяться дані стосовно й тих, хто народився у 90–92 роках минулого століття, адже на них поширюється вплив обставин та ситуацій, що формували делінквентні навички, практики, уявлення. Зіставлення абсолютних кількісних показників поширеності злочинності серед українського населення загалом та серед неповнолітніх

Розділ 2

зокрема дало змогу визначити у відсотковому співвідношенні питому вагу кількості злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі, у загальній кількості всіх злочинів, учинених упродовж певних років. Спочатку про виразну динаміку, яка потребує коментарів і пояснень (усі дані наводяться на кінець відповідного року).

Таблиця 2.4.1

Дані щодо поширеності злочинності в період 2004–2019 років

Період	Загальна кількість зареєстрованих злочинів	Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі	Кількість засуджених неповнолітніх	Питома вага, %	Чисельність населення віком 14–17 років, тис. осіб	Рівень поширення злочинності на 10 тис. населення віком 14–17 років
2004	527 812	30 950	21 086	5,9	2 976,8	104,0
2005	491 754	26 470	17 556	5,4	2 814,4	94,1
2006	428 149	19 888	13 939	4,7	2680,9	74,2
2007	408 170	18 963	11 170	4,7	2541,4	74,6
2008	390 162	15 846	10 078	4,1	2394,5	66,2
2009	439 459	15 445	8555	3,5	2238,9	69,0
2010	505 371	17 342	10 883	3,4	2096,5	82,7
2011	520 218	17 846	8686	3,4	1987,0	89,8
2012 ^a	447 147	14 238	9010	3,2	1901,7	74,9
2013 ^b	563 560	8781	5911	1,6	1796,9	48,9
2014 ^b	529 139	7467	4875	1,4	1708,6	43,7
2015 ^b	565 182	7171	4589	1,3	1532,3	46,8
2016 ^b	592 604	5230	3474	0,9	1481,7	35,3
2017 ^b	523 911	5608	3088	1,1	1431,6	39,2
2018 ^b	487 133	4750	2798	1,0	1444,0	32,9
2019 ^b	444 130	4088	2406	0,9	1480,5	27,6

^a Станом на 20.11.2012.

^b Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, а також частини Донецької та Луганської областей.

Джерело: Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України; Генеральна прокуратура України. Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Одержано з: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

Дані таблиці 2.4.1 свідчать про істотне скорочення кількості зареєстрованих злочинів, починаючи з 2004 до 2019 року. Питома вага ювенальної кримінальності з 5,9% у 2004-му (30 950 випадків) поступово знизилася до 0,9% у 2019 році (4088 випадків). Рівень поширення злочинності у 2004-му становив 104 випадки на 10 тис. підлітків віком 14–17 років (1,04%), а у 2019 році зменшився до 27,6 (0,28%). Пояснити цю тенденцію можна такими чинниками:

по-перше, «демографічною ямою» (зниження народжуваності) наприкінці 1990-х років, адже частка підлітків у структурі загального постійного населення у нульові та пізніші роки знизилася майже вдвічі;

по-друге, помітними змінами соціально-економічного середовища первинної соціалізації за останні два десятиліття. Так, з появою мережі інтернету, масовим відкриттям комп'ютерних клубів та інтернет-кафе на початку 2000-х вулична злочинність частково перемістилася у віртуальний простір, де неповнолітні мали можливість виконувати нові для себе «творчі» завдання (віртуальні крадіжки, зламування банківських карт, шахрайства). При цьому у більшості випадків вони залишалися поза увагою правоохоронців і поповнювали список латентних злочинних дій, не відображених офіційною статистикою. Підлітки покоління Y стояли у витоків кіберзлочинності, яка нині вважається найбільш динамічним суспільно небезпечним явищем. Тобто з появою інтернету почалася доба переструктуризації злочинності. Так, за даними статистики МВС України, кількість несанкціонованих проникнень до локальних відомчих мереж за період 2000–2019 років зростає у понад 20 разів [Грицина, 2019]. За оцінками експертів, правоохоронці розкривають не більше як 10–20% таких злочинів [Малий, Біленчук, 2019];

по-третє, нерідко спрацьовує людський фактор, адже подеколи свідки та потерпілі схильні замовчувати факти злочинних дій, здійснюваних неповнолітніми, посиляючись на те, що відповідальність, насамперед, повинні нести дорослі — за «прогалини» у вихованні. Своєю чергою, правоохоронці також

проявляють халатність, не завжди прискішливо фіксуючи та розкриваючи такі злочини.

Офіційна статистика свідчить, що чисельність неповнолітніх, які утримувались у приймальниках-розподільниках для дітей упродовж 2001–2009 років, скоротилася з 1871 у 2001-му до 1034 (в 1,8 раза) у 2009-му, з мінімумом у 2007-му – 624 особи. При цьому, якщо 2001 року серед неповнолітніх бродяжок, які були затримані поліцією, питома вага дітей до 11 років (які народилися у 1990-ті) становила 5%, то у 2009-му – тільки 2%: бродяжництво стало «дорослішим». Того ж 2009 року 70% утримуваних у приймальниках-розподільниках становили особи віком 14–18 років (723 особи), тобто народжені у 1991–1995 роках (табл. 2.4.2).

Таблиця 2.4.2

Кількість та склад неповнолітніх, утримуваних у приймальниках-розподільниках для дітей

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>Загалом, осіб</i>	1871	1563	1686	1503	1097	676	624	767	1034
<i>З них:</i>									
До 11 років	91	65	56	22	50	53	33	29	19
Від 11 до 14 років	1286	1030	1081	904	646	383	338	264	292
Від 14 до 16 років	^a	^a	^a	^a	^a	^a	^a	305	440
Від 16 до 18 років	494 ^b	468 ^b	549 ^b	577 ^b	401 ^b	239 ^b	253 ^b	169	283
Дівчата	292	259	277	228	182	120	148	225	347
Учні навчальних закладів	1217	1081	1090	996	696	416	458	636	936
Працювали	3	1	3	4	2	–	1	1	–
Не навчалися і не працювали	651	481	564	482	353	258	144	126	77
Мають одного з батьків	874	735	647	641	431	328	235	285	268
Не мають батьків	241	238	334	285	221	132	170	160	255

^a Показники не є зіставними.

^b Відображено вікову групу від 14 до 17 років

Джерело: Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Близько 2/3 дітей, що опинялись у приймальниках-розподільниках, виховувалися у неповних сім'ях або не мали жодного з батьків. За соціально-демографічною структурою кількість хлопців і дівчат, що перебували у спеціальних установах правоохоронних органів, співвідносилась як 7 : 1 у 2001 році. Натомість до 2009-го кількість дівчат суттєво зросла до пропорції 3 : 1. Більша частина з тих, хто перебував в означених закладах, навчалися у загальноосвітніх навчальних закладах. Кількість неповнолітніх, що не мали суспільно корисних занять на момент затримання, невпинно зменшувалася. Адже кількість затриманих учнів відносилась до числа затриманих неповнолітніх, які не навчалися і не працювали, як 3 : 1 у 2004 році порівняно з 9 : 1 у 2009-му.

Таблиця 2.4.3

Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, за окремими різновидами

Рік/Різновиди злочинів	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Тяжкі та особливо тяжкі	20586	15798	11217	10201	8152	8152
Умисне вбивство (та замах)	209	182	177	143	137	100
Умисне тяжке тілесне ушкодження	295	269	246	270	226	172
Звалтування	89	120	105	116	84	67
Розбій	840	840	850	805	652	591
Грабіж	3084	3504	3603	3297	2621	2451
Шахрайство	453	735	725	648	433	411
Вимагання	241	174	149	129	93	74
Хуліганство	1282	1141	1058	1090	1026	880
Крадіжка Зокрема із квартир	19804 4749	14724 3432	8313 2081	7492 1795	6353 1444	7386 1621
Незаконне заволодіння транспортними засобами Зокрема автомобілями	970 477	893 535	749 483	942 631	760 529	692 486
Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	257	231	182	161	153	118
Загалом	48110					21094

Джерело: Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Упродовж 2000-х років зменшувалася кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі: тяжких та особливо тяжких злочинів між 2004-м і 2009-м — у 2,5 раза, розбійних нападів — в 1,4 раза, крадіжок — у 2,7 раза. На підставі даних, наведених у таблиці 2.4.3, розраховано зміни у питомій вазі окремих злочинів. Так, у 2004 році крадіжки становили 41% усіх зареєстрованих злочинів, розбої — 2%, грабіжництво — 6%, хуліганство — 3%. А у 2009-му — відповідно 35%, 3%, 12%, 4%. Тобто у структурі ювенальної злочинності у два рази збільшилася питома вага грабежів і на 1% збільшилося число розбоїв.

Значне переважання крадіжок у структурі злочинності свідчить про домінування корисливих мотивів, бажання неповнолітніх осіб отримати матеріальні блага. Характерні для початку 2000-х років зміни соціальної стратифікації українського суспільства, поглиблення соціально-економічної нерівності, нерівності можливостей, доступних для людей різних верств, особливо гостро відбивалися на поведінці підлітків і молоді. Адже неможливість задовольнити нагальні потреби нерідко призводить до появи негативних форм активності або ж ретризму (самоусунення із соціального середовища через алкоголізм, наркоманію чи навіть суїцид).

Дані, наведені у таблиці 2.4.4, дають підстави зробити припущення про тенденцію «дружнього до дитини правосуддя». За тяжкі злочини неповнолітніх зазвичай засуджують: зі 100 зареєстрованих у 2009 році засуджено 91 особу. Якщо в період 2004–2009 років кількість зареєстрованих вбивств зменшилася вдвічі, з 209 до 100, то кількість засуджених за такі злочини — зі 119 до 91, тільки на 24%. Кількість неповнолітніх, засуджених за злочини проти громадського порядку, за цей самий період скоротилася з 1091 до 469 (у 2,5 раза), а проти безпеки руху — майже вдвічі, з 1132 до 618.

Соціально-економічна криза кінця 1990-х років мала негативні наслідки для підліткового середовища, адже кількість дітей, які не мали батьків, проживали у школах-інтернатах і дитячих будинках, починаючи з 2003 року зростає вдвічі порівняно з аналогічними показниками 2001 року. У 2004-му в Украї-

Таблиця 2.4.4

**Кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів,
за окремими різновидами**

2009	Рік/ Різновиди злочинів	2004	2005	2006	2007	2008
91	Умисні вбивства (та замаху)	119	109	106	156	109
157	Умисні тяжкі тілесні ушкодження	268	253	211	205	202
67	Згвалтування	87	86	76	68	68
1	Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини	1	–	2	1	–
3752	Крадіжки	13467	10078	6299	4641	4162
1763	Грабіж	2675	2734	2951	2449	2114
486	Розбій	705	673	740	713	515
105	Шахрайство	146	182	232	195	157
618	Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	1132	849	801	789	700
469	Злочини проти громадського порядку та моральності	1091	888	854	628	704
538	Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	999	850	830	651	637
508	Інші	1117	854	837	674	713

Джерело: *Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011)* / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

ні кількість дітей, схильних до бродяжництва та жебрацтва, перевищувала 14 тис. осіб, серед яких вже були народжені у 1990 році (табл. 2.4.5).

Утім, саме дані за 2006 рік дають змогу зробити приблизну кількісну оцінку фракції делінквентів у когорті ровесників української держави, які вже потрапили в поле зору правоохоронних органів. У цей рік неповнолітніх (14–16) років, тобто народжених у 90–92 роках перебувало на обліку в підрозділах кримінальної міліції 33 367 осіб (дівчат 3120 – 9%). З усіх неповнолітніх 42% проживали у неблагополучних сім'ях (14 023), 28% мали одного з батьків (9421), 35% були схильні до вчинення правопорушень, бродяжництва, жебрацтва (11 819), 4% – до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (1435), а 305 осіб були звільнені з місць позбавлення волі.

Розділ 2

Таблиця 2.4.5

Кількість та склад когорти неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх

Рік/ Категорії неповнолітніх	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Загалом	46032	41506	33367	30402	28920	22360
З них:						
Дівчата	4057	3746	3120	2808	2985	2743
Навчались	32414	30091	24436	21914	20978	15994
Не працювали і не навчались	9353	7775	6515	6437	6194	4544
Працювали	2390	1746	1610	1337	1115	864
Мали одного з батьків	11910	10956	9421	8844	8097	6052
Не мали батьків	1273	1215	1275	1115	1029	829
Проживають в школах-інтернатах та дитячих будинках	1683	1703	1717	1497	1531	1153
Проживають у неблагополучних сім'ях	15935	15396	14023	12772	11859	8291
Систематично залишають сім'ї, школи-інтернати, дитячі будинки тощо	716	765	884	915	2069	1942
Схильні до вчинення правопорушень, бродяжництва, жебрацтва	14249	13089	11819	10290	9905	6967
Схильні до вживання алкогольних напоїв	1368	1267	1296	1301	3271	2136
Схильні до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	1556	1577	1435	1496	2332	1193
Схильні до вживання одурманювальних засобів	939	812	804	738	1069	972
Звільнені з місць позбавлення волі	388	391	305	259	226	218
Звільнені від відбування покарання з випробуванням	8042	7177	6163	4911	5345	4272
Звільнені від відбування покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру	2932	2002	1389	1085	1233	1105

Джерело: Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

З 2004 до 2009 року в 1,6 раза зросла кількість неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх і були схильні до вживання алкогольних напоїв (2136 осіб у 2009-му проти 1368 – у 2004-му); у 2,7 раза зросла кількість тих, хто систематично залишав сім'ю, школу-інтернат чи дитячий будинок (1942 особи у 2009-му проти 716 у 2004-му), тобто збільшувалася кількість бездомних підлітків.

У тому ж 2006 році неповнолітніми було скоєно 19 888 злочинів, що становило 4,73% від усіх, внесених у відповідні реєстри. Тобто кожен 20-й злочин вчиняли народжені у 90–92 роках. У попередні роки (з 2001-го) їх було абсолютно і відносно більше, а в подальшому частка таких злочинів у всьому масиві протиправних дій поступово зменшувалася: 3,46% у 2011-му, 1,41% у 2014-му, 0,92% у 2019-му [В'юник, Карчевський, Арланова, 2020: с. 31].

У 2004 році 20% неповнолітніх злочинців було засуджено до відповідних термінів позбавлення волі, з них майже 15% – терміном від 5 до 15 років включно, а у 2007-му цей показник збільшився до 21,4%. Упродовж 2004–2009 років кількість неповнолітніх, які були звільнені від покарання, коливалася від 76,5% у 2004-му до 66,4% у 2009-му (табл. 2.4.6). Більш-менш позитивну динаміку слід пояснювати змінами нормативно-правової бази, зокрема постановою Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» (№ 7 від 24.10.2003 р.; № 5 від 16.04.2004 р.), яка віддавала перевагу примусовим заходам виховного характеру над кримінальною відповідальністю.

З тих, кого ми вважаємо ровесниками Незалежності, яким у 2006 році було 14–16 років, засудили майже 14 тис. осіб (табл. 2.4.6), що становило 8,7% усіх засуджених [В'юник, Карчевський, Арланова, 2020: с. 32]. При цьому головні види покарання були застосовані до кожного четвертого з них (25%, 3445 осіб), тоді як 75% було звільнено від покарання (10 494). Серед позбавлених волі на певний строк (2697) 544 особи (20%) отримали від 5 до 15 років.

Таблиця 2.4.6

**Кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів,
за видами кримінального покарання
(згідно з КК України 1960 та 2001 років)**

Рік/Види покарання	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Загалом	21 806	17 556	13 939	11 170	10 078	8555
Головні види покарання, у тому числі:	5124	4277	3445	2985	2852	2640
Позбавлення волі на певний строк, у тому числі:	4384	3626	2697	2387	2961	1866
До 1 року	194	163	118	104	144	127
Від 1 до 3 років включно	427	344	225	196	230	215
Від 2 до 3 років включно	1106	823	583	470	453	439
Від 3 до 5 років включно	2009	1688	1227	1108	774	746
Від 5 до 10 років включно	609	570	493	405	299	296
Від 10 до 15 років включно	39	38	51	104	61	43
Арешт	88	62	65	41	73	77
Громадські роботи, виправні роботи	341	290	232	183	260	287
Штраф	305	296	447	369	541	404
Інші	6	3	4	5	17	6
Звільнено від покарання, з них:	16682	13279	10494	8185	7226	5915
З випробуванням	16221	12691	10194	7797	7052	5684
За амністією	306	442	155	277	46	144

Джерело: Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Наявні у цитованій збірці дані дають змогу орієнтовно оцінити кількість ровесників Незалежності, які утримувалися у кримінально-виконавчих установах Державної пенітенціарної служби України на кінець 2010 року (коли їм було 18–20 років). Загалом там перебувало 113 230 осіб, а частка осіб віком до 20 років становила 5,8% (2,1% – жінки), тобто 6567 молодих людей. Оскільки серед них були й неповнолітні 0,9% (1,4 тис. осіб), то в місцях позбавлення волі перебувало трохи більше як 5 тис. народжених у 90–92 роках чоловіків і жінок [Злочинність в Україні, 2011: сс. 99, 103]. Остання цифра майже вдвічі більша за кількість засуджених неповнолітніх у 2006 році

(2697 осіб), що вказує, найімовірніше, на рецидиви злочинної поведінки.

В українському законодавстві відсутні правові норми, які б зобов'язували відповідні органи та служби здійснювати обов'язкове комплексне вивчення особи та умов життя неповнолітнього засудженого, залучати до роботи з ним фахівців з відповідним рівнем теоретичної та практичної підготовки, а також проводити моніторингові дослідження умов їхнього перебування у пенітенціарних закладах. Такого роду дослідження лишаються поодинокими й мають несистематичний характер. Так, за результатами моніторингу семи виховних колоній Державної пенітенціарної служби України, який було здійснено Харківським інститутом соціальних досліджень спільно із Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за підтримки Дитячого фонду (ООН) ЮНІСЕФ в Україні та Європейської Комісії, виявлено низку системних проблем, пов'язаних з перебування в них 823 вихованців, а саме:

- жорстоке поводження з вихованцями та відсутність органів з розгляду скарг, а як наслідок розв'язання конфліктних ситуацій через наявні неформальні структури («бугри», «смотряги», «підтягнуті», «козли»);
- недостатність особистісного простору у житлових кімнатах вихованців (менш як 4 м² на одну особу), відсутність можливості підтримувати належний температурний режим перебування, недостатнє освітлення;
- складність реалізації права на особистісну гігієну (відсутність душових, постійного подання гарячої води, відвідування лазні тільки раз на тиждень);
- відсутність належного медичного обслуговування, особливо коли йдеться про утримання психічно хворих засуджених неповнолітніх;
- відсутність належної освіти, замість навчання понаднормова зайнятість на виробництві (швейна справа, ковка, зварювальні та столярні роботи, обробка металу) за мізерну плату і часто примусово, не за власним бажанням;

- репресивний характер дозвілля, відсутність особистісного простору;
- спільне утримання осіб віком від 16 до 22 років, що є суттєвим чинником ризику неналежного поведіння з боку старших вихованців та представників адміністрації;
- не виправдані обмеження у спілкуванні із близькими, зовнішнім світом [Дотримання прав неповнолітніх, 2014].

В Україні існують яскраво виражені регіональні відмінності злочинності неповнолітніх. Аналіз географії ювенальної кримінальності дає підстави стверджувати, що більшою злочинною активністю характеризуються східні регіони України, на які припадає майже кожен другий скоєний злочин. А. Бабенко вважає, що такий розподіл є не випадковим, адже для означених регіонів характерні висока чисельність населення, його щільність, вищий рівень урбанізації порівняно із західними регіонами (див. табл. 2.4.7).

Найвищі рівні кримінальності спостерігалися у Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій, Луганській, Донецькій областях і становили 47–68 осіб на 100 тис. населення. Натомість найнижчі показники (20–26 осіб на 100 тис. населення) — у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях. Виявлення нерівномірного територіального розподілу злочинності має значення з огляду на розміщення сил і засобів превенції протиправної поведінки неповнолітніх, що реалізується правоохоронними та державними органами [Бабенко, 2013].

Висновки

Повторимо деякі цифри, що характеризують неповнолітніх делінквентів 1990–1992 років народження. У 2006 році неповнолітніх (14–16 років) на обліку в підрозділах кримінальної міліції перебувало 33 367 осіб (дівчат 3120 — 9%). Ними скоєно 19 888 злочинів, що становило 4,73% від усіх, внесених у відповідні реєстри. Судили майже 14 тис. осіб, тобто 8,7% усіх засуджених, при цьому головні види покарання були застосовані до кожного четвертого з них. На кінець 2010 року

Таблиця 2.4.7

Географія злочинності неповнолітніх упродовж 2001–2009 років

Область	Середній показник злочинності неповнолітніх, % від загальної кількості зареєстрованих злочинів у регіоні	Абсолютний показник рівня поширеності злочинності неповнолітніх на 100 тис. населення регіону
Вінницька	3,25	38
Волинська	1,99	38
Дніпропетровська	8,15	46
Донецька	11,05	47
Житомирська	2,89	43
Закарпатська	2,09	33
Запорізька	6,10	65
Івано-Франківська	1,61	23
Київська	3,36	37
Кіровоградська	3,02	56
Луганська	8,27	68
Львівська	3,36	26
Миколаївська	3,03	49
Одеська	5,04	44
Полтавська	2,59	33
Рівненська	1,71	29
Сумська	2,73	44
Тернопільська	1,15	20
Харківська	6,63	46
Херсонська	2,64	46
Хмельницька	2,22	32
Черкаська	2,10	31
Чернівецька	1,37	30
Чернігівська	1,97	33
м. Київ	3,27	24
АР Крим	4,85	48
м. Севастополь	0,83	43

Джерело: Бабенко, А.М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3–1, 296–300.

в місцях позбавлення волі перебували трохи більш як 5 тис. народжених у 1990–1992 роках чоловіків і жінок.

Згідно з приблизною оцінкою стосовно власне когорти 1991 року (якщо цифри просто діляться на три): 11 122 особи

перебували на обліку 2006 року, ними скоєно 6615 злочинів, судили 4666, а на кінець 2010-го у в'язницях різного типу утримували близько 1666 молодих громадян України віком 18–20 років. Тобто до 2% народжених у 1991 році становили фракцію ровесників державного суверенітету країни, котрі мали статус неповнолітніх делінквентів.

Проблема ювенальної злочинності в Україні була й залишається досить гострою і, звісно, потребує не тільки уваги соціологів, психологів, працівників правоохоронних органів, а й поглиблених наукових досліджень структури мотивів та характерних ознак підліткової делінкветності. Статистика кримінальних злочинів в Україні не повною мірою відбиває масштаби та характер поширення злочинності, особливо серед неповнолітніх. З-поміж низки недоліків способів обліку злочинності неповнолітніх слід указати насамперед на вплив відомчих інтересів, коли правоохоронні органи оцінюють за критеріями розкриття злочинів та запобігання їм. Також доволі частим є небажання потерпілих подавати позови до правоохоронних органів про вчинення стосовно них правопорушень з боку неповнолітніх. А з огляду на груповий характер підліткової злочинності іноді важко ідентифікувати винуватця одиничних чи багаторазових протиправних дій.

Підліткова когорта покоління ровесників Незалежності (народжених на початку 1990-х) дорослішала впродовж 2001–2009 років, а їхні життєві орієнтації, навички поведінки та комунікації із соціальним середовищем набувалися й кристалізувалися під впливом суперечливих за своїм змістом систем цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Для переважної більшості батьків цієї когорти 1990-ті були важкими часами — часами пошуку якогось нового місця у соціальних порядках, які ще не склалися у більш-менш сталу конфігурацію. Економічні депресії зазвичай змінюють поділ праці у сім'ї, подружжя розпадаються, зростає злочинність, знижується середній вік життя. Все це не могло не залишити своїх слідів у пам'яті дітей, не позначитися на їхній подальшій долі. Не ясно, втім, як доступними соціологам засобами реконструювати такі сліди та впливи.

Частина ровесників незалежності за зовнішніми обставинами та за власними інтенціями оформилася в особливу фракцію: неповнолітніх злочинців. Можливо, знайдеться дослідник, який не обмежиться загальними статистичними викладками і наважиться простежити життєвий шлях тих, хто вступив у колізії з правом, хто повернувся у простір правопорядку і хто залишився за його межами.

Джерела

Бабенко, А.М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3 (1), 296–300.

Безпалько, О.В. (2009). *Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі*. Київ: Центр учбової літератури.

В'юник, М.В., Карчевський, М.В., Арланова, О.Д. (2020). *Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали)* / Упоряд. Ю.В. Баулін. Харків: Право.

Генеральна прокуратура України. Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (s.a.). Одержано з: <https://old.gr.gov.ua/ua/statinfo.html>

Головкін, Б.М. (2016). Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності*, 133, 204–217.

Грицина, В. (2019). *Український сервіс OpenDataBot опублікував статистику кіберзлочинів в Україні*. Одержано з: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/opendatabot-opublikuvav-statystyku-kiberzlochyniv-v-ukrayini.html>

Долгова, А.И. (2016). *Криминология*. Москва: ИНФРА-М.

Дотримання прав неповнолітніх, які перебувають у виховних колоніях Державної пенітенціарної служби України: спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму (2014). Київ: Офіційне видання Секретаріату уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Дубінчук, Н.В., Шулдик, А.В. (2016). Психологічний аналіз мотивації протиправної поведінки підлітків. *Молодий вчений*, 12 (39), 243–246.

Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник (2010) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державний комітет статистики України. Одержано з: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zd_zb.html

Злочинність в Україні: статистичний збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Змановская, Е.В. (2003). *Девиантология (Психология отклоняющегося поведения)*. Москва: Академия.

Кольшкіна, В.Ф. (1982). *Преступность несовершеннолетних и меры ее предупреждения в СССР*. Барнаул: Алтайский государственный университет.

Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження (2006) / За ред. В.В. Голіни, В.П. Ємельянова. Харків: Право.

Личко, А. Е. (1983). *Психопатии и акцентуации характера у подростков*. Ленинград: Медицина.

Лобанова, А.С., Калашнікова, Л.В. (2017). *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти*. Київ: Каравела.

Малий, М., Біленчук, П. (2019). Кіберсвіт у новому тисячолітті. Хто вони: кіберзлочинці, кібершахраї, кібертерористи? *Юридичний вісник України*, 39, 14–15.

Смелзер, Н. (1994). *Девиации и социальный контроль. Социология* / Пер. с англ. С.П. Вольської. Москва: Феникс.

Танчин, І. (2005). *Соціологія: навчальний посібник*. Львів: Українська академія друкарства.

Статистичний збірник «Регіони України» (2009). Ч. І. Київ: Державний комітет статистики України.

Тайбаков, А.А. (2001). *Преступная субкультура. Социологические исследования*, 3, 90–93.

Чуносів, М.О. (2013). Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*, 11, 158–161.

Фіцула, М.М., Парфанович, І.І. (2008). *Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання*. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан».

Bennett, J. (1960). *Delinquent and neurotic children*. New York: Basic Books Publishing Co.

Розділ 3

ДОСВІД УЧАСТІ У ПОДІЯХ

3.1. ПОКОЛІННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ¹

Упродовж короткого часу по Революції Гідності не бракує наукових досліджень з її вивчення (з останніх: [Революція Гідності, 2020; Ukraine's Euromaidan, 2015; Шор, 2018]), досить представницькою є й джерельна база [Майдан. Свідчення, 2016; Літопис самовидців, 2014; Майдан від першої особи, 2015, 2016, 2017, 2018]. Зібрані матеріали дають змогу вирізнити розповіді окремих категорій учасників і ретельно придивитися до них. Зокрема, йдеться про ровесників Незалежності — перше покоління, що народилося в незалежній Україні. Зробити це варто переважно для того, щоб відтворити мотивацію їхньої участі у подіях 2013–2014 років, їхні настрої, уявлення, очікування, емоції та набутий досвід.

Наразі зосередимося лише на вирізненій фракції ровесників Незалежності — тих, хто став і залишився по цей бік вже не уявної лінії розколу, що пройшла територією України. Історикам і соціологам ще тільки належить з'ясувати уподобання і прагнення тих однолітків держави, хто залишився осторонь і байдужим, а також тих, хто виступив проти. Тобто для створення повної картини треба описати ще й конфлікт всередині цієї вікової когорти, відмінності в умонастроях, ставленні, установках, поведінці принаймні цих трьох окремих її елементів.

За основу, отже, взято записи за участі авторки, що тривали впродовж квітня 2015 — жовтня 2018 року в рамках всеукраїнського проекту Українського інституту національної

¹На основі однойменної статті, опублікованої у 2021 році в часопису: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–74.

пам'яті «Майдан: усна історія», в якому представлені всі області України та АР Крим. Бесіди проведено із застосуванням напівструктурованого тематичного інтерв'ю, яке складалося з двох частин: наративної (вільної розповіді) та структурованої (відповідей на запитання). На першу, фактично не обмежену в часі, припадала більша частина спогадів, а додаткові запитання були здебільшого прив'язаними до нарації респондента/респондентки.

Третина записів (415 інтерв'ю) ввійшли до збірки «Майдан від першої особи» у двох частинах [Майдан від першої особи, 2017, 2018]. Це добірка інтерв'ю з активними учасниками, що їх обрали для публікації серед усіх інших записаних у конкретній області (1200 інтерв'ю загалом по Україні). Вік, стать та інші параметри не були визначальними при доборі оповідачів/оповідачок: це могли бути ті, хто в різний спосіб долучався до того чи іншого регіонального майдану, і ті, хто брав участь і в київському, і в регіональному. З 415 записів на кожену область припало в середньому по 2–3 інтерв'ю з особами, народженими на зламі 1980–1990-х років (загалом 59). Це спогади 37 чоловіків і 22 жінок. Серед них 26 осіб були головами і представниками/представницями громадських організацій чи ініціатив, їхніх регіональних осередків та члени/членкині політичних партій. 21 особа — журналісти, вчителі, приватні підприємці, державні службовці, дизайнери, програміст, науковий співробітник, дитяча аніматорка, організатор освітніх проєктів і таборів для молоді. 12 осіб — студенти та аспіранти вищих навчальних закладів.

Зрозуміло, що йтиметься про тодішнє бачення і сприйняття Революції Гідності, про моментальний зріз свідомості покоління без тих корекцій, які неминуче відбуваються з плином часу з огляду на невідступні розбіжності очікувань та мрій з реаліями, що постають з якихось непідвладних окремим особам причин. І завжди більшу увагу інформанти приділяли київському Майданові, адже головні події відбувалися там, при цьому вони свідомі щодо відмінностей між подіями у столиці і на місцях.

«За гідне життя»:

мотивація і початок протестів восени 2013 року

Несподіване рішення відмовитися від асоціації України з Євросоюзом збурило громадянське суспільство і вивело тисячі мітингувальників на вулиці. Для покоління Незалежності угода про асоціацію з ЄС давала «надію, що стане краще», відмова ж від її підписання засвідчила, що «обрубали майбутнє і нас завернули в інший бік» (Маркіян, Львівська обл.), що «відбуватиметься розворот у бік Росії й Митного союзу, а значить, і подальшої русифікації» (Олена, Кіровоградська обл.). Деякі з оповідачів/оповідачок сприйняли звістку про скасування угоди досить болісно, «як особисту образу»: «розплакалася, у мене був жахливий стан, мені так було прикро» (Юлія, Чернівецька обл.), «я був злий, дуже злий — словами навіть не передати» (Богдан, Закарпатська обл.). Часто респонденти апелювали до власного досвіду перебування в країнах ЄС з високим рівнем життя населення.

Утім, не всі учасники тих подій були прихильниками євроінтеграційного курсу, покоління ровесників Незалежності було і залишається неоднорідним за зовнішньополітичними орієнтаціями: «ніколи не був за вступ у Європейський Союз» (Андрій, Сумська обл.), «скептично до цього ставився» (Максим, Запорізька обл.), «бачив у цій інтеграції не тільки плюси, а й купу мінусів» (Роман, Львівська обл.). Вони були не «за» європейський вибір, а «проти» режиму Януковича, тотальної корупції, згортання демократичних прав і свобод. Політичний маневр влади сприймався як «знуцання і нівелювання всіх цінностей, особливо конституційних — про те, що народ у нас є джерелом влади» (Тетяна, Полтавська обл.). Йшлося про «цілком несправедливий, бандитський і злочинний режим тодішнього президента» (Олексій, Миколаївська обл.), про те, «щоб прибрати цю криваву систему» (Іван, Херсонська обл.), і «що жорсткіше закручувалися гайки, то голосніше і впертіше доводилося протестувати» (Віра, Одеська обл.).

Осінь 2013 року відчувалася, а потім і згадувалася як час голосно заявленої потреби в докорінних якісних змінах як

на локальному, так і на загальному рівні: «бачила, наскільки цій країні, зокрема й цьому місту [Миколаєву], потрібні зміни на краще» (Євгенія, Миколаївська обл.), «наша Україна стала незалежною 20 з гаком років тому, але, за великим рахунком, нічого в країні не зроблено. Вона так і залишається пострадянською. Але рано чи пізно треба виходити з цього стану, необхідно щось змінювати» (Тетяна, Полтавська обл.), «[в Криму] постало питання: ми хочемо і далі так жити, не маючи нормальної влади, яка любить і цінує своїх громадян? Чи давайте щось змінювати?» (Ісмаїл, АР Крим), «Запорізький Майдан почався раніше, ніж по всій Україні. У нас події почалися з акцій протесту проти тієї системи, що існувала, — проти тодішнього мера Олександра Сіна, проти всієї верхівки на місцях, проти “влади смотрящих”» (Андрій, Запорізька обл.).

«За що?»: ніч на 30 листопада 2013 року

У публікаціях на тему подій осені 2013 — зими 2014 року є дві критичні дати. Ніч на 30 листопада 2013 року — побиття бійцями загонів особливого призначення МВС «Беркут» протестувальників (переважно студентської молоді), що трактується як переломний момент, що змістив акцент протестів із проєвропейського на антивладний [Шведа, 2014]. Друга дата — 16 січня 2014 року, коли Верховна Рада ухвалила закони, які суттєво звужували права і свободи громадян, тож протестувальники відтоді виявлялися перед загрозою кримінального переслідування. З цього часу відмова від асоціації України з Євросоюзом «відійшла на другий план і Євромайдан почав переростати в Революцію Гідності» [Кульчицький, 2020: с. 179]. В усній же історії тих подій ішлося насамперед і значно більше про побиття в ніч на 30 листопада 2013 року.

Для більшості ровесників Незалежності саме тоді Євромайдан переріс у Революцію Гідності. «Шок» — описують вони свій стан від звістки про події в ніч на 30 листопада: «я був шокований», «в мене був такий шок», «кадри, справді шокуючі», «жах», «це було, звісно, шоком». Закрадалися сумніви, чи справді ці кадри з Києва — можливо, «з іншої країни чи якогось фільму», «незрозуміло було, що відбувалося». Тих,

хто не брав активної участі у протестах до цього часу (а таких було чимало), вивели на майдани прагнення справедливості та гнів. «Я хотіла щось змінювати, у мене було велике, неймовірне бажання» (Аліна, Рівненська обл.), «чіткого плану не було, але ми розуміли, що так залишити це не можна» (Юлія, Чернівецька обл.). «Що тоді дуже вразило, і це дуже ідеологічно зіграло проти влади, — ділився учасник із Запоріжжя, — поширилася чутка, що вперше з часів монголо-татарської навали київські собори дзвонили у дзвони, сповіщаючи про небезпеку. І вперше стіни собору прихистили людей від тієї небезпеки. Коли автобуси з “Беркутом” почали під’їжджати під Михайлівський собор, священники запустили всіх [протестувальників] усередину, зачинили ворота і почали дзвонити у дзвони» (Андрій, Запорізька обл.).

Не залишилися поза увагою респондентів і закони 16 січня. На них, як на стимул до мобілізації, вказували оповідачі з Харкова і Кропивницького. Один із харківських учасників ділився, що до того моменту якось одного разу «прийшов, постояв, послушав і пішов, бо вважав, що повториться сценарій 2004–2005 років, нічого не зміниться», проте після трагічних подій на вулиці Грушевського 19–22 січня «почав розуміти, що влада прагне встановити в нас відверто авторитарний режим» (Кирило, Харківська обл.); «Ми усвідомили, що назад дороги немає. Тоді ми зрозуміли: або нас усіх “закриють” і знищать, або ми переможемо» (Андрій, Кіровоградська обл.).

«З київського Майдану ми поверталися інші»: столиця — регіони

Покоління Незалежності, здебільшого чоловіки, ділилося спогадами про різні майдани — київський і регіональні. Поїздки до Києва були частими та необхідними — на столичний Майдан їхали, адже «основні події відбувалися там», «їздили за тим вогником, поверталися і намагалися його підтримувати тут» (Андрій, Сумська обл.), «ти їхав туди з одними думками, а вертався з абсолютно іншими, з іншими цінностями» (Любомир, Львівська обл.). Згадували різючу відмінність, наприклад, київського і львівського майданів —

«Ти бачив там [у Києві] дим, вогонь, повертався сюди [до Львова] — а тут спокійно, тут усе добре, тут і далі співають...» (Любомир, Львівська обл.). Для більшості повернення додому (навіть на кілька днів) було моральним відпочинком, своєрідною перезарядкою. І навпаки, поїздки деяких організаторів локальних майданів до столиці дозволяли їм «відпочити». «Київ для нас — це була така собі відпустка, — ділилася співкоординаторка ужгородського Євромайдану, дитяча аніматорка. Не тому, що нас з Ужгорода не відпускали чи боялися, а тому, що треба було тримати наш ужгородський Майдан. Треба було, щоб хтось з організаторів весь час був тут. То Київ у нас був як відпустка, ми вже там не займалися організаційними справами — двіжували, були на барикадах» (Надія, Закарпатська обл.).

Кримському татариніві, співкоординаторові кримського Євромайдану, приватному підприємцеві важливо було показати, коли їхав до Києва, що «в Криму також є Майдан» (Ісмаїл, АР Крим). Оповідачі ділилися своїми враженнями про те, як змінювалися їхні міста — Донецьк, Ужгород, Запоріжжя. Ужгород, центр Закарпаття, який був «ніби відірваний від патріотизму, від усієї України», а зараз «ідентифікує себе як частину України». У Запоріжжі дійшло до охорони прапора України біля обладміністрації; таке, як припускав оповідач, могло відбуватися в 1990–1991 роках. Відповідні висловлювання зведено у своєрідну таблицю.

<i>«Крим сам може давати імпульс подіям»</i>	<i>«Харків на мене справив велике враження»</i>	<i>«Ми — частина України»</i>
Особисто для мене переломним етапом стало те, що ми надрукували в Криму газету «Думка» — про наш Євромайдан. І приїхали	Мені доводилося бути на Майдані у Харкові — під час форуму Євромайданів. І Харків на мене справив велике враження, тому	[Про донецький Майдан]. Було видно, що у людей з'явилася надія і що вони готові заради цього жертвувати особистим часом, власними якимось речами — щоб полегшити долю один одного, щоб зробити менш обтяжливою нашу боротьбу (Артур, Донецька обл.).

<p>наприкінці грудня до Києва, де стали її роздавати людям. Як розумію, що тоді була певна стагнація у протестних настроях, і коли ми приїхали з Криму і привезли газету, то цим сказали: «Ми теж з вами». [...] Для мене це означало, що є люди, яким треба сказати, що в Криму також є Майдан. Бо ж вони думали, що Крим такий проросійський, пасивний, і його треба тягти. А виявилось, що Крим сам може давати імпульс подіям. І я впевнений, багато людей завдяки цьому ще раз повірили, що вони не просто там стоять (Ісмаїл, АР Крим).</p>	<p>що мужність організаторів цього форуму була надзвичайна. Я відчув різницю: наскільки складніше проводити Майдан у такому місті, як Харків, де влада робить усе, щоб люди не могли нормально організувати протести. [...] Насправді було Харків, де влада робить усе, щоб люди не могли нормально організувати протести. [...] Насправді було страшно. Щоб провести зібрання, довелося змінити три локації. Тітушки постійно нападали. Порівняно з Харковом у Чернівцях умови були, можна сказати, тепличні. Але зрозуміло, що влада в нас так само виступала</p>	<p>29-го [листопада] ми проводили великий марш, зібрали, за нашими підрахунками, близько 5 тисяч осіб. Ішли містом, люди скандували: «Слава Україні! — Героям слава!». Це було дуже приємно, мене вразила така патріотична атмосфера. Бо дуже давно відчувалося, що Закарпаття ніби відірване від патріотизму, від усієї України. Хоча ми — Західна Україна, але на виборах у нас завжди виграла Партія регіонів. І я був дуже радий, що нарешті, може, щось у нас змінюється (Тарас, Закарпатська обл.).</p> <p>Після Майдану Закарпаття ідентифікує себе як частину України. [...] [Люди] розуміють, що таке Україна, що таке вишиванка, хто такі герої (Надія, Закарпатська обл.).</p> <p>Якось так сталося, що ми зустрілися біля головпоштамту і охороняли прапор біля обладміністрації. Тоді всіляка наволоч каталася по облцентрах і зривала прапори: Харків, Дніпро, Донецьк, Луганськ... Пам'ятаю, в той день привезли жовто-синю стрічку, ми порізали її ножиками перочинними, які були в нас у кишенях, — криво, звісно, порізали. І пов'язали на рукав, лівий. Ми були хто в чому. У звичайному одязі, побутовому, з жовто-блакитними стрічками. Такого ще ніколи не було в Запоріжжі. Якщо і було, то, може, в 1990–1991 роках — не знаю, не пам'ятаю, я був тоді маленький. І ми обороняли прапор.</p>
---	---	--

	проти майданівців (Тарас, Чернівецька обл.).	[...] А вишиванка взагалі стала майже уніформою на свята (Максим, Запорізька обл.).
--	--	---

Майдан сприймали як простір солідарності, згадували його атмосферу — дружню, щирю і справжню, де всі були рівні: «Я знала, що як я прийду туди, завжди знайду підтримку, мені завжди допоможуть, і я знала, що там хороші люди» (Аліна, Рівненська обл.); «Ми були як одне ціле. [...] Ти розумів, що ти не сам, що ти — у великому моноліті, який рухається в одному напрямі» (Любомир, Львівська обл.).

**«Цей протест не придушити силою»:
новий досвід, виклики та небезпеки в регіонах**

Для всіх нові завдання були викликом і новим досвідом. «Ми намагалися десь обмінюватися інформацією, десь допомагати, тому що для багатьох із нас усе це було доволі нове», — пригадувала співкоординаторка миколаївського Майдану (Євгенія, Миколаївська обл.). Зорганізовуючи роботу майданів у регіонах, молоді активісти відважувалися і відкривали для себе нові ніші, ризикували й досягали успіху. До них прийшло публічне визнання, їх почали впізнавати.

<i>«Нам вдалося це зробити»</i>
Ми організували флеш-моб — стали у формі літер «ЄС». Відчувався великий позитив, і тоді ми зрозуміли, що такі підірвали з місця молодь. Це була ейфорія, дуже сильна, тому що раніше такого не було, ми такого ще не робили, і нам це вдалося. Ці тисячі студентів, які в Луцьку ніколи не виходять на акції, вони взяли і прийшли (Майя, Волинська обл.).
Ми ходили по факультетах Ужгородського національного університету, і я тоді вперше в житті до рук узяла рупор. Це було неймовірне відчуття. Ми зайшли в аудиторію. Спочатку було дуже страшно — могли сприйняти неправильно: якась дівчинка 17-річна з рупором?! Потім я набралася сміливості. Коли збирається більше людей, коли ти бачиш підтримку, бачиш, що це не тільки тобі важливо, а й іншим..(Надія, Закарпатська обл.).

Настали події 1 грудня. [...] перше, що ми вирішили: треба показати чернігівцям, оскільки ми місцеве телебачення, що відбувається в Києві, очима людей, які ходять поруч з ними, які так само бачать Чернігів. Ми вбачали своє завдання в тому, щоб показати: на Майдані в Києві люди не лише з Західної України, як це намагалася стверджувати Партія регіонів, а й чернігівці, і їх багато. [...] Я на той час була молодою журналісткою, яка тільки рік працювала на телебаченні. Мої старші колеги не розуміли, що відбувається, як ми це все будемо подавати. І ми відчували величезну відповідальність перед чернігівцями і намагалися зробити абсолютно все в рамках того, що нам дозволяв закон, аби люди могли отримати інформацію (Євгенія, Чернігівська обл.).

Десь на початку грудня ми вирішили влаштувати стрим. У нас був чисто спортивний інтерес: чи можна організувати трансляцію того, що відбувається на Майдані? І нам вдалося це зробити. [...] Нас дивилося дуже багато, це було дуже приємно. Це те, що відкрило для мене багатьох людей, медійну активність. Ми фактично стали публічними людьми. Це нас ставило на один рівень з тими самими політиками. Тобто ми мали якусь вагу в тих подіях, і люди це розуміли (Дмитро, Сумська обл.).

Ішов мітинг, зі сцени виступали представники різних громадських організацій, політичних партій та міський голова. Після свого виступу він передав слово молоді. Ми представили конкретний план дій, останнім пунктом якого було оголошення з понеділка загального студентського страйку по всіх вишах Тернополя. Для нас це був серйозний виклик: по-перше, ніхто такого раніше не робив, а по-друге, студенти боялися, що їх виженуть з університетів. По завершенні мітингу до нас підходило багато людей — вони дякували за те, що у наших виступах був не популізм, а конструктивний план подальших дій (Любомир, Тернопільська обл.).

Оповідачі згадували небезпеки, з якими стикалися на регіональних майданах. Для них це було складним пережиттям. «Жорстоко побили», «вночі підпалили двері квартири», «жах, гвалт, б'ють людей, кричать від болю», «для мене Майдан був такою стресовою ситуацією, бо я дуже боюся фізичного насилля», «було дуже страшно» — уривчасті спогади жінок про те, що складно пригадувати. Молоді жінки зізнавалися

про страх перед очевидною загрозою навмисного завдання їм фізичної шкоди: «Я комфортно почуваюсь, доки ми діємо у правовому полі: говорити, судитися мені не страшно, ходити до чиновників, сперечатися... Але як тільки мені опонують із застосуванням фізичної сили, я просто гублюся, у мене така паніка виникає... Саме тому я поїхала з Криму досить рано, на початку окупації. Я не була готова до того тиску, який вже там почався» (Олександра, АР Крим). Респонденти усвідомлювали, що діють у конфліктному середовищі, насиченому ризиками та небезпекою. «Спочатку про якісь страхи навіть не думалося. Це відчуття вже пізніше прийшло» (Ігор, Чернівецька обл.); «Спочатку це був драйв, запал і якийсь юнацький максималізм. [...] треба було приймати рішення, що з цим робити далі: брати на себе цю відповідальність — за себе і за своїх друзів — чи піддатися страху» (Тетяна, Івано-Франківська обл.).

Загроза відкриття кримінального провадження — нова реальність, з якою зіткнулися молоді активісти (Ірина, Хмельницька обл.; Майя, Волинська обл.; Микола, Волинська обл.; Олена, Кіровоградська обл.; Андрій, Запорізька обл.). Розповідали як про свій випадок, так і про арешти близьких людей. Йшлося не так про страхи перед арештом (хоча вони звичайно були), як про залишені незакінчені справи, абсурдність ситуації і навіть мотивацію до активніших дій. Окрема тематика розповідей — «коли активно вивели тітушок». Згадували про сутички з тітушками, поранення друзів, а у випадку донецького Майдану — перехід у підпільний період (Євгенія, Чернігівська обл.; Олексій, Миколаївська обл.; Крістіна, Миколаївська обл.; Артур, Донецька обл.).

Небесна Сотня: «Вони пожертвували собою заради того, щоби ми могли жити краще»

22 січня 2014 року, в День Соборності України снайпери «Беркуту» застрелили Сергія Нігояна (1993 р. н.) і Михайла Жизневського (1988 р. н.) — одного з перших загиблих, далі пішов відлік жертв режиму, названих Небесною Сотнею. В перші смерті на Майдані не вірили відразу: «[...] вбили Сергія Нігояна. У мене був шок. Я стала перевіряти новини [...]. Можливо, його підстрелили, чи побили, поламали руки-ноги, але точно

не вбили. Ну як?.. Це неможливо. Тоді я прочитала, що все-таки це правда. Я була в ступорі, дві години ні з ким не розмовляла, просто сиділа і дивилася в одну точку» (Юлія, Чернівецька обл.).

То було вже не стояння за гідність, то був початок війни за гідність. «Я щось носив, допомагав будувати барикади, щось таке. Щоб було хоч якесь заняття» (Маркіян, Львівська обл.); «[...] мою функцією став переклад англійською мовою постів зі сторінки “Євромайдан SOS”, і взагалі будь-яких постів про Майдан у Фейсбуці. Адже за нашими подіями спостерігало багато людей у світі» (Ірина, Хмельницька обл.); «[З Кропивницького до Києва чоловік] возив медикаменти, забирав і відвозив людей. Усю ніч у дорозі — зранку на роботу. І так кілька днів поспіль» (Олена, Кіровоградська обл.); «І ти розумієш, що просто не можна вдома залишатися» (Ірина, Херсонська обл.).

Те, що це саме війна усвідомлювалося поступово. «Вже потім, коли ми відступили трохи, бо нас почали труїти газом, я зрозумів, що це просто так не закінчиться, це не просто заворушка» (Іван, Сумська обл.); «Ми не усвідомлювали взагалі, що сталося. Усвідомлення прийшло вже після того, як ми повернулися до Львова. Прокинулися вдома, і тоді вся картина склалася» (Любомир, Львівська обл.); «“Андрія Мовчана вбили”. А я написала ці слова на нашій демальянсівській сторінці у Фейсбуці. Не вірячи в те, що відбувається, в те, що я роблю...» (Віра, Одеська обл.).

«Вони — Герої»

Думаю, якби на Майдані все відразу перейшло до насильства, в нас би не було такої підтримки Європи і більшості населення всередині країни. Це спихнули б на радикалів, і їх би не підтримали. Але дуже довгий час люди просто стояли і демонстрували свою позицію. З іншого боку, без людей, які були готові на радикальніші дії, протест, напевно, нікуди б не дійшов. Усе, мабуть, просто згасло б. Але, врешті, чому Майдан переміг? На мою думку, через самопожертву тих, хто залишався там стояти — коли вбивали людей, їхніх друзів. Вони там залишалися, і це була така жертва... Для мене це щось подібне до біблійних історій про Ісуса — коли він пожертвував собою заради більшого блага і заради інших людей. Ці люди — Небесна Сотня — здійснили святий вчинок, на мою думку. Вони жертвували собою заради того, щоби ми, всі решта, могли жити краще (Маркіян, Львівська обл.).

Так багато людей у центрі міста, як на прощанні з Віктором Чміленком, я не пам'ятаю. Хоча у нас і до того були велелюдні зібрання, але того дня це була просто якась стихія... Рух центральною вулицею був перекритий повністю. Люди заповнили площу і прилеглі вулиці. Ми плакали. Був розпач, горе. Один із найважчих днів у житті. Це був перший Герой, з яким нам довелося попрощатися. На жаль, лише перший. Після прощання люди ще далеко проводжали поховальний кортеж. Ішли не перекритими вулицями, бо це вже не було заплановано, просто між машинами, блокуючи їхній рух. Тисячі людей, вигукували: «Герої не вмирають!» І йшли, йшли, йшли... (Олена, Кіровоградська обл.).

Один із демальянців, Андрій Мовчан, загинув на Майдані. Він був членом нашої партії досить давно. Ми з ним були знайомі, хоча він був не надто говірким, не дуже активним; у нас були різні темпераменти. [...] Приїхали в Київ, на Європейську площу, вивантажуємо з машини те все, і рук не вистачає [...]. І Андрій просто мовчки взявся допомагати. У нього був свій стиль майданування: удень він був на роботі, а вночі приходив на Майдан. Практично всі три місяці. Я як зараз бачу: ми несемо ці медикаменти і все таке інше... А друга картинка — як Андрій сидить у таборі, просто сидить, просто є, тому що вночі найменше людей. Він приходиться, запитує, що потрібно, чим допомогти, і просто допомагає, без особливого фанатизму, радикалізації (Дмитро, Житомирська обл.).

Щоразу, коли я приїжджаю до Києва, не знаю, чому, але їду на Хрещатик і йду по алеї Героїв Небесної Сотні. Дивлюся на обличчя цих людей, і в мене таке відчуття, що кожного з них я знаю. Хоча насправді з усіх, хто загинув, знала лише Устима Голоднюка, і то ми мимохідь познайомилися, це все швидко відбулося. Особисто я цю людину не знала. Це нестерпний біль, і це дуже страшно. У мене внутрішнє відчуття, ніби я їх усіх знала. Тому я впевнено можу сказати, що вони — Герої (Крістіна, Миколаївська обл.).

У житті кожної людини є такі моменти, коли треба перевіряти, чи ти «добро» чи «зло» — чи ти правильно рухася чи ні. І в мене ця точка пов'язана з Майданом: я задаю собі питання і ставлю себе в ту ситуацію — як би я вчинила тоді? Мені здається, у той час я завжди приймала правильні рішення. З Франківська один із наймолодших Героїв Небесної Сотні, Роман Гурик. Коли я шукаю відповіді на складні питання, то прихожу до скверу, де його поховали, і мені стає легше. Я дуже легко переносуюсь у часи Майдану і отримую потрібні відповіді (Тетяна, Івано-Франківська обл.).

**Осмислення досвіду: «Вищий рівень толерантності,
більше завзяття, відповідальність»**

За свідченнями респондентів, значення того, що відбувалося з країною і з ними самими, досягається не одразу. І це не баланс втрат і здобутків, а індивідуалізована вимога уявити для самого себе, хто ти і такі, як ти, є і ким маєш/прагнеш бути. «Багато людей відчувають свою відповідальність через ціну, яку заплатила Небесна Сотня. [...] Я думаю, це породило у багатьох вищий рівень толерантності, більше завзяття, прагнення до змін і відповідальність» (Маркіян, Львівська обл.); «[...] це поштовх для кожного представника нашої країни – здійснювати конкретні зміни в собі, брати певну відповідальність за ці процеси» (Максим, Івано-Франківська обл.); «Зараз я трішечки по-іншому загалом дивлюся на країну, на своє завдання, на те, що я особисто можу зробити» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Я стала набагато серйознішою, ніж була до того, я відповідальнішою стала» (Аліна, Рівненська обл.); «Я все ж таки став більш свідомо ставитися до свого життя» (Михайло, Миколаївська обл.); «Як би там не було, за все треба нести відповідальність, і я свою несучу. Не з примусу, це життєва позиція» (Віра, Одеська обл.); «[...] найцінніше – це те, хто тебе оточує, а не скільки ти заробляєш чи яку зробив кар'єру» (Аліна, Рівненська обл.).

Майдан, як влучно підсумувала журналістка і громадська діячка з Луцька 1991 року народження, був «моєю персональною війною за кращу мене у цій країні» (Марія, Волинська обл.). Бути кращим означало бути відповідальнішим: «Коли кожен візьме на себе відповідальність і почне здійснювати конкретні зміни сам, тоді відбудуться певні зміни і в країні» (Максим, Івано-Франківська обл.); «Якби кожна людина справді робила якусь свою, хай малу, справу, це могло б вилитися у великі речі» (Андрій, Запорізька обл.). Найчастіше йшлося про якісне виконання професійних обов'язків чи справи, за яку взялися: «... як би я міг і хотів змінити країну, я роблю це професійно, через IT» (Маркіян, Львівська обл.); «... зрозуміла,

що професія, яку я обрала, — це не жарт, і якась моя помилка може коштувати комусь життя» (Аліна, Рівненська обл.).

Досвід Майдану додав більшого завзяття й упевненості в собі, довіри до самого себе і віри у самого себе: «Більше стало впевненості, що я особисто можу впливати на це все. Своїми справами, великими чи малими, я можу показувати приклад іншим» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Майдан дав мені більше сили і бажання» (Валентин, Донецька обл.); «Раніше я була не дуже сильною та рішучою. [...] Після Майдану це стало легше — адже ти бачиш людей, які хочуть тебе чути. Крім того, в мене після цих подій з'явилося кілька цілей, якась нова мета» (Альона, Кіровоградська обл.).

У спонтанних розповідях неодмінно присутнє і нове відчуття — відчуття ідентичності з країною, насичене емоційним переживанням своєї приналежності до України, яке виразніше формулює жіноча половина ровесників Незалежності: «Я завжди любила свою країну і державу — виховання в мене, мабуть, таке. Зараз усе це в мені стало, мабуть, трохи сильніше» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Це мій шлях — з моєю країною, моєю землею, моїми українцями — такими, як вони є, інших у мене немає. Я все це люблю. Я за все це буду боротися» (Віра, Одеська обл.); «Це Україна, її треба берегти. І я її люблю більше за все на світі» (Юлія, Житомирська обл.).

На момент інтерв'ювання оповідачі були оптимістично налаштовані щодо пореволюційного українського суспільства і подальшого розвитку країни: «Наша нація почала трансформуватися у справжню патріотичну країну. Головне нам продовжувати рухатися у цьому напрямку» (Андрій, Кіровоградська обл.); «Ми зможемо step by step прийти в іншу державу. В державу, де влада працюватиме на цих людей» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Сподіваюся, побудуємо» (Андрій, Запорізька обл.); «Вже психологічно іншою стала країна. Але наша велика проблема в тому, що ми не знаємо, як жити у цьому демократичному світі. Бо просто не маємо досвіду. І от треба цю свободу протягнути якомога довше, і досвід з'явиться: все більше і більше людей будуть розуміти, як займатися бізнесом, зростатиме політична культура, люди розумітимуть, кого обирати, а кого ні. Це питання часу» (Валентин, Донецька обл.).

Висновки

Наведені вище висловлювання учасників столичного Майдану і регіональних майданів узагальнимо у чотирьох підсумкових міркуваннях. По-перше, «ровесники Незалежності» — це молоді люди, які тільки-но завершили чи ще не завершили професійну освіту, і в них попереду більша частина життя. І тому цілком природна їхня підвищена заклопотаність майбутнім — як власним, так і країни в цілому. І не таким майбутнім, що стане простою екстраполяцією сьогодення, а таким, що постане за умови рішучої незгоди з певними «реаліями» політичного і соціального порядку, тими, що слід залишити позаду, в минулому. Їх має заступити новий соціальний порядок, у підґрунті якого — гідність індивідів як мета еволюції держави і як те, що поступово утверджується, стає непереборним фактом спільного існування. При цьому необхідною умовою такої спрямованості соціальної мобільності стає культивування «кращого» в самих індивідах.

По-друге, такий процес соціально-індивідуального удосконалення формує активну й дедалі більшу верству носіїв соціальної властивості, яку соціологи та політологи позначають як громадянську компетентність. Ідеться про результативну комунікацію між різного рівня органами влади та людьми щодо справ, які стосуються задоволення індивідуально-вітальних й загально-вітальних потреб в рамках національної держави. А результативність завжди є похідною від знань та уміння досягати успіху з урахуванням наявних обставин та обмежень, а також від волі та зусиль, спрямованих на подолання реальних чи тільки уявних обставин та обмежень з огляду на високі моральні й соціальні стандарти.

По-третє, чи не найважливішою складовою громадянської компетентності є «історична відповідальність». Вона завжди передбачає дію: вербальну — «з нами так не можна» та реальну — «ми цього не допустимо». З усвідомленням того, що протидія цьому несе ризики і небезпеки професійній кар'єрі й навіть життю. І тоді приймати історичну відповідальність означає приймати весь можливий спектр її наслідків. У спогадах наших респондентів це завжди однобічна відповідальність — їхня власна, індивідуальна. Ніхто не згадує відповідальність

держави, що ніби перебуває за межами актуального, у сфері можливого.

По-четверте, теми солідарності, взаємної допомоги, доброзичливості, підтримки домінують у повідомленнях інформантів незалежно від їхнього соціального статусу. Тобто стан залучення у ситуацію передбачає й певну ступінь вирівнювання, гомогенізації. Однак не тотальної, адже зберігаються внутрішні відмінності у цій фракції вікової когорти ровесників Незалежності у ставленні, наприклад, до євроінтеграції України. Прилучення до події нівелює, отже, не всі внутрішні відмінності.

Утопічна тональність, що супроводжує спомини учасників подій 2013–2014 років в Україні, притаманна молодості в цілому і кожному поколінню, що з'являється на підмостках історії. Втім, обертон тут завжди виразний і той самий од віку: соціальні інститути й порядки були й залишаються наслідками дій людей, вони мусять змінюватися на вимоги часу, прогресу технологій, потреб регіональних і територіальних спільнот.

IN MEMORIAM. Герої України ровесники Незалежності

Байдовський Сергій Романович, 21 серпня 1990, Нововолинськ, Волинська область, інспектор з безпеки нафтопроводу «Дружба». 20 лютого 2014 року вбитий кулею на Інститутській.

Зубенко Владислав Віталійович, 22 квітня 1991, Харків, залізничник. Поранений в живіт 20 лютого на Інститутській. Помер 28 лютого в реанімації Інституту серця.

Костенко Ігор Ігорович, 31 грудня 1991, с. Зубрець, Тернопільська область, студент, Львів. 20 лютого 2014 року вбитий двома пострілами в районі «Жовтневого палацу» Києва.

Мойсей Василь Михайлович, 27 березня 1992, с. Зубрець, Тернопільська область, студент, Луцьк. 20 лютого 2014 року на Інститутській отримав смертельне вогнепальне поранення.

Пагор Дмитро Олексійович, 10 квітня 1992 року, с. Хроптова, Хмельницька область, робітник автомобільної мийки, студент-заочник, Хмельницький. 19 лютого 2014 року отримав смертельне вогнепальне поранення під час акції протесту у Хмельницькому.

Плеханов Олександр Вікторович, 7 березня 1991, Київ, студент. 18 лютого 2014 року близько 20:00 отримав смертельне кульове поранення в центрі Києва.

Чернявський Дмитро Олександрович, 5 березня 1992, с. Артемівське, Донецька область, громадській діяч. 13 березня 2014 року отримав смертельне ножове поранення під час розгону мітингу за цілісність України у Донецьку.

Джерела

Кульчицький, С. (2020). «Революція розпаду» 1991 року й наступні революційні спалахи в Україні: закономірності пострадянської динаміки українського суспільства. В: *Революція Гідності: на шляху до історії* / Відп. ред.: І. Пошивайло, Л. Онишко (сс. 169–181). Київ: Національний музей Революції Гідності.

Літопис самовидців: Дев'ять місяців українського спротиву (2014). Автор проєкту: О. Забужко; упорядник Т. Терен; передмова: С. Алексієвич. Київ: Комора.

Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності (2015). Упорядники: Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах (2016). Упорядники: Т. Ковтунович, Т. Привалко; Український інститут національної пам'яті (вип. 2). Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3. Ч. 1: АР Крим – Луганська область (2017). Укладачі: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко [та ін.]; відповідальний редактор: Т. Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3. Ч. 2. Львівська – Чернігівська області (2018). Укладачі: Г. Боднар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова [та ін.]; відповідальний редактор: Т. Привалко; Український інститут національної пам'яті. Київ: К.І.С.

Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки (2016). За редакцією Л. Фінберга, У. Головач. Київ: Дух і літера.

Революція Гідності: на шляху до історії. Збірник наукових праць (2020). Відповідальний редактор: І. Пошивайло, Л. Онишко. Київ: Національний музей Революції Гідності.

Шор, М. (2018). *Українська ніч. Історія революції зблизька* / Пер. з англ.: О. Буценко. Київ: Дух і літера.

Шведа, Ю. (2014). Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій. Получено с: https://zaxid.net/revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy_n1301345.

Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution / Ed. by D.R. Marples, F.V. Mills (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Bd. 138). Stuttgart: Ibidem Press.

3.2. НА ВІЙНІ ТА ПІСЛЯ НЕЇ

Про характер війни, що ініційована та підтримувалась Російською Федерацією з 2014 року до 24 лютого 2022 року, існує багата за змістом наукова та публіцистична суспільствознавча література. Серед українських науковців до цієї проблеми зверталися: В. Горбулін, О. Курбан, Є. Магда, В. Ткаченко, М. Требін, Л. Чекаленко. Із закордонних дослідників можемо назвати М. Мілера, А. Раца, Ф. Гофмана. Публіцистично-белетристичну літературу створюють безпосередні учасники війни. «Ветеранська література» часто народжується з постів у фейсбуці — ще перебуваючи у війську, люди описують свої враження, а потім іноді пишуть книгу. Вже прочитані та мають відгуки тексти В. Ананьєва («Сліди на дорозі»), М. Бреста («Пехота»), С. Сайгона («Юпак»), О. Білозерської («Щоденник нелегального солдата»), В. Бурлакової («Життя P.S.») (докл. див.: [Воздвиженський, 2021]).

Український інститут національної пам'яті започаткував збирання, зберігання та оприлюднення розповідей учасників подій на Сході — проект «Усна історія АТО» (55 осіб). А в рамках видавничого проекту «Усна історія російсько-української війни», який започатковано ще 2015 року спільно із Запорізьким національним університетом та Запорізькою обласною державною адміністрацією, до 2022 року видано 5 збірок інтерв'ю, в останній з яких — «Дівчата зрізають коси» — містяться спогади 25 жінок-військових.

Війна, як відомо, формує особливе «воєнне покоління», тих людей різного віку, які беруть безпосередню участь у бойових діях, утворюючи спільноту «побратимів», а згодом отримуючи офіційний статус «ветеранів» з переліком прав і переваг, яких не завжди просто дочекатися від відповідних державних структур. Поряд із тим війна розщеплює покоління біографічно точних, за датою народження, ровесників Незалежності на кілька фракцій: тих, хто воював у добровольчих батальйонах чи регулярній армії, хто допомагав (як волонтери), співчував або лише спостерігав, і тих, хто залишився на окупованих

територіях і, ймовірно, воював проти своїх однолітків. Нижче ми оперуємо лише свідченнями, отриманими від бійців української армії.

Емпіричну базу утворено на підставі опитувань «Ровесники Незалежності» (квітень–червень 2021 року) та «In Memory of Lesya Kuzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014–2017)» (далі – «In Memory»). В обох проєктах задокументовано події сучасної історії України через особисті спогади учасників АТО/ООС¹. Головним критерієм відбору в обох проєктах є роки народження респондентів (1991 та 1992). Архів «In Memory» налічує 45 біографічних інтерв'ю із жінками, які мають досвід перебування в зоні АТО/ООС і серед яких 9 осіб 1991–1992 року народження Жінки брали участь в АТО з початку збройного конфлікту на Сході України. У проєкті «Ровесники Незалежності» здійснено 10 біографічних інтерв'ю з тридцятилітніми чоловіками, котрі проходили військову службу в різних військових формуваннях від початкових етапів воєнних дій.

В обох проєктах використано якісні методи дослідження (напівструктуроване біографічне інтерв'ю). Вибірка формувалася методом снігової грудки. Опитувальник складався з тематичних блоків (низки запитань, що стосувалися професійної діяльності в мирний час; подій Революції Гідності; війни, зокрема причин, мотивації участі респондентів у військових діях; особливостей перебування на лінії ведення бойових дій; воєнної повсякденності; повернення з АТО й адаптації до умов мирного життя). Усі інтерв'ю проведені на мирній території України, зокрема у Львівській, Київській, Чернігівській, Харківській, Херсонській, Дніпропетровській, Хмельницькій та Полтавській областях. Зазвичай, опитування було здійснено за місцем проживання респондента (в обласних і районних центрах та селах).

¹Антитерористична операція на сході України (АТО) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. АТО тривала з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018. Після АТО на сході України проводиться операція Об'єднаних сил (ООС).

Серед тридцятилітніх опитаних четверо – офіцери, які на початку війни опанували військову професію в Київському університеті імені Тараса Шевченка та Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Соціальний склад цивільних тридцятилітніх респондентів різномірний: учителі, медики, приватні підприємці, психологи, менеджери, програмісти, перукарі, студенти. Це та когорта молодих людей, яка влилася у добровільні та регулярні військові формування на Сході України. Серед волонтерів багато й цивільних медиків, які зорганізували Першу медичну роту (Медичну службу першого батальйону оперативного призначення Національної гвардії імені генерала Кульчицького), «Білі берети» (медичний загін спецпризначення), «Т-Хелпери», госпітальєри (волонтерський медичний батальйон). Стосовно «Т-Хелперів» одна з респонденток розповіла, що *«називається організація “Т-Хелпер” від медичних термінів. В імунній системі є Т-хелпи – клітини, які допомагають боротися з інфекцією, з чужорідними клітинами, знищують онкоклітини. Різноманітні медичні терміни, але ми от взяли собі такий*). *В нас задіяно приблизно десь 35–40 осіб, в основному від 30 до 40 років: хтось з якоїсь причини покидає організацію, хтось новий з’являється»*².

Серед опитаних не всі респонденти набули однаковий досвід перебування на першій лінії оборони (так званій «нулівці», передовій), більшість чоловіків і жінок несли службу у так званій «сірій зоні» (нейтральній смузі між учасниками бойових дій). Кілька наших респондентів (чоловіків) мали досвід перебування у полоні, про який хоча і згадують, проте вкрай неохоче. Тобто серед доволі неоднорідної категорії «учасники бойових дій» ми виокремили вікову фракцію тридцятилітніх (ровесників Незалежності). військових і невійськових учасників АТО/ООС.

Можливо, їхні оцінки та сприйняття війни з її наслідками відмінні або ж, навпаки, не відрізняються від оцінок і сприйняття старших (за віком чи військовим званням) та молодших за них. Проте перевірка таких гіпотез залишилася за межами нашої розвідки. Втім, одну особливість емоційно та ціннісно

² WLKP 04, Оксана, запис інтерв’ю 4.08.2016, лікар.

забарвлених спогадів слід неодмінно зазначити. Наші інформатори повідомляють переважно про те позитивне, що вони знайшли на війні та в собі; тіньовий, катастрофічний бік війни якщо і присутній, то віддаленим контекстом, що спеціально не проговорюється. І це не випадково, адже для позитивного розуміння й інтерпретації себе та оточення існує багато шаблонів, стереотипів, формул, тоді як для репрезентації травматичного досвіду в публічному дискурсі чи в особистому спілкуванні чогось подібного до такого словника практично немає.

Початок війни

Однолітки суверенної держави вельми критичні у висловлюваннях щодо стану української армії на початку російської агресії. Ось думка тої, котра фахово навчалася професії військового, і те, що вона чула в аудиторії:

«Коли я ще була курсантом, у нас був такий викладач, який казав: “Що роблять люди в армії? Я не розумію. Зараз у тому світі тихо, по крайній мірі у нас тут, в Центральній Європі. Яка може бути війна і взагалі для чого ця армія? Для чого ми її кормимо? Ми платимо якісь податки. Для чого? Щоб ви, полковники, сиділи в себе в кабінетах відрощували пузяки і ходили собі з папками під руку, нічого не роблячи”. Для нього це було дивно, тому що війни немає. Підтримування обороноздатності – це, звичайно, би мало бути. Я так аналізувала, що раніше в цивільного населення було таке відношення до армії, що “ви там трутні, ви нічого не робите, тільки проїдаєте гроші, які ми заробляємо своїми силами”. Зараз до армії відношення кардинально інше. Звичайно, що ми – №1 у соціумі, вся увага нам. Все, що появляється, якісь бюджетні кошти, все йде в першу чергу нам. Це великий плюс, але за цим плюсом стоїть багато мінусів, які склали цей плюс»³.

Зовнішня **агресія** сприймалася з подивом, негативні емоції поширювалися і на нападника, і на країну-жертву:

«Я взагалі не розуміла, як наша влада дозволила це зробити. В нас були шанси завести війська так, як це зробила Росія. Чому Росія

³WLKP 02, Марина, запис інтерв'ю 26.07.2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира бригади по роботі з особовим складом.

мала право на те, щоб поставити своїх людей озброєних і робити щось, а чого наші війська не могли цього зробити? Я засуджувала нашу владу у бездіяльності. Коли Крим анексували, я зрозуміла, що цим це не скінчиться, і ця нечисть полізе далі й далі. Я не розуміла, як таке може бути і чого Росія вирішила, що Крим – то її. Вона напхала, вибачте, туди озброєних людей, забрала територію і своїм законодавством закріпила. І все це так просто. То так можна захопити і цілу Україну, якщо наша влада буде мовчати і “не показувати зуби”. Якщо б ми почали опір ще з того Криму, можливо, не було б і того Луганська, і Донецька, і тих заворух в Одесі, в Харкові»⁴.

На допомогу регулярним військовим частинам формувалися добровольчі загони⁵. «Це було питання часу. Питання часу, в якому плані, – коли нарешті всі організуємося, вирішимо якісь організаційні питання – чим їхати, з ким їхати, бо не було елементарного. Ті ж самі бронезилети – де взяти?! Це немалі гроші. І якось з Укрдому, Парубій цьому сприяв, якось знайшлися кошти. Нам завезли польських бронезилетів, 5+, страшенні, важкі, жакливо незручні, але знайшлися. Організували транспорт, і я пам’ятаю, оце 7 травня прийшов командир і каже, що як би все, є можливість, збираємося, бо є озвучена, наприклад, там які сотні будуть їхати. Ми пішли в Укрдом, я пам’ятаю, з ним сіла там особисто, і коли ми приходили, складали там такий список, хто поїде поіменно, от, і ми вибирали. Скажем так, це перший наш такий костяк, що сформувався в «Айдар». Це були вибрані люди, виключно вибрані, бо вибирали най-най-най- і з тих, що поодиноці, мається на увазі, вискубували ще з інших сотень десь якихось найкращих»⁶.

Формування кількох батальйонів здійснювалося з числа активістів та учасників Євромайдану. Рада Майдану 05.05.2014

⁴W LKP 02, Марина, запис інтерв’ю 26 .07. 2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира бригади по роботі з особовим складом.

⁵В Україні до цього часу немає ні надійних соціально-демографічних, економічних та особистих даних ветеранів АТО/ООС. Станом на 01.02.2021 року до Реєстру (Єдиний реєстр учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення) внесена інформація про 405 711 учасників бойових дій (серед них жінок — 19 402), в тому числі в 2020 році — про 27 293 учасників бойових дій, в 2021 році — про 303 учасника бойових дій.

⁶WLKP 36, Емілія, запис інтерв’ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

видала розпорядження «Про основні завдання Самооборони Майдану в умовах російської агресії» [Музика, Троценко, Микитин, 2016: с. 135]. На цій підставі добровольці Самооборони були покликані на службу в добровольчі батальйони Нацгвардії, батальйони спеціальної міліції або резервні батальйони територіальної оборони. *«Участвовала на Майдане, после чего в 2014 году пошла в “черные человечки” на тот момент, после этого мы переименовались в батальон “Азов”. С 2014 года я там изначально служила До войны была мамой, моделью, совладельцем ресторана, занималась спортом. Начался Майдан и в принципе все закончилось, мы пошли на войну там защищать свою страну»⁷.*

Порядок із хаосу встановлювався важко, ініціатива випереджувала організаційні зусилля із забезпеченню добровольців озброєнням:

«Ми поїхали в східному напрямку. Безпосередньо де ми осядемо, ми не знали на той момент. Звідки ми могли знати, де ми можемо розміститися?! Ми приїхали в село Нянчине Білокуракінського р-ну, в ліс, розклали палатки. Спочатку нас построїли, розказали про техніку безпеки і т.п. Зброї немає, “но ви держитесь” ... Певний час,десь дні 4, може й 5, не було нічого, було тільки кілька автоматів у чергових, які час від часу мінялися. Мається на увазі, зброя ніколи не була на когось записана, вона просто була така резервна, яку видали безпосередньо командирю батальйона для якогось такого елементарного захисту. Але я скажу, це більше було схоже на якусь таку могилку, тому що ми знаходились в ямі. Кругом нас отак от горбики. Я ж кажу: це не дай бог звідти сепаратисти кинуть пару гранат, і нас просто ні один автомат не спасе. Ми почали влаштовувати скандали. Ми почали говорити: Давайте нам зброю! Ми приїхали, ми тут без нічого, кажу, що зараз, як хтось приїде – нам тут капец»⁸.

Добровольчі батальйони були «перехідними» структурами, а мірою формування Національної гвардії вони ставали її підрозділами й виконували бойові завдання нарівні з підготовленими з'єднаннями регулярної української армії.

⁷WLKP 38, Олена, запис інтерв'ю 27.04.2017 року, медінструктор, бійчиня «Азову».

⁸WLKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

Батальйони «Київ-1», «Київ-2», «Січ», «Золоті ворота», полк «Дніпро-1» воювали на перших лініях фронту. На північному відрізку фронту воював батальйон «Айдар». На південному фронті ключові українські позиції утримували батальйони «Азов» і «Дніпро-1». Батальйон «Київ-1» відіграв значну роль під час звільнення околиць Слов'янська. Батальйон «Донбас», один із найбільш відомих батальйонів у Східній Україні, брав участь у багатьох боях на території Донецької області й зазнав суттєвих втрат у так званому «Льовайському котлі» (серпень–вересень 2014 року) [Музика, Троценко, Микитин, 2016: с. 136]. Не всі підрозділи від самого початку відомі під певною назвою — іноді назва з'являлася досить пізно:

«ВЧ 0624, ми тоді назви взагалі ніякої не носили. У нас був номер військової частини. Назву “Айдар” ми вже придумали пізніше. червні місяці. Офіційно, я кажу, номер частини був вже в травні, а може, навіть у кінці квітня. На той момент, як ми приїхали, ми... просто як група якихось незрозумілих диверсантів приїхала...»⁹

Укладання контрактів стало ще одним каналом участі одноліток суверенної держави у війні. Згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України, якому було надано чинності Указом Президента України № 744/2014 від 24 вересня 2014 року, військовослужбовців строкової служби до виконання завдань в зоні бойових дій залучати заборонено. Виняток становлять лише ті, хто висловить особисте бажання й підпише відповідний документ, що визначає права та обов'язки сторін:

«І я підписала контракт. Приїхала в Білу Церкву. Приймала в Білій Церкві зимою присягу. Прийняла я присягу, мене поставили на посаду радіо-телеграфіста. ПВЗ – польовий вузол зв'язку, радіо-телеграфіст командно-штабних машин. Ну, в мене був командир підрозділу, зараз його вже немає, бо він перевівся в іншу бригаду ... був ранений сильно. Ну, він навчив мене дуже багато чого. Хоча, я не вчилася на связиста воще. Я даже не знала, що це таке, до пори, до часу»¹⁰.

⁹WLKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

¹⁰W LKP 06, Ольга, запис інтерв'ю 8.08. 2016 року, доброволець-контрактник.

Інакше сприйняття світу, навколишніх, самих себе

Найприродніша реакція на війну — обридження, війна — це те, що не повинно існувати, чому не має бути місця у взаєминах ані між людьми, ані між державами, до чого не можна призвичаїтись, що не приймається одразу і безперечно. Наші респонденти — не пацифісти, такою є реакція учасників, тих, хто був під обстрілами й сам стріляв, з ким поруч гинули нові друзі. Вони розуміють, що війна явно перебуває за межами їхнього індивідуального чи навіть колективного впливу, вона могутніша за них, вона має владу над ними — так, що кожної миті може позбавити їх життя. І це невідворотний привід ненавидіти її.

«...І тоді почалися сльози і кожні проводи — це сльози. ТИ не звикаєш. ТИ живеш і втрачаєш хіба що пристарілих родичів, сусідів, і ти їх проводжаєш з розумінням, що їх час прийшов. Тут ти спілкуєшся, любиш людей, ти з ним їси з одної тарілки, ти з ними жартуєш, і в один момент просто їх не стає. І до тебе просто не доходить — як так: вони ще мали жити, вони ж такі молоді. Вони не повинні були помирати. Ти не звикнеш ніколи до того, що біля тебе помирають молоді люди»¹¹.

«Поки тебе це не стосується, ти сприймаєш це холодно або можеш послухати, поснівчувати, і на цьому все закінчується. Коли це стосується тебе особисто, ти зовсім по-іншому вже це сприймаєш, думки міняються. Якщо раніше: йде війна — ну і йде в Україні. Вона скінчиться. Да, загинуть хлопці з однієї сторони і з другої. А коли це вже стосувалося моїх друзів, мені вже не хотілося того всього. Мені хотілося, щоб війна скінчилася прямо зараз і прямо в цей день, щоб такого більше не відбувалося»¹².

Війна та її побутовий бік являють собою такої сили особливий світ, який змінює, здавалося б, міцно засвоєні та прийнятні моделі, шаблони, стереотипи перцепції навколишнього людського оточення, а також себе в ньому. При цьому відбувається розширення того, що звуть «родинним колом», —

¹¹WLKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

¹²WLKP 02, Марина, запис інтерв'ю 26.07.2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира бригади по роботі з особовим складом.

в ньому легітимно з'являються ті, кого можна звати і «друзями», і «побратимами». А допомога один одному не тільки в бою, а й у побуті визнається ознакою «нової родинності». Виходить так, що сам спосіб бачити й усвідомлювати стає досконалішим, він розрізняє більше відтінків, не задовольняючись дихотоміями на кшталт «добро — зло».

Наші інформантки вважають, утім, що їхні погляди на життя не змінилися, от тільки перебудувалася ієрархія цінностей та зазнала зрушень значущість окремих із них. Розповідають про те, як змінилося їхнє ставлення до навколишніх:

«Поменялось все абсолютно в моей жизни: друзья поменялись, место жительства, отношение вообще к людям. Поначалу очень захватывает. Поездки в АТО — это, конечно, адреналин, а потом начинаешь к этому привыкать. Пессимистичнее относишься, потому что сталкиваешься не только с хорошими случаями в АТО, но с плохими тоже; не только с хорошими военными, но и с плохими; с хорошими волонтерами и с плохими волонтерами. Уже начинаешь видеть, что есть и серое, и белое, и черное, и какое хочешь. Хотя, вот, по сути очень психика меняется, конечно, не в лучшую сторону у всех. Война не может просто так бесследно пройти»¹³.

«Найважливіше, що я зрозуміла, хто є хто. Я зрозуміла, де є моя сім'я; я зрозуміла, що таке справжні люди, і я зрозуміла, що таке люди, з якими спілкуватися просто не варто. Там пройшла дуже добра переоцінка цінностей. Вона почалася ще на Майдані, але там (на війні. — Т.Л., Г.К.) воно дійшло до свого апогею... Моя родина — люди, з якими я пішла в АТО. То є моя родина, то є люди, до яких я можу телефонувати. Не зі всіма я спілкуюся, не всі є дуже класними людьми по життю, але я знаю одне — вони мене не зрадили, вони мене не підставили, вони мене у важку хвилину не кинули. А ці люди, які залишились, скажемо так, тут у цивільному житті, не всі розуміють взагалі: а що ти туди поїхала, а що тобі дома не сиділося? ... Погляди на життя в мене не змінилися абсолютно, я вважаю, просто пройшла переоцінка цінностей»¹⁴.

¹³WLKP 25, Євгенія, запис інтерв'ю 8.07. 2016 року, парамедик.

¹⁴WLKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, мед інструктор, снайперка «Айдару».

«Просто военная дружба, особенно на войне, она больше, чем родственные связи. Я в этом убедилась, что дружба, которая началась на войне, она настолько сильная, что у меня вот мой брат Митя, которого я назвала братом на войне, он мне дороже, чем моя родная сестра, ну, на самом деле. Я с ним больше общаюсь. Он, можно так сказать, в некоторых ситуациях спасал мою жизнь, прикрывал собой. Вот как-то так. И когда ты теряешь таких людей, это как будто частичку тебя вырывают, или когда у тебя на руках умирают ребята, которых ты учил. Вот три месяца ты с ним нянчился, ты был их командиром на базе. Вот вынырнул, воспитал, и потом они на войне у тебя на руках погибают. Это, наверное, самое сложное, и после такого ты становишься черствым, жестоким и злым человеком»¹⁵.

«Коли ти на Сході, там якісь такі матеріальні цінності відходять на інший план, і навіть щось таке просте може бути для тебе дуже цінним... Один поїв, другий не поїв – такого не було... Я вже говорив, що мені і тепловізор, і коліматорні приціли волонтери подарували. Вони коштують дорого, по теперішніх мірках, навіть дуже дорого, але там ця річ не є цінною в грошовому еквіваленті, вона там потрібна для іншого. Ніхто не задумувався, скільки це коштує, бо якщо тій людині треба, то йому віддавав і навіть не переживав. Я, наприклад, пішов учитись в Академію, то я також залишив хлопцям те, що їм могло знадобитися, тому що зараз я тут, у Львові, і воно мені не потрібне, а там воно й життя врятувати може. Тому, що стосується бойового побратимства, то це не пусті слова, воно дійсно так є» [Кілар, 2020].

Війна травмує усіх без винятку – фізично і психічно. Вона завдає ран, спричиняє біль, вселяє страх, і це поступово перетворюється на норму сприйняття та існування в тих аномальних умовах, якими є бойові дії. І, попри все, це вимагає шукати засоби їх послабити, компенсувати. Такий досвід, надбаний ровесниками Незалежності України зовсім недавно, знайомий мільйонам людей, що брали участь у численних війнах людства.

«Поранення отримав у Луганському аеропорту. Взрив. Відключився на пару хвилин. Побачив, що щось не то з ногою, рука пече,

¹⁵WLKP 38, Олена, запис інтерв'ю 27.04.2017 року, медінструктор, бійчиня «Азову».

пробита уламком. Повз до побратимів. Мало що бракувало, щоб втратити ногу. Поранене сухожилля, втратив 15 см кістки, вивало пластину з бронжилету, уламки посікли плечі, вдарило дуже... По дорозі до медичного пункту нас так гасили, що я думав, ми не виживем. Потім обстріл по самій медичній роті. Мене загрузили у трансфер вже до госпіталю. ... Тільки виїхали – почався обстріл, зразу біля машини. Два-три метри від неї. І тут було найтяжче: очікування смерті. Попрощався вже думками зі всіма. Коли пару метрів від тебе бив міномет, і ми думали, що нам вже все. Ми не могли вистрибнути, ми були неходячі. Та й втікати нема куди» (Володимир, учасник АТО/ООС, Львів).

«Звичайно, страх є, тільки дурень не боїться. Страх є, але той страх переборює те бажання, те почуття відповідальності чи обов'язку свого, воно той страх перевищує. Я пам'ятаю момент, коли я не знала, що таке АТО і, взагалі, що там відбувається. Коли ми тільки заїжджали в зону АТО. Коли ми почали проїжджати перші блокпости, і ось в мене таке відчуття, я закрила очі і сама собі сказала "я проїхала перший блокпост". Я подивилася на цю всю сірість, що там була; там, де недавні обстріли були, ще димілася земля; клуби диму підіймалися доверху. Я приїхала взимку, але горіло, я не знаю, що горіло, але щось там горіло. Я розуміла, що там були люди. Це був обстріл. Мені тоді стало страшно. Через мій розум мені почало доходити: де я є, куди я зараз їду і що зі мною може трапитись. Я не думала раніше... яке там поранення, я буду обережна, все буде зі мною добре. Коли я пересікла перший блокпост, дивлюся в небо і розумію, що там навіть пташки не співають, і коли їде машина, чутно за 10 км і що зараз може щось прилетіти. От тоді я почала думати: "Боже, допоможи і спаси", аби доїхати до нашого штабу. Тоді був страх, але через деякий період перебування, коли я це почала відчувати кожного дня, це відчуття страху, воно пропадає. Пропадає, бо ти це переживаєш кожного дня і це сприймаєш як належне: ти можеш бути поранений, ти можеш десь там оступитися, щось зробити собі. Ти просто звикаєш до цього відчуття і перестаєш його сприймати як щось ненормальне. Ти з ним просто живеш»¹⁶.

¹⁶WLKP 02, Марина, запис інтерв'ю 26 .07. 2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира бригади по роботі з особовим складом.

«Цінність Бога змінилась. Почав більше вірити, частіше думати. Там, коли ти боїшся, ти молишся. Тому якимось змінюєшся трохи» (Тарас, учасник АТО/ООС, Жидачів, Львівська область).

Але водночас збройна боротьба часто кращих робить кращими, та нерідко — гірших гіршими. Респонденти говорили про зміни у сприйнятті самих себе, про знаходження нових перспектив і, пафосно кажучи, нових смислів життя, свого та близьких. Йшлося також про усвідомлення нової якості власної гідності, прийняття вищих критеріїв поведінки у різноманітних ситуаціях повсякденності.

«Возможно, война как-то повлияла, ну, наверное, не финансово, но как-то морально, чтобы вырасти и стремиться к чему-то большему. Если тогда я застопорилась, сидела, и мне было достаточно, то сейчас я понимаю, что нужно развиваться, развиваться и чтоб у моего ребенка было больше, чем сейчас»¹⁷.

«В любий момент, якщо починається повномасштабна війна, я знаю, що робити. Якщо до мене додому закрадеться злодій, я знаю, що робити. Якщо я по дорозі, наприклад, побачу, що чоловік б'є свою жінку, я знаю, що з ним робити. Я, нарешті, насмілилася взяти собі офіційну зброю. Звичайно, не малесеньке, зручнесьеньке, яке можна носити у своєму портмоне. А рушницю. Вже є якийсь захист. Звичайно, воно по призначенню для мисливства, але тим не менше, я вже відчуваю себе безпечніше. Я знаю ціну тим чи іншим людям»¹⁸.

Колізії адаптації: війна бере участь у мені

Міжнародний досвід свідчить, що військовослужбовці, які певний час перебували в екстремальних умовах, потребують певного часу для пристосування до мирного цивільного життя. Комуś це вдається певною мірою, а комуś не вдається зовсім. Тому порушення психіки, спроби самогубства і здійснені самогубства за таких обставин — зовсім не винятки у світовій практиці. Опитані нами учасники бойових дій свідчать, що процес адаптації відбувається із труднощами. У їхніх розповідях зустрічаються постійні спогади про війну, її шуми, три-

¹⁷WLKP 38, Олена, запис інтерв'ю 27.04.2017 року, медінструктор, бійчиня «Азову».

¹⁸WLKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

вогу, небезпеку, що примушують знову воювати уві сні, про випадки нерозуміння з боку цивільного населення, власного здивування із приводу моди на військову форму на мирних територіях, із ясним усвідомленням дистанції між тими, «хто там був і носив її», й тими, «хто там не був і тільки вбрався у військові строї». І навіть про прагнення повернутися на Схід, у середовище, до якого призвичаїлись. Вони, таке враження, розуміють: самі так змінилися, що не спроможні вписатися у світ, який раніше був таким знайомим і звичним. Іноді їх точить сумнів, чи був він взагалі той тривкий порядок дій, думок, очікувань, за яким не вгадувався ніякий радикально інший.

Тепер же з незрозумілих причин речі, вчинки, реакції, що їх поцінювали в одному світові, не поцінують чи дискредитують в іншому. І поки що мало хто буде перспективні плани на життя у ньому, не визнаючи його знайомим і здатним вмістити їхній новий досвід, ніби маючи подвійне, взаємно несумісне, — і там, і там без можливості остаточного вибору. Травматична неоднозначність реальності, що для когось була і залишається абстрактною ідеєю, для них стала переживанням, яке не витісняється, завжди поруч. Чи то війна їх не відпускає, залишаючись поруч і нагадуючи про загрози, чи то вони її — як спомин про ті моменти буття, які мають особливий сенс, які варто утримувати та зберігати при собі. Війна, що не завершилася ані в реальності, ані уві снах, переживаннях і думках її учасників.

Ефективність соціальної адаптації залежить, так нам видається на підставі розмов з респондентами, від терміну перебування військовослужбовців на Сході України: чим він триваліший, тим складніше демобілізованим пристосуватися до мирного життя. Виходить так, що солдати й офіцери, які перебували у «гарячих точках» упродовж одного-двох місяців і зазнали поранення, адаптуються швидше, аніж ті, хто служив упродовж року-двох. Утім, ключовим чинником є територіальний: якщо військовослужбовець служив на першій лінії оборони (так звана «нулівка»), брав безпосередню участь у боях та потрапляв під обстріли, його адаптація відбувалася значно довше, аніж адаптація військовослужбовців, які пере-

бували у 2-3-му секторах оборони, у місцях, де спокійніше й не відбуваються активні бойові дії. Інакше кажучи, «учасники бойових дій» являють собою в цьому сенсі вельми неоднорідну сукупність, чого, на думку респондентів, не враховує державна політика підтримки ветеранів війни. Адже «гаряча фаза» війни 2014 року (Слов'янськ, Іловайськ, Дебальцеве, Луганський та Донецький аеропорти, Савур-Могила) суттєво відрізняється від «холодної фази» з її постійною ротацією частин на лінії розмежування за Мінськими угодами.

Далі про все це у прямій мові респондентів.

«Тяжко було, правда. Любий шум, любий шорох. Все лізло на голову. Мене дуже тягнуло назад. Я дуже хотів назад. Я якийсь там спокій мав. Тягнуло, думав, вже поїду. Але діти малі були, треба було їм помагати. Але спочатку снилось постійно, довго снилось, ні про що інше думати не міг, думками постійно там. Та й будь-який голосний удар – я вже страшився. Петард і салютів досі боюсь. Нагадується все.. Але з часом я поспілкувався з психологом, зі своїми побратимами, які мали досвід тоже. Якось воно втихомирилось, я вже стараюсь не згадувати» (Тарас, учасник АТО/ООС, Жидачів, Львівська область).

«Не помню, чесно. У меня за период войны прошлая жизнь как будто стерлась. Вот оно как то не существует, как бы этого не было. Я сейчас приезжаю домой, у меня такой малый уже большой, и мне кажется, что я его не помню трехгодовалым, когда я уезжала на войну. И оно как будто вот нету, не существует. Поэтому, ну честно, не помню»¹⁹.

«Хотя они все поприезжали на дембель, они не хотят на работу выходить, они не хотят работать. Они стали на бирже. Они понимают, что им всем чего-то не хватает, потому что год “провариться в такой вот каше”, а потом просто идти на работу, писать бумажки, грубо говоря, уже как-то не так»²⁰.

«На войне я спала спокойно. Я периодически, когда езжу на Светлодарскую дугу, для меня это как бы поехали куда то на отдых. Вот серьезно, когда начинаются обстрелы, я так сладко засыпаю. Мне

¹⁹WLKP 38, Олена, запис інтерв'ю 27.04.2017 року, медінструктор, бійчиня «Азову».

²⁰WLKP 01, Ірина, запис інтерв'ю 8.07. 2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира роти (батареї) по роботі з особовим складом.

ничего не снится. Я как будто дома, возвращаюсь обратно сюда... в прошлое, возвращаюсь в 2014-й, 2015-й, когда пацаны мои у меня на руках погибли. Я переживаю это заново-заново-заново, и это настолько реально, что я просыпаюсь в холодном поту. Как будто я вот только-только приехала оттуда. И седативные не помогают, ни общение с психологом. Иногда мне просто... У меня даже несколько раз были попытки суицида, потому что, ну, сложно это»²¹.

«Коли сюди приїхав, я не застав активних артобстрілів. Психологічно було важко перші пару днів спати. Там ти привик... Лежиш до ранку, дивишся, та й спали в бліндажі. Карімат, спальник. А тут ліжко. Жінка казала, що спочатку бився у сні постійно, перші три-чотири місяці. Перші півтора-два місяці снилося, що я воюю» (Дмитро, учасник АТО/ООС, Новояворівськ, Львівська область).

«Ні, я не зверталась ні до кого, і ще варто певно про це сказати, тепер не цікаво просто жити у світі, ну реально. В мирному світі абсолютно не цікаво, я це порівнюю, наче тобі дали такий гарно просмажений шмат м'яса, такий біфштекс, такий добротний. Просто аж по лікті хочеться руки після нього відгризти, такий він смачний, а потім тебе годують вівсянкою на воді без масла, без цукру, без солі, без нічого, просто як картоном розмоченим. То от тепер все стало так, весь світ він просто чорно-білий, без якихось таких сильних великих справ. Тобто просто життя, просто ходити на роботу, цього настільки не достатньо, це настільки не цікаво, це настільки скучно. Цікаво тільки якісь такі великі справи; якісь, які мають велике значення; щось масштабне, або... суспільно важливі справи... Тобто якщо це щось не прям таке "Вау!", це вже якось не сильно сприймається, на відміну від того, що було раніше. Тобто через цю війну, через ці новини, ти якось черствішаєш, огрубіваєш. Для тебе вже, щоб емоції були, треба щось трохи більше, ніж раніше. Ну і життя просто не цікаве... Нудно все. Нудило від цього, через це не виходила, мені огидні були всі люди, огидні всі ці побутові справи, всі оці проблеми, всі оці вулиці, де люди щось виходять, метушаться не зрозуміло. Тобто це все таке здається таким безсмысленим, чи як це сказати. Ну от так от»²².

²¹WLKP 38, Олена, запис інтерв'ю 27.04.2017 року, медінструктор, бійчиня «Азову».

²²WLKP 35, Ольга, запис інтерв'ю 11.08. 2016 року, менеджер модельного бізнесу, заступник командира з забезпечення, волонтер.

«Взагалі, учасник АТО – це для мене болюча тема зараз. Я дивлюсь навколо, і кожен другий у нас – учасник бойових дій. Іноді буває дуже образливо, бо я знаю особисто людей (це не військовослужбовці нашої частини), мої знайомі, які просто поїхали на два дні в зону АТО, побували там в "генеральській хатці", можна так сказати, повернулися назад – вони учасники. Все – я герой. Я взагалі би переглянула питання надання статусу учасника бойових дій, бо не кожен на це заслуговує. Є багато таких шарлатанів. Ти там побував, але ти був у повній безпеці. Ти там нічого не зробив, просто приїхав і поїхав звідти. Я би включила такий фільтр цих учасників бойових дій. Держава – так, все, що вона могла зробити для учасників бойових дій, я вважаю, вона зробила по максимуму. За комунальні послуги ми сплачуємо 25%, а не 100%, надають земельні ділянки і безкоштовний проїзд в транспорті, що економить досить багато коштів. Я рахувала, це біля 300 грн в місяць. Я вважаю, що достатньо. Я задоволена всім, але от той фільтр учасника бойових дій, я вважаю, що він потрібен»²³.

«Ну, як би це банально не звучало, роки трохи підтискають, тому я хочу народити дитинку, збудувати будиночок в себе там деь на Буковині і дихати чистим повітрям на повні груди у вільній країні. Хоча, чесно кажучи, повоювати ще б хотілося. Але це таке... Один раз як пішов, то воно вертає. Ти відчуваєш, що там без тебе щось не так роблять. Треба піти допомогти, ну чесно. ... Я страшенно хочу зараз до природи. Мені хочеться на свою рідну землю. Мені хочеться побудувати будиночок на зруб, мати якесь своє хазяйство і якоесь з того справлятися, тому що, на жаль, люди розчаровують, страшенно, і великі міста теж розчаровують. ... Я, мабуть, занадто багато чого хочу... я хочу, щоб Крим повернувся, я хочу, щоб повернувся Донбас і я страшенно хочу, щоб всі ті люди, які, скажем так, не з тих чи інших причин не виїхали, а ті всі люди, які дійсно сепаратисти там, чи люди, які не хотіли, не підтримували нас, щоб вони дико розкаялися в тому, що вони робили, щоб вони справді зрозуміли, що вони натворили. І, ну це взагалі в ідеалі, щоб їх залишили позбавили громадянства. Хочу бачити, як впаде Росія, страшенно хочу бачити. Не так, щоб постраждали люди, але щоб там

²³ W LKP 02, Марина, запис інтерв'ю 26 .07. 2016 року, офіцер ЗСУ, заступник командира бригади по роботі з особовим складом.

відбувся переворот, щоб там піднялися на ноги, щоб вони скинули з себе ті "рожеві окуляри" і вони повалили свого... свою владу, тому що мені чесно, по-людськи їх також шкода. Вони ж не винні, що у них така пропаганда сильна»²⁴.

За офіційними даними станом на 19.02.2021 року, на запит Радіо Свобода Управління Верховного комісара ООН з прав людини повідомило, що «за підрахунками загальна кількість людських втрат, пов'язаних із конфліктом в Україні (з 14 квітня 2014 року по 31 січня 2021 року), становить 42 000–44 000: 13 100–13 300 загиблих (з яких приблизно 4150 українських військових) та 29 500–33 500 поранених (9700–10 700 українських військових)²⁵.

Джерела

Воздвиженський, К. (2021). *Війна й українська література. Революційна зміна покоління*. URL: <https://texty.org.ua/articles/102766/vijna-j-ukrayinska-literatura-revolucijna-zmina-pokolin/>

Кілар, А.Ю. (2020). Бойове побратимство (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни). В: *Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі* (с. 118-122). Вінниця: Управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації; Вінницька ОУНБ імені К.А. Тимірязєва; ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Музика, О.О., Троценко, О.Я., Микитин, В.Ф. (2016). Створення і роль добровольчих батальйонів у протистоянні військовій агресії на Сході України. В: *Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива* (с. 135–136). Київ: Національний університет оборони України.

IN MEMORIAM

У зведеній поіменній таблиці, що міститься в Книзі пам'яті полеглих за Україну станом на 16.06.2021 року, прізвища 4426 воїнів. Із них 179, серед яких одна жінка, 1991 року народження. А внаслідок повномасштабної війни, розпочатої Росією вранці 24 лютого 2022 року, до Книги пам'яті полеглих за

²⁴W LKP 36, Емілія, запис інтерв'ю 24.04.2017 року, медінструктор, снайперка «Айдару».

²⁵ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі <https://www.radiosvoboda.org>

Україну з'являться нові імена політків Незалежності – воїнів армії і територіальної оборони.

Авдеев Костянтин Сергійович

Дата та місце народження: 5 серпня 1991 року, м. Дніпродзержинськ, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 14 червня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший навідник.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Акімов Дмитро Анатолійович

Дата та місце народження: 25 березня 1991 року, м. Дніпропетровськ.

Дата та місце загибелі: 31 липня 2014 року, м. Шахтарськ, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший стрілець.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Алдошин Максим Олександрович

Дата та місце народження: 17 червня 1991 року, м. Миколаїв.

Дата та місце загибелі: 7 серпня 2014 року (помер від поранень).

Звання: Солдат.

Посада: Водій-стрілець.

Підрозділ: Миколаївський зональний відділ ВСП.

Афанас Олег («Афоня»)

Дата та місце народження: 7 жовтня 1991 року, м. Сороки, Молдова.

Дата та місце загибелі: 23 квітня 2016 року, м. Авдіївка, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Снайпер-розвідник.

Підрозділ: 81-ша окрема аеромобільна бригада (90-й окремий аеромобільний батальйон).

Бакунов Євген Валерійович

Дата та місце народження: 6 грудня 1991 року, м. Миколаїв.

Дата та місце загибелі: 8 серпня 2014 року, с. Дякове, Антрацитівський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Розвідник-оператор.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Балишов Андрій Геннадійович

Дата та місце народження: 14 вересня 1991 року, м. Біла Церква, Київська область.

Дата та місце загибелі: 19 серпня 2015 року, с. Оріхове, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Сапер.

Підрозділ: 15-й окремий мотопіхотний батальйон (58-ма окрема мотопіхотна бригада).

Барателі Георгій («Шут»)

Дата та місце народження: 24 грудня 1991 року, м. Сухумі, Абхазія, Грузія.

Дата та місце загибелі: 8 серпня 2015 року, с. Водяне, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Береза Іван-Віталій Володимирович

Дата та місце народження: 11 вересня 1991 року, м. Львів.

Дата та місце загибелі: 11 липня 2014 року, с. Зеленопілля, Свердловський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Беліков Віталій Миколайович

Дата та місце народження: 25 лютого 1991 року, м. Скадовськ, Херсонська область.

Дата та місце загибелі: 28 червня 2014 року, с. Макарове, Станично-Луганський район, Луганська область.

Звання: Старший лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Бігус Богдан Дмитрович («Каспер», «Баррет»)

Дата та місце народження: 12 червня 1991 року, м. Хмельницький.

Дата та місце загибелі: 18 липня 2019 року, с. Шуми, Торецька міська рада, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 8-й окремий полк спеціального призначення.

Білоцерковець Микола Анатолійович («Тихий»)

Дата та місце народження: 17 лютого 1991 року, м. Харків.

Дата та місце загибелі: 26 березня 2017 року (помер від поранень).

Звання: Солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 25-й окремий мотопіхотний батальйон (54-та окрема механізована бригада).

Бірюков Роман Ростиславович

Дата та місце народження: 12 квітня 1991 року, м. Нововолинськ, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Андріївка, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Старший радіотелефоніст.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Бобкін Олексій Олегович

Дата та місце народження: 23 червня 1991 року, м. Київ.

Дата та місце загибелі: 8 червня 2015 року, м. Красногорівка, Мар'їнський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Сапер.

Підрозділ: 28-ма окрема механізована бригада.

Бондар Віктор Миколайович

Дата та місце народження: 14 липня 1991 року, с. Лук'янів-ка, Баришівський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 28 січня 2015 року, м. Дебальцеве, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Головний сержант взводу.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Бондарук Микола Петрович

Дата та місце народження: 5 квітня 1991 року, с. Заріччя, Володимир-Волинський район, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 22 травня 2014 року, смт Благодатне, Волноваський район, Донецька область (47°41'56.5»N 37°26'55.9»E).

Звання: Солдат.

Посада: Навідник.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Браух Андрій Васильович («Рижий»)

Дата та місце народження: 28 квітня 1991 року, м. Херсон.

Дата та місце загибелі: 12 лютого 2015 року, с. Логвинове, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Бурдяк Юрій Васильович

Дата та місце народження: 6 травня 1991 року, с. Завадів, Стрийський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 19 жовтня 2014 року, с. Сміле, Слов'яносербський район, Луганська область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир бойової машини – командир відділення.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Бурко Євген Володимирович

Дата та місце народження: 8 липня 1991 року, с. Вільне, Кіровоградський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 12 червня 2014 року, с. Степанівка, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Заступник командира розвідувальної групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Ващишин Олег Анатолійович

Дата та місце народження: 6 червня 1991 року, с. Селець, Дубровицький район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший стрілець.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Вербовий Максим Вікторович

Дата та місце народження: 19 липня 1991 року, с. Олексіївка, Бобринецький район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 15 липня 2014 року, с. Провалля, Свердловський район, Луганська область (48°09'00.2»N 39°47'38.8»E).

Звання: Старший солдат.

Посада: Розвідник-кулеметник.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Вовк Василь Ярославович

Дата та місце народження: 4 січня 1991 року, с. Кобло, Старосамбірський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 11 липня 2014 року, с. Зеленопілля, Свердловський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій-хімік.

Підрозділ: 704-й полк радіаційного, хімічного, біологічного захисту.

Гаврилюк Сергій Євгенович

Дата та місце народження: 15 червня 1991 року, с. Червоний Цвіт, Шепетівський район, Хмельницька область.

Дата та місце загибелі: 27 липня 2014 року, висота Савур-Могिला, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший стрілець.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Гага В'ячеслав Олегович

Дата та місце народження: 3 серпня 1991 року, с. Плешкани, Золотоніський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 26 січня 2015 року, с. Спартак, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій-радіотелефоніст.

Підрозділ: 95-та окрема аеромобільна бригада.

Галайчук Леонід Леонідович («Угрюмий»)

Дата та місце народження: 18 вересня 1991 року, с. Обжиле, Балтський район, Одеська область.

Дата та місце загибелі: 17 березня 2017 року, с. Водяне, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 701-й окремий батальйон морської піхоти.

Головчак Сергій Володимирович

Дата та місце народження: 17 липня 1991 року, с. Пісків, Костопільський район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 27 серпня 2014 року, м. Іловайськ, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Голуб Юрій Григорович

Дата та місце народження: 10 серпня 1991 року, м. Львів.

Дата та місце загибелі: 11 липня 2014 року, с. Зеленопілля, Свердловський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Номер обслуги-радіотелефоніст.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Гончаренко Богдан Анатолійович

Дата та місце народження: 7 жовтня 1991 року, м. Мелітополь, Запорізька область.

Дата та місце загибелі: 13 квітня 2015 року, м. Авдіївка, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Далекомірник – номер обслуги.

Підрозділ: 25-та бригада транспортної авіації.

Гончаренко Михайло Андрійович («Медвідь»)

Дата та місце народження: 19 лютого 1991 року, м. Запоріжжя.

Дата та місце загибелі: 23 липня 2014 року, с. Лозове, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Гончаренко Сергій Валерійович

Дата та місце народження: 16 липня 1991 року, м. Ізюм, Харківська область.

Дата та місце загибелі: 14 червня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир гармати.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Горбенко Артемій Вікторович («Білий»)

Дата та місце народження: 26 серпня 1991 року, м. Дніпропетровськ.

Дата та місце загибелі: 13 жовтня 2015 року, с. Спартак, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: Окрема зведена штурмова рота «ОУН» (93-тя ОМБр).

Грицан Андрій Володимирович («Каптьор»)

Дата та місце народження: 6 вересня 1991 року, с. Великі Дідушичі, Стрийський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 20 січня 2015 року, Донецький аеропорт.

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Губриченко Михайло Михайлович

Дата та місце народження: 28 серпня 1991 року, м. Очаків, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 14 лютого 2015 року, с. Піски, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Гурічев Андрій Вікторович («Барс»)

Дата та місце народження: 26 червня 1991 року, м. Калінінград, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 5 серпня 2015 року, смт Зайцеве, Горлівська міська рада, Донецька область.

Звання: Капітан.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 57-ма окрема мотопіхотна бригада.

Гуцаленко Микола Віталійович («Кока»)

Дата та місце народження: 19 грудня 1991 року, м. Первомайськ, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 23 лютого 2017 року (помер від поранень).

Звання: Молодший лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Даманський Ян Юрійович

Дата та місце народження: 18 травня 1991 року, м. Новий Уренгой, Тюменська область, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 13 серпня 2014 року, с. Степанівка, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Данилюк Володимир Володимирович

Дата та місце народження: 10 вересня 1991 року, с. Черніїв, Тисменицький район, Івано-Франківська область.

Дата та місце загибелі: 12 серпня 2014 року, с. Культура, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 5-й батальйон територіальної оборони «Прикарпаття»

Дармофал Сергій Миколайович

Дата та місце народження: 28 травня 1991 року, с. Волиця, Іваничівський район, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 1 серпня 2014 року.

Звання: Старший солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Довгий Роман Сергійович

Дата та місце народження: 22 лютого 1991 року, м. Первомайськ, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 23 вересня 2017 року, с. Новоолександрівка, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 10-та окрема гірсько-штурмова бригада.

Дремлюх Вячеслав Анатолійович

Дата та місце народження: 23 вересня 1991 року, м. Бершадь, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 7-й окремий полк армійської авіації.

Дрозд Володимир Миколайович

Дата та місце народження: 3 липня 1991 року, м. Славута, Хмельницька область.

Дата та місце загибелі: 30 січня 2016 року, с. Зайцеве, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Старший водій.

Підрозділ: 17-й окремий мотопіхотний батальйон (57-ма окрема мотопіхотна бригада).

Дубчак Анатолій Анатолійович («Толя-Толя»)

Дата та місце народження: 29 жовтня 1991 року, с. Вапнярки, Томашпільський район, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 12 квітня 2015 року, м. Волноваха, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Думанський Юрій Олександрович

Дата та місце народження: 17 липня 1991 року, м. Нижневартовськ, Ханті-Мансійський автономний округ, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 14 серпня 2014 року, смт Новосвітлівка, Краснодонський район, Луганська область.

Звання: лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Дусь Сергій Васильович

Дата та місце народження: 13 січня 1991 року, с. Пекурівка, Городнянський район, Чернігівська область.

Дата та місце загибелі: 13 липня 2014 року, с. Розкішне, Лутугинський район, Луганська область .

Звання: Сержант.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Єлістратов Андрій Юрійович

Дата та місце народження: 23 жовтня 1991 року, м. Рига, Латвія.

Дата та місце загибелі: 8 серпня 2018 року, м. Золоте, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший розвідник.

Підрозділ: 14-та окрема механізована бригада.

Жабіцький Ілля Миколайович

Дата та місце народження: 30 квітня 1991 року, м. Магадан, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 23 вересня 2016 року, смт Зайцеве, Горлівська міська рада, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 53-тя окрема механізована бригада.

Жук Василь Володимирович

Дата та місце народження: 29 вересня 1991 року, м. Здолбунів, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 24 січня 2015 року, м. Донецьк.

Звання: Солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Жулинський Микола Володимирович («Маус»)

Дата та місце народження: 9 липня 1991 року, с. Тягун, Іллінецький район, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 30 серпня 2016 року, с. Довге, Слов'яносербський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 131-й окремий розвідувальний батальйон.

Зарядюк Володимир Володимирович

Дата та місце народження: 14 липня 1991 року, м. Луцьк.

Дата та місце загибелі: 22 травня 2014 року, смт Благодатне,
Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Звінник Олександр Іванович

Дата та місце народження: 25 серпня 1991 року, м. Київ.

Дата та місце загибелі: 5 вересня 2014 року, смт Тельманове,
Донецька область.

Звання: Солдат (мобілізований із запасу).

Посада: Водій БТР.

Підрозділ: 27-ма окрема бригада (конвойна), Північне ОТО
НГУ.

Здебський Богдан Богданович

Дата та місце народження: 11 травня 1991 року, с. Розвадів,
Миколаївський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 8 листопада 2014 року, Донецький
аеропорт.

Звання: Солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Зеленський Євгеній Олександрович

Дата та місце народження: 28 січня 1991 року, м. Потсдам,
Німеччина.

Дата та місце загибелі: 24 червня 2014 року (помер від по-
ранень).

Звання: Старший лейтенант.

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 8-й окремий полк спеціального призначення.

Зінченко Сергій Володимирович

Дата та місце народження: 22 квітня 1991 року, м. Луганськ.

Дата та місце загибелі: 12 серпня 2014 року, с. Мала Шишівка, Амвросіївський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій-електрик.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Златєв Сергій Анатолійович («Чорний»)

Дата та місце народження: 25 травня 1991 року, м. Одеса.

Дата та місце загибелі: 28 вересня 2014 року, Донецький аеропорт.

Звання: Сержант.

Посада: Головний сержант-командир відділення.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Іванов Віталій Олександрович

Дата та місце народження: 19 листопада 1991 року, м. Дніпропетровськ.

Дата та місце загибелі: 31 липня 2014 року, м. Шахтарськ, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир бойової машини.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Іванов Денис Михайлович

Дата та місце народження: 6 грудня 1991 року, м. Вознесенськ, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 23 квітня 2016 року, смт Луганське, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Навідник-оператор.

Підрозділ: 54-та окрема механізована бригада.

Ігнатишин Олександр Володимирович

Дата та місце народження: 10 жовтня 1991 року, смт Міжгір'я, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 25 листопада 2014 року, с. Нікішине, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Ільїн Віталій Вячеславович

Дата та місце народження: 19 березня 1991 року, с. Панфілівка, Чернігівський район, Запорізька область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир бойової машини – командир відділення.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Ільчук Павло Миколайович

Дата та місце народження: 2 серпня 1991 року, с. Вороненко, Яремчанська міська рада, Івано-Франківська область.

Дата та місце загибелі: 20 липня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший розвідник.

Підрозділ: 8-й окремих полк спеціального призначення.

Ільяшенко Роман Ігорович («Опасний»)

Дата та місце народження: 8 березня 1991 року, м. Чортків, Тернопільська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Калакун Віталій Анатолійович

Дата та місце народження: 15 листопада 1991 року, с. Улянівка, Новобузький район, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Навідник танка.

Підрозділ: 17-та окрема танкова бригада.

Касьяненко Сергій Сергійович

Дата та місце народження: 3 грудня 1991 року, с. Ушкалка, Верхньорогачицький район, Херсонська область.

Дата та місце загибелі: 14 січня 2015 року, с. Зоря, Володарський район, Донецька область.

Звання: Старший матрос.

Посада: Радіотелефоніст.

Підрозділ: 1-й окремий батальйон морської піхоти (36-та окрема бригада морської піхоти).

Капуш Олександр Васильович

Дата та місце народження: 27 липня 1991 року, м. Ужгород, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 6 лютого 2015 року, смт Чорнухине, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 15-й окремий гірсько-піхотний батальйон (128-ма окрема гірсько-піхотна бригада).

Карбан Дмитро Сергійович («Бейн»)

Дата та місце народження: 29 грудня 1991 року, смт Юктали, Тиндинський район, Амурська область, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Червоносільське, Амвросіївський район, Донецька область.

Звання: Солдат резерву.

Посада: Номер обслуги – далекомірник.

Підрозділ: 2-й батальйон спеціального призначення НГУ «Донбас».

Квач Орест Арсенович

Дата та місце народження: 23 липня 1991 року, м. Заліщики, Тернопільська область.

Дата та місце загибелі: 27 липня 2014 року, м. Лутугине, Луганська область (48°24'34.9»N 39°13'14.7»E).

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець.

Підрозділ: 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар».

Кізім Петро Анатолійович

Дата та місце народження: 3 червня 1991 року, с. Олександрівка, Маловисківський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 3 березня 2015 року, с. Гранітне, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Головний сержант – командир бойової машини.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Кожурін Віктор Володимирович

Дата та місце народження: 21 грудня 1991 року, м. Болград, Одеська область.

Дата та місце загибелі: 20 січня 2015 року, м. Донецьк.

Звання: Солдат.

Посада: Старший сапер.

Підрозділ: 79-та окрема аеромобільна бригада.

Краковецький Роман Васильович

Дата та місце народження: 25 липня 1991 року, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 23 липня 2014 року, м. Амвросіївка, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій БРДМ.

Підрозділ: 40-й батальйон територіальної оборони «Кривбас».

Кравченко Євгеній Анатолійович

Дата та місце народження: 13 вересня 1991 року, м. Чернігів.

Дата та місце загибелі: 31 січня 2015 року, м. Вуглегірськ, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир бойової машини – командир відділення.
Підрозділ: 13-й окремий мотопіхотний батальйон (1-ша окрема танкова бригада).

Красноголовець Олександр Олександрович

Дата та місце народження: 3 березня 1991 року, с. Мала Волиця, Чуднівський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 18 лютого 2015 року, с. Кам'янка, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Коренченко Олег Володимирович

Дата та місце народження: 17 березня 1991 року, м. Дніпропетровськ.

Дата та місце загибелі: 14 червня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Корна Андрій Миколайович

Дата та місце народження: 30 липня 1991 року, м. Хорол, Полтавська область.

Дата та місце загибелі: 12 жовтня 2018 року, смт Зайцеве, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Старшина роти.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Корнєв Артем Ігорович

Дата та місце народження: 12 травня 1991 року, с. Розівка, Чернігівський район, Запорізька область.

Дата та місце загибелі: 29 жовтня 2014 року, смт Талаківка, Маріупольська міська рада, Донецька область.

Звання: Старший матрос.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 1-й окремий батальйон морської піхоти (36-а окрема бригада морської піхоти).

Ковальчук Юрій Олександрович

Дата та місце народження: 17 квітня 1991 року, с. Андрушки, Попільнянський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 29 липня 2015 року (помер від поранень).

Звання: Старший солдат.

Посада: Стрілець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 17-й окремий мотопіхотний батальйон (57-ма окрема мотопіхотна бригада).

Ковалик Василь Степанович

Дата та місце народження: 28 жовтня 1991 року, с. Яблунівка, Буський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 11 липня 2014 року, с. Зеленопілля, Свердловський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший радіотелефоніст.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Ковальський Валентин Геннадійович

Дата та місце народження: 9 травня 1991 року, м. Житомир.

Дата та місце загибелі: 5 травня 2017 року, помер від ран через три роки після поранення.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення – снайпер.

Підрозділ: 95-та окрема аеромобільна бригада.

Козаченко Денис Юрійович

Дата та місце народження: 2 вересня 1991 року, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 18 лютого 2015 року, м. Дебальцеве, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Радіотелефоніст.

Підрозділ: 40-й окремий мотопіхотний батальйон (17-та окрема танкова бригада).

Куйбіда Володимир Володимирович («Біда»)

Дата та місце народження: 28 липня 1991 року, с. Демківка, Тростянецький район, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 20 жовтня 2015 року, с. Мелекіне, Першотравневий район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 2-й батальйон спеціального призначення НГУ «Донбас».

Кудінов Олексій Костянтинович

Дата та місце народження: 15 вересня 1991 року, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 2 серпня 2014 року, смт Контарне, Шахтарська міська рада, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Кузьменко Дмитро Павлович («Кузя»)

Дата та місце народження: 28 березня 1991 року, с. Райки, Бердичівський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 13 травня 2020 року, м. Краматорськ, Донецька область.

Звання: Сержант.

Підрозділ: 47-й окремий загін спеціального призначення.

Кучер Микола Миколайович

Дата та місце народження: 9 березня 1991 року, с. Будо-Рижани, Володарсько-Волинський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 22 січня 2015 року, м. Авдіївка, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший механік-водій.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Куц Геннадій Володимирович

Дата та місце народження: 2 червня 1991 року, с. Ковпита, Чернігівський район, Чернігівська область.

Дата та місце загибелі: 19 серпня 2014 року, смт Новосвітлівка, Краснодонський район, Луганська область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир танку.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Лісіцин Василь Анатолійович («Снайпер»)

Дата та місце народження: 1 січня 1991 року, с. Скалівські Хутори, Новоархангельський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 17 грудня 2019 року, м. Мар'їнка, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Водій-електрик.

Підрозділ: 40-ва окрема артилерійська бригада.

Лесников Іван Сергійович

Дата та місце народження: 19 квітня 1991 року, м. Славутич, Київська область.

Дата та місце загибелі: 11 грудня 2014 року (помер від поранень).

Звання: Старший солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 81-ша окрема аеромобільна бригада (90-й окремий аеромобільний батальйон).

Лисаківський Володимир Юрійович («Юрист»)

Дата та місце народження: 4 серпня 1991 року, с. Красненьке, Кривоозерський район, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 12 квітня 2019 року (помер від поранень).

Звання: Старший матрос.

Посада: Старший навідник.

Підрозділ: 18-й окремий батальйон морської піхоти (35-та окрема бригада морської піхоти).

Ломачук Іван Сергійович

Дата та місце народження: 6 лютого 1991 року, с. Піски, Житомирський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 6 серпня 2014 року, с. Степанівка, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Навідник.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Луцишин Іван Богданович

Дата та місце народження: 3 липня 1991 року, с. Дубляни, Самбірський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 17 серпня 2014 року, м. Лутугине, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Магас Роман Володимирович

Дата та місце народження: 17 травня 1991 року, с. Баня Лисовицька, Стрийський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 10 жовтня 2018 року, с. Гранітне, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 223-й зенітний ракетний полк.

Малиш Віталій Васильович

Дата та місце народження: 2 червня 1991 року, с. Павлівка Перша, Тальнівський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Чумаки, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Малянівський Василь Іванович

Дата та місце народження: 6 січня 1991 року, с. Андріяшівка, Бердичівський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 31 серпня 2014 року, с. Весела Гора, Слов'яносербський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 26-та окрема артилерійська бригада.

Мартин Сергій Васильович

Дата та місце народження: 21 травня 1991 року, м. Ужгород, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 17 червня 2014 року, с. Металіст, Слов'яносербський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 15-й окремий гірсько-піхотний батальйон (128-ма окрема гірсько-піхотна бригада).

Маслей Роберт В'ячеславович («Док»)

Дата та місце народження: 23 вересня 1991 року, м. Хуст, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 11 червня 2016 року, м. Донецьк.

Підрозділ: Добровольчий Український Корпус «Правий сектор».

Матьола Мирослав Іванович

Дата та місце народження: 23 листопада 1991, с. Літиня, Дрогобицький район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 29 листопада 2015 року (помер від поранень).

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець.

Підрозділ: 18-й полк оперативного призначення, Східне ОТО НГУ.

Менюк Станіслав Петрович

Дата та місце народження: 9 лютого 1991 року, м. Гайсин, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 27 липня 2014 року, м. Лутугине, Луганська область (48°24'34.9»N 39°13'14.7»E).

Звання: Солдат.

Посада: Санітарний інструктор.

Підрозділ: 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар».

Мігован Віктор Миколайович

Дата та місце народження: 20 липня 1991 року, м. Чернівці.

Дата та місце загибелі: 17 червня 2014 року, м. Щастя,
Луганська область.

Звання: Сержант.

Посада: Технік роти.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Милащенко Василь Олексійович

Дата та місце народження: 17 січня 1991 року, м. Апостолове,
Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка,
Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Старший механік-водій.

Підрозділ: 17-та окрема танкова бригада.

Момотюк Дмитро Володимирович

Дата та місце народження: 19 серпня 1991 року, с. Берез, Дубенський район,
Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 24 серпня 2014 року, с. Многопілля,
Амвросіївський район, Донецька область (47°51'34.7»N 38°13'32.1»E).

Звання: Солдат.

Посада: Радіотелефоніст.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Москаленко Антон Якович («Дізіль»)

Дата та місце народження: 19 січня 1991 року, м. Жмеринка,
Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 21 серпня 2014 року, с. Маркине,
Новоазовський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший стрілець.

Підрозділ: 9-й батальйон територіальної оборони.

Моспан Антон Юрійович

Дата та місце народження: 24 грудня 1991 року, м. Умань, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 15 жовтня 2018 року, с. Кримське, Новоайдарський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Командир бойової машини–командир відділення.

Підрозділ: 8-й окремий гірсько-штурмовий батальйон (10-та окрема гірсько-штурмова бригада).

Мотиль Сергій Анатолійович

Дата та місце народження: 4 вересня 1991 року, с. Сергіївка, Красноармійський район, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 1 грудня 2015 року, с. Піски, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Музика Ігор Ігорович

Дата та місце народження: 19 жовтня 1991 року, с. Куцуруб, Очаківський район, Миколаївська область.

Дата та місце загибелі: 6 травня 2015 року (помер від поранень).

Звання: Старший солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Нагорний Сергій Михайлович

Дата та місце народження: 17 вересня 1991 року, м. Чернігів.

Дата та місце загибелі: 3 серпня 2014 року, мікр. Красний Яр, Жовтневий район, м. Луганськ.

Звання: Старший солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Назаренко Ян Франтасійович

Дата та місце народження: 9 березня 1991 року, с. Фастівець, Фастівський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 20 лютого 2016 року, с. Старогнатівка, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Напрієнко Дмитро Віталійович («Араміс»)

Дата та місце народження: 21 лютого 1991 року, м. Дубно, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 1 грудня 2015 року, м. Красногорівка, Мар'їнський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 1-й окремий мотопіхотний батальйон (14-та окрема механізована бригада).

Наливайко Василь Васильович

Дата та місце народження: 4 січня 1991 року, смт Великий Березний, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 28 червня 2014 року, с. Макарове, Станично-Луганський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Нікоріч Аллен Валерійович

Дата та місце народження: 1 вересня 1991 року, с. Ванчиківці, Новоселицький район, Чернівецька область.

Дата та місце загибелі: 1 квітня 2020 року, смт Спирне, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Нищик Руслан Петрович

Дата та місце народження: 24 червня 1991 року, с. Аврамівка, Монастирищенський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 6 лютого 2015 року, с. Рідкодуб, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Навідник-оператор.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Новіков Анатолій Васильович

Дата та місце народження: 1 травня 1991 року, с. Новорозсош, Новопокровський район, Луганська область.

Дата та місце загибелі: 2 червня 2016 року, смт Зайцеве, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Навідник-оператор.

Підрозділ: 53-тя окрема механізована бригада.

Носенко Артем Вячеславович («Шустрий»)

Дата та місце народження: 28 жовтня 1991 року, м. Світловодськ, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 15 грудня 2015 року, с. Павлопіль, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Розвідник.

Підрозділ: 131-й окремий розвідувальний батальйон.

Озеранчук Леонід Вікторович

Дата та місце народження: 1 грудня 1991 року, с. Томашгород, Рокитнівський район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 22 травня 2014 року, смт Благодатне, Волноваський район, Донецька область (47°41'56.5»N 37°26'55.9»E).

Звання: Солдат.

Посада: Розвідник.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Орлов Олег Юрійович

Дата та місце народження: 28 вересня 1991 року, м. Умань, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 23 липня 2014 року, с. Червона зоря, Шахтарський район, Донецька область

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир гармати.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Осауленко Станіслав Олександрович

Дата та місце народження: 25 липня 1991 року, м. Синельникове, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 27 серпня 2014 року, між Горлівкою і Єнакієве, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Заступник командира бойової машини, навідник-оператор.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Осташевський Олексій Сергійович

Дата та місце народження: 1 червня 1991 року, м. Судак, АР Крим.

Дата та місце загибелі: 1 лютого 2015 року, с. Троїцьке, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир танку.

Підрозділ: 17-та окрема танкова бригада.

Охмак Іван Миколайович

Дата та місце народження: 8 червня 1991 року, с. Лугове, Дубровицький район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 2 лютого 2015 року, м. Дебальцеве, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Ошека Максим Петрович

Дата та місце народження: 14 жовтня 1991 року, м. Миргород, Полтавська область.

Дата та місце загибелі: 16 жовтня 2014 року (помер від поранень).

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 101-ша окрема бригада охорони ГШ ЗСУ.

Паламар Олександр Олександрович

Дата та місце народження: 15 вересня 1991 року, смт Кельменці, Чернівецька область.

Дата та місце загибелі: 8 серпня 2014 року, м. Сніжне, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир відділення – командир машини ПВЗ.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Панков Лев Миколайович («Льова»)

Дата та місце народження: 28 травня 1991 року, м. Кіровоград.

Дата та місце загибелі: 29 липня 2014 року, с. Латишеве, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Паньо Ігор Іванович

Дата та місце народження: 8 червня 1991 року, смт Ново-троїцьке, Херсонська область.

Дата та місце загибелі: 25 листопада 2014 року, м. Лисичанськ, Луганська область.

Звання: Молодший лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 3-й окремий мотопіхотний батальйон (24-та окрема механізована бригада).

Паращенко Андрій Васильович («Парасич»)

Дата та місце народження: 20 серпня 1991 року, с. Ганнівка, Новомосковський район, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 12 серпня 2014 року, м. Вуглегірськ, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший стрілець.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Петров Євген Анатолійович («Хіщнік»)

Дата та місце народження: 29 вересня 1991 року, м. Попасна, Луганська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Червоносільське, Амвросіївський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Заступник командира бойової машини — навідник оператор.

Підрозділ: 17-та окрема танкова бригада.

Півень Руслан Віталійович

Дата та місце народження: 16 січня 1991 року, с. Наливайківка, Макарівський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 28 вересня 2016 року, м. Авдіївка, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Сержант-інструктор навчального взводу.

Підрозділ: 199-й навчальний центр ВДВ ЗСУ.

Пилипчук Юрій Юрійович

Дата та місце народження: 13 травня 1991 року, с. Корделівка, Калинівський район, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 5 вересня 2014 року, с. Цвітні Піски, Слов'яносербський район, Луганська область (48°40'20.5»N 39°16'36.5»E).

Звання: Старший лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Победінський Володимир Дмитрович («Кріт»)

Дата та місце народження: 21 жовтня 1991 року, смт Мангуш, Першотравневий район, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 7 березня 2015 року, с. Широкине, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 2-й батальйон спеціального призначення НГУ «Донбас».

Подолянчук Євгеній Петрович («Жека»)

Дата та місце народження: 4 липня 1991 року, м. Черкаси.

Дата та місце загибелі: 14 вересня 2014 року, Донецький аеропорт.

Звання: Капітан (посмертно).

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Поляков Василь Вікторович

Дата та місце народження: 2 травня 1991 року, с. Дмитрівка, Кілійський район, Одеська область.

Дата та місце загибелі: 11 липня 2014 року, с. Довжанське, Довжанський район, Луганська область (47°50'47.8»N 39°45'10.7»E).

Звання: Сержант.

Посада: Начальник групи.

Підрозділ: 10-й мобільний прикордонний загін.

Попов Павло Володимирович

Дата та місце народження: 30 червня 1991 року, м. Нововолинськ, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 22 травня 2014 року, смт Благодатне, Волноваський район, Донецька область (47°41'56.5»N 37°26'55.9»E).

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець.

Підрозділ: 51-ша окрема механізована бригада.

Присяжний Олександр Олексійович

Дата та місце народження: 20 травня 1991 року, м. Бердичів, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 1 липня 2018 року, зона ООС

Звання: Старший солдат.

Підрозділ: 26-та окрема артилерійська бригада.

Присяжний Євгеній Миколайович («Пристиж»)

Дата та місце народження: 4 листопада 1991 року, м. Новомиргород, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 23 серпня 2014 року, висота Савур-Могिला, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Радист.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Прокопчук Володимир Іванович

Дата та місце народження: 2 березня 1991 року, м. Луцьк, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 22 травня 2014 року, смт Благодатне, Волноваський район, Донецька область (47°41'56.5»N 37°26'55.9»E).

Звання: Солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 51-ща окрема механізована бригада.

Прошкін Олександр Олександрович («Проха»)

Дата та місце народження: 22 листопада 1991 року, м. Маріуполь, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 8 грудня 2017 року, с. Травневе, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 24-й окремий штурмовий батальйон «Айдар» (53-тя окрема механізована бригада).

Рацюк Максим Анатолійович

Дата та місце народження: 15 листопада 1991 року, с. Полковниче, Ставищенський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 23 червня 2015 року, с. Златоустівка, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Лінійний наглядач.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Ребенок Олег Вікторович

Дата та місце народження: 8 жовтня 1991 року, м. Чернігів.

Дата та місце загибелі: 4 листопада 2019 року, м. Сіверськ, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Інструктор.

Підрозділ: Чернігівський обласний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки.

Ровний Олександр Олександрович

Дата та місце народження: 29 листопада 1991 року, с. Ма-тіївка, Бахмацький район, Чернігівська область.

Дата та місце загибелі: 18 жовтня 2014 року, с. Вільхове, Станічно-Луганський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець — помічник гранатометника.

Підрозділ: 92-га окрема механізована бригада.

Розлуцький Ігор Васильович

Дата та місце народження: 25 квітня 1991 року, м. Турка, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 19 листопада 2014 року, смт Станиця Луганська, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Водій-санітар.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада.

Рубцов Вадим Костянтинович

Дата та місце народження: 11 листопада 1991 року, м. Кри-вий Ріг, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 7 лютого 2015 року, м. Дебальцеве, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Командир танку.

Підрозділ: 17-та окрема танкова бригада.

Рябуха Сергій Вікторович

Дата та місце народження: 28 березня 1991 року, м. Ніжин, Чернігівська область.

Дата та місце загибелі: 17 червня 2014 року, с. Металіст, Слов'яносербський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Гранатометник.

Підрозділ: 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар».

Савлук Павло Валентинович («Фізрук»)

Дата та місце народження: 29 січня 1991 року, с. Плетений Ташлик, Маловисківський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 9 травня 2017 року (помер від поранень).

Звання: Матрос.

Посада: Розвідник — номер обслуги.

Підрозділ: 36-та окрема бригада морської піхоти.

Савчук Петро Васильович

Дата та місце народження: 19 листопада 1991 року, м. Червоноград, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 20 січня 2015 року, Донецький аеропорт.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 81-ша окрема аеромобільна бригада (122-й окремий аеромобільний батальйон).

Саєнко Олександр Віталійович

Дата та місце народження: 26 квітня 1991 року, с. Білогірська, Києво-Святошинський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 10 лютого 2015 року, с. Спартак, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Номер обслуги.

Підрозділ: 95-та окрема аеромобільна бригада.

Самохін Антон Олексійович

Дата та місце народження: 18 січня 1991 року, м. Кіровоград.

Дата та місце загибелі: 14 червня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Старший солдат.

Посада: Слюсар-монтажник.

Підрозділ: 25-та окрема повітряно-десантна бригада.

Севостьянчик Дмитро Олександрович

Дата та місце народження: 17 травня 1991 року, смт Покровське, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: лейтенант.

Посада: командир взводу.

Підрозділ: 55-та окрема артилерійська бригада.

Семчук Віктор Ярославович

Дата та місце народження: 3 березня 1991 року, с. Залав'є, Терехівський район, Тернопільська область.

Дата та місце загибелі: 19 червня 2014 року, смт Ямпіль, Краснолиманський район, Донецька область.

Звання: солдат.

Посада: розвідник-снайпер.

Підрозділ: 24-та окрема механізована бригада.

Сивий Олександр Анатолійович («Док»)

Дата та місце народження: 3 січня 1991 року, м. Луцьк, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: рядовий міліції.

Посада: фельдшер.

Підрозділ: рота патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» ГУ МВС України у Волинській області.

Слободян Олександр Іванович

Дата та місце народження: 30 січня 1991 року, м. Ізяслав, Хмельницька область.

Дата та місце загибелі: 14 вересня 2018 року (помер від поранень).

Звання: капітан.

Посада: командир взводу.

Підрозділ: 128-ма окрема гірсько-штурмова бригада.

Слободянюк Вікторія Миколаївна

Дата та місце народження: 17 квітня 1991 року, с. Вовчик, Немирівський район, Вінницька область.

Дата та місце загибелі: 8 січня 2021 року, м. Бахмут, Донецька область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 59-та окрема мотопіхотна бригада.

Солодовнік Євген Олегович

Дата та місце народження: 15 липня 1991 року, м. Барвінкове, Харківська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Новокатеринівка, Старобешівський район, Донецька область (47°45'03.3»N 38°06'17.3»E).

Звання: Солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 121-й окремий лінійно-вузловий полк зв'язку.

Ставський Віталій Миколайович

Дата та місце народження: 3 вересня 1991 року, м. Костопіль, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 31 серпня 2014 року, Луганський аеропорт.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Стулов Олексій Валерійович («Гвоздь»)

Дата та місце народження: 1 січня 1991 року, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область.

Дата та місце загибелі: 5 вересня 2014 року, с. Цвітні Піски, Слов'яносербський район, Луганська область (48°40'20.5»N 39°16'36.5»E).

Звання: Солдат.

Посада: Снайпер.

Підрозділ: 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар».

Сушло Михайло Миколайович («Слідопит»)

Дата та місце народження: 15 червня 1991 року, м. Конотоп, Сумська область.

Дата та місце загибелі: 26 березня 2015 року (помер від поранень).

Підрозділ: Добровольчий батальйон «ОУН».

Тарабанов Вадим Олександрович

Дата та місце народження: 23 травня 1991 року, с. Гвоздівка, Миколаївський район, Одеська область.

Дата та місце загибелі: 30 квітня 2016 року, смт Луганське, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 54-та окрема механізована бригада.

Темний Дмитро Вікторович («Джокер»)

Дата та місце народження: 7 лютого 1991 року, с. Малий Бузуків, Смілянський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 7 грудня 2019 року, хут. Вільний, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Терещенко Андрій Сергійович («Рембо»)

Дата та місце народження: 23 червня 1991 року, м. Черкаси.

Дата та місце загибелі: 2 грудня 2014 року, Донецький аеропорт.

Звання: Солдат.

Посада: Водій.

Підрозділ: 95-та окрема аеромобільна бригада (90-й окремий аеромобільний батальйон).

Тернопільський Валерій Валерійович

Дата та місце народження: 26 вересня 1991 року, смт Донське, Волноваський район, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 10 червня 2016 року, смт Зайцеве, Горлівська міська рада, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрілець — помічник гранатометника.

Підрозділ: 53-я окрема механізована бригада.

Тіщенко Богдан Володимирович

Дата та місце народження: 3 грудня 1991 року, м. Маріуполь, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 31 серпня 2014 року, Азовське море.

Звання: Матрос.

Посада: Сигнальник.

Підрозділ: Маріупольський загін морської охорони.

Тишик Юрій Анатолійович

Дата та місце народження: 27 липня 1991 року, с. Мизове, Старовижівський район, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 3 жовтня 2019 року, с. Жолобок, Новоайдарський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Старший механік-водій.

Підрозділ: 14-та окрема механізована бригада.

Тишкун Віталій Олександрович

Дата та місце народження: 25 серпня 1991 року, с. Бадівка, Острозький район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 11 жовтня 2016 року, смт Новотроїцьке, Волноваський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Ткаченко Олександр Анатолійович

Дата та місце народження: 29 березня 1991 року, м. Харків.

Дата та місце загибелі: 6 вересня 2014 року (помер від поранень).

Звання: лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 22-й батальйон територіальної оборони «Харків».

Топіха Андрій Олександрович

Дата та місце народження: 11 липня 1991 року, с. Гоголів, Броварський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 14 лютого 2015 року, с. Опитне, Ясинуватський район, Донецька область (48°05'45.8»N 37°42'48.3»E).

Звання: Солдат.

Посада: Старший водій.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Тюріков Олег Олександрович

Дата та місце народження: 6 березня 1991 року, м. Берегове, Закарпатська область.

Дата та місце загибелі: 16 серпня 2014 року, с. Красне, Краснодонський район, Луганська область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Федоришин Роман Ігорович («Федя»)

Дата та місце народження: 8 травня 1991 року, м. Ходорів, Жидачівський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 2 квітня 2019 року, м. Авдіївка, Донецька область.

Підрозділ: Добровольчий Український Корпус «Правий сектор».

Фомін Олег Олегович («Фома»)

Дата та місце народження: 26 березня 1991 року, с. Улянівка, Олександрійський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 26 жовтня 2018 року, помер під час лікування у Львівському військовому госпіталі

Звання: Старший солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 22-й окремих мотопіхотний батальйон (92-га окрема механізована бригада).

Цимбал Віктор Миколайович

Дата та місце народження: 16 березня 1991 року, с. Велика Березянка, Таращанський район, Київська область.

Дата та місце загибелі: 14 листопада 2014 року, м. Слов'янськ, Донецька область.

Звання: Рядовий міліції.

Посада: Міліціонер.

Підрозділ: Батальйон патрульної служби міліції особливо-го призначення «Січ».

Шіхт Андрій Ігорович

Дата та місце народження: 3 грудня 1991 року, м. Трускавець, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 11 грудня 2015 року, смт Мангуш, Донецька область.

Звання: Старший лейтенант.

Посада: Командир батареї.

Підрозділ: 1-й окремих батальйон морської піхоти (36-та окрема бригада морської піхоти).

Шелепаєв Олександр Анатолійович

Дата та місце народження: 23 лютого 1991 року, м. Токмак, Запорізька область.

Дата та місце загибелі: 31 серпня 2014 року, м. Дебальцеве, Донецька область.

Звання: Сержант.

Посада: Інструктор навчального взводу.

Підрозділ: 169-й навчальний центр Сухопутних військ.

Шемчук Петро Михайлович

Дата та місце народження: 10 липня 1991 року, с. Чепелівка, Криворізький район, Хмельницька область.

Дата та місце загибелі: 8 лютого 2015 року, с. Спартак, Ясинуватський район, Донецька область (48°05'50.1»N 37°45'08.1»E).

Звання: Лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 3-й окремий танковий батальйон «Звіробій» (169-й навчальний центр Сухопутних військ).

Шеремет Руслан Сергійович («Світлячок»)

Дата та місце народження: 7 липня 1991 року, с. Піщане, Золотоніський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 6 жовтня 2014 року, м. Сватове, Луганська область.

Звання: Молодший сержант міліції.

Посада: Міліціонер.

Підрозділ: Батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Київщина» ГУ МВС України в Київській області.

Шило Олег Олегович

Дата та місце народження: 5 квітня 1991 року, м. Київ.

Дата та місце загибелі: 8 липня 2020 року, с. Новозванівка, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Стрелець-помічник гранатометника.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Шинкарук Андрій Володимирович

Дата та місце народження: 16 липня 1991 року, м. Любомль, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 20 квітня 2020 року, м. Мар'їнка, Донецька область.

Звання: лейтенант.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 28-ма окрема механізована бригада.

Шульга Максим Костянтинович

Дата та місце народження: 23 березня 1991 року, м. Луцьк, Волинська область.

Дата та місце загибелі: 26 серпня 2014 року, смт Новосвітлівка, Краснодонський район, Луганська область.

Звання: Сержант.

Посада: Головний сержант-командир відділення.
Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

Шульга Володимир Олександрович

Дата та місце народження: 15 серпня 1991 року, с. Веселий Поділ, Семенівський район, Полтавська область.

Дата та місце загибелі: 12 лютого 2015 року, с. Логвинове, Бахмутський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 30-та окрема механізована бригада.

Шумак Максим Васильович

Дата та місце народження: 2 жовтня 1991 року, м. Токмак, Запорізька область.

Дата та місце загибелі: 13 серпня 2016 року (помер від поранень).

Звання: Солдат.

Посада: Кулеметник.

Підрозділ: 53-тя окрема механізована бригада.

Червінський Роман Ярославович

Дата та місце народження: 29 липня 1991 року, м. Термез, Сурхандар'янська область, Узбекистан.

Дата та місце загибелі: 16 вересня 2020 року, с. Новотошківське, Попаснянський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Механік-водій.

Підрозділ: 14-та окрема механізована бригада.

Черних Євгеній Сергійович

Дата та місце народження: 9 січня 1991 року, с. Райське, м. Нова Каховка, Херсонська область.

Дата та місце загибелі: 8 березня 2020 року, с. Водяне, Ясинуватський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Розвідник.

Підрозділ: 57-ма окрема мотопіхотна бригада.

Чубатенко Руслан Валерійович

Дата та місце народження: 19 серпня 1991 року, с. Березняки, Смілянський район, Черкаська область.

Дата та місце загибелі: 18 липня 2014 року, висота Савур-Могила, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир бойової машини – командир відділення.

Підрозділ: 72-га окрема механізована бригада.

Чуріков Валентин Миколайович

Дата та місце народження: 17 травня 1991 року, с. Вирішальне, Лохвицький район, Полтавська область.

Дата та місце загибелі: 7 квітня 2016 року (помер від поранень).

Звання: Молодший сержант.

Посада: Командир відділення.

Підрозділ: 81-ша окрема аеромобільна бригада (122-й окремий аеромобільний батальйон).

Ющенко Володимир Михайлович

Дата та місце народження: 24 вересня 1991 року, м. Чернігів.

Дата та місце загибелі: 4 вересня 2014 року, с. Дмитрівка, Новоайдарський район, Луганська область.

Звання: Солдат.

Посада: Навідник.

Підрозділ: 1-ша окрема танкова бригада.

Яндюк Олег Васильович

Дата та місце народження: 28 січня 1991 року, с. Турчинка, Володарсько-Волинський район, Житомирська область.

Дата та місце загибелі: 8 січня 2015 року, смт Петрівка, Станічно-Луганський район, Луганська область.

Звання: Старший солдат.

Посада: Телефоніст – лінійний наглядач.

Підрозділ: 26-та окрема артилерійська бригада.

Яковець Роман Михайлович

Дата та місце народження: 31 березня 1991 року, смт Опішня, Зіньківський район, Полтавська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 року, с. Победа, Старобешівський район, Донецька область.

Звання: Солдат.

Посада: Майстер-гранатометник.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Ямщиков Юрій Олександрович

Дата та місце народження: 17 травня 1991 року, м. Луганськ.

Дата та місце загибелі: 30 жовтня 2015 року (помер від поранень).

Звання: Солдат.

Посада: Навідник-оператор.

Підрозділ: 93-тя окрема механізована бригада.

Ярмоліч Олександр Миколайович

Дата та місце народження: 9 березня 1991 року, с. Велюнь, Дубровицький район, Рівненська область.

Дата та місце загибелі: 31 січня 2015 року, м. Щастя, Луганська область.

Звання: Молодший сержант.

Посада: Головний сержант — командир міномета.

Підрозділ: 80-та окрема десантно-штурмова бригада.

ТЕКСТИ ІНТЕРВ'Ю З ВИСОКООСВІЧЕНИМИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПОКОЛІННЯ

Катерина — 1991 року народження, освіта вища (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), креативна продюсерка та журналістка. Дата інтерв'ю: 17 січня 2022 року. Інтерв'юєр: Олена Симончук.

Інтерв'юєр: Я вивчаю покоління ровесників Незалежності. Чи значуще для Вас поняття «моє покоління»?

Катерина: Я про це не замислювалася... Звісно, у мене є набір стереотипів щодо людей різних вікових груп, національностей чи місця проживання (*пауза*). Значущим для мене, скоріше, є поняття «моя бульбашка». Це люди, що мають схожі зі мною цінності та світогляд. Їм переважно 25–45 років, але можуть бути і значно старші чи молодші. Водночас однолітки, з якими живу в одному будинку, можуть мати зовсім інший погляд на світ. Я не знала про тематику інтерв'ю, але вона мені зрозуміла. У шкільні роки я часто стикалася з формулюванням «ровесники Незалежності». У літніх таборах під час святкування Дня Незалежності мені завжди по-особливому заплітали коси, кілька разів я виносила святковий каравай. Завдяки цьому я з дитинства відчувала якусь відповідальність, усвідомлювала, що я саме одноліток держави, того етапу, який був дуже важливим для країни.

Насправді я не люблю узагальнення, наприклад, що всі 30-річні схожі у своїх цінностях і поглядах, — це не так. Хоча є дуже багато критеріїв, за якими різняться світогляди людей мого віку і покоління бабусі та дідуся. Думаю, в 90-х був свого роду надлом, після якого хтось відчув свободу і втік якомога далі від всього, що хоч якось нагадувало «совок» (це приклад моїх батьків), а інші, навпаки, залишалися прихильниками радянської системи, ностальгували або просто боялися щось змінювати (зокрема, це приклад моїх бабусі й дідуся).

Інтерв'юєр: За якими маркерами можна відокремити ваше покоління від старшого?

Катерина: Вважаю, що в сучасному світі «покоління» — це про поділ не за віком, а за інтересами, за рівнем залучення у контекст сьогодення. Є ті, хто палає своєю справою, будь то робота, дім, хобі, не важливо. І ті, хто закривається, наче у кокон з побуту й прибутку, працюють суто заради грошей, а не користі чи задоволення. У моїй «бульбашці» є люди набагато старші чи молодші за мене, але ми завжди на одній хвилі. Поза моєю «бульбашкою» є мої однолітки, але вони трохи архаїчні, не цікавляться подіями у країні та світі, у сферах мистецтва, моди, технологій тощо. Тож нам складно знайти точки дотику.

Разом із тим уже є інше, молодше покоління. Цим юнакам зараз десь до 22 років, і вони більш вільні, ніж ми; їхня внутрішня свобода мене захоплює. Моє покоління хоч і не жило за радянських часів, але нас виховували «советські» люди. Моя бабуся весь час хвилювалася: «А що сусіди скажуть?» Казала, наприклад: «Ой, ти сміливо вдягнулася, а хто тебе так бачив? А що ти сказала?» Завжди радила мені поводитись тихіше, більше мовчати, менше «висовуватися». Тому я з дитинства боялася критики, боялася неправильно поставити запитання чи відповісти на уроці, помилитися, навіть у якихось побутових речах. Зараз я працюю з досить складними темами та проєктами, від яких мої родичі радять бути осторонь. Часто я себе переламую, щоб влізти туди, куди «не можна» (*сміється*). Я й досі чую в голові ці «голоси предків», але більше не дозволяю їм мене стримувати, бо тоді неможливо рухатися далі.

Інтерв'юєр: Назвіть, будь ласка, кілька подій, які впливали на формування Вас та Вашого покоління.

Катерина: Якщо не брати якісь особисті події, думаю, вам усі сказали про Помаранчеву революцію та Євромайдан. До цих подій, у дитинстві я просто знала, що День Незалежності — це велике свято, що в моїй країні *n* років тому, розпочався певний важливий етап, що незалежність є великою цінністю. А під час Помаранчевої революції (я була тоді у 9-му класі) я усвідомила, що країна — це не стала структура, все може змінюватися, кардинально. Спочатку були наївні дитячі очікування, що як тільки переможе Ющенко, то одразу вулич-

ні ліхтарі світитимуть яскравіше і все стане кращим (*сміється*). Водночас я почала усвідомлювати, що таке громадянське суспільство, що я є його частиною, що кожен може впливати на те, якою буде наша країна. Саме з 2004 року я почала постійно дивитися новини та розбиратися, як функціонує держава. Я приходила додому і, не знімаючи куртку, бігла дивитись, що там на Майдані? Я бачила, як моя мама та її колеги їздять на Майдан; бачила, що звичайні люди прийняли певне рішення і відстоюють його, доводячи, що є щось важливіше за твоє звичайне, побутове життя. І ми з однокласниками таємно від учителів і батьків, попри їхні заборони, вибиралися на місце подій. А от одна з моїх найулюбленіших вчительок ходила з блакитною стрічкою. Тоді я ніяк це для себе не формулювала, але це був момент, коли не розумієш, як прийняти близьку людину з кардинально протилежною думкою. Я ж вважала, що на «антимайдани» виходять якісь інші, погані люди. А тут виявилось, що «погані люди» — це моя улюблена вчителька. Її позиція зруйнувала мій наївно-дитячий чорно-білий світ.

А другий майдан, Революція Гідності, був уже більш усвідомлений. У 2013 році я займалася піар-аналітикою для телеканалів, бачила, як одну й ту саму інформацію різні ЗМІ подають у потрібному для них ракурсі. Тоді все почало ділитися на рух у бік Росії або Європи, і мені здавалося, що ми точно прямуємо до Європи. Я жила у своїй «бульбашці», що впевнено рухалася у бік Берліну, аж раптом президент зупиняє її, розвертає і каже: «А тепер до Сибіру», проте туди нам точно не хотілося. Пам'ятаю, я сходила з друзями на концерт у клуб «Атлас», а тоді ми спустилися до Майдану, на перший мітинг. Я була впевнена, що ми просто висловимо свою позицію і нас почують — нас же так багато, тому була щиро шокована, коли цього не сталося. Коли довелося будувати барикади, вибивати бруківку, а тоді жити своє «нормальне» життя, знаючи, що друг, який мав би працювати архітектором, роками воює за незалежність України на Донбасі.

Інтерв'юєр: Як би Ви позначили свою та свого оточення громадянську позицію?

Катерина: Я люблю свою країну, але не люблю гучних формулювань. Я не ходжу у футболці з тризубом, але мені хочеться жити в Україні. У мене була можливість отримати громадянство та переїхати до Європи чи Ізраїлю, але мені надто подобається в Україні; мені важливо, що тут відбувається, і саме тут я бачу величезний потенціал. Знаєте, для мене слово «патріот» — хороше, але не зовсім моє. Мене, швидше, можна назвати «агентом» своєї країни. За кордоном я завжди розповідала і розповідатиму, яка Україна приголомшлива, і, не дай Боже, хтось скаже протилежне. Але всередині України в мене є багато запитань до політиків, моїх однолітків, моїх батьків, людей, які не вакцинуються, не носять маски і так далі. Дуже багато речей, які я б хотіла тут змінити. Хочу, щоб громадянське суспільство міцнішало і більше людей розраховували на себе, а не чекали, що хтось приїде і полагоди́ть нам ліфт, під'їзд і зробить свято. Я думаю, що треба починати з себе, і мені хочеться, щоби було більше людей, які так вважають. Їх вже немало, але ще недостатньо.

Інтерв'юєр: У вашому оточенні це типовий підхід, чи є широкі віяла ставлення до країни?

Катерина: У моєму оточенні немає ура-патріотів, що кричать про свою любов до держави. Для моїх людей цінність номер один — це їхня справа, бізнес, розвиток, сім'я. Але також кожен знаходить якусь свою маленьку зону соціальної відповідальності, де докладає максимум зусиль. Тобто моє оточення не розчиняється в активізмі і патріотизмі, а просто обирає свою невелику зону волонтерства. Наприклад, у мене є друг, який мешкає на вулиці N і коли в нього під будинком почали вирубувати дерева, він подивився проєкт будівництва, зрозумів, що проєкт — дурня. Знайшов активістів, які відстоюють будівлі на кшталт «Квіти України», слідкує за подіями, ходить на акції, підписує петиції і закликає всіх навкруги теж це робити. Боротьба з нелегальними забудовниками — стала його волонтерством. Ще в мене є подруга, яку я називаю «сірою кардиналкою Подолу». Вони з активістами району змушують поліцію захищати громадян, а не нападати на неформальну молодь. Влаштовують акції, працюють зі ЗМІ, будують спіль-

ноту району. Інші мої друзі просто реорганізують вивіз сміття зі свого двору чи ремонтують сходи біля дому. Тобто самостійно створюють двір, район, місто, країну, в яких хочуть жити. А не чекають на президента-спасителя.

Інтерв'юер: Скажіть, які люди, авторитети вас формували?

Катерина: У моєму дитинстві джерелом інформації було телебачення, і більшість моїх однолітків мали кумирів, зазвичай, голлівудських зірок, чиї постери вішали на стіни. Я цікавилася біографіями різних історичних політичних та культурних постатей, але не можу сказати, що вони мене сформували. Зараз неможливе існування таких постатей, як Ленін, Сталін, Гітлер. Я нещодавно слухала дискусію Сергія Жадана із Сергієм Плохієм про те, що ми знесли пам'ятник Леніну і не маємо кого туди поставити натомість, бо вже немає таких фігур. Як на мене, добре, що немає вже ідеалізування.

Щодо людей, які мене сформували, напевно, це кінорежисери. Я кіноман, і мене сформував кінематограф. Дивно, але в дитинстві багато дивилася Кім Кі Дука, Такеші Кітано. Років у 15 мені трапилися дискети з їхніми фільмами, я не багато що зрозуміла, але відчула, що світ може бути зовсім іншим, інша естетика, інші соціальні зв'язки, мені було дуже цікаво. Зараз це, напевно, Міхаель Ганеке, Йоргос Лантимос, Мирослав Слабошпицький. На моє світосприйняття вплинули музичні фестивалі, музеї сучасного та класичного мистецтва. Мені пощастило з дитинства бувати в Луврі, Прадо, гуляти Колізеєм та будинком-музеєм Сальвадора Далі. Мистецтво вчить мислити ширше та вільніше.

Інтерв'юер: Давайте поговоримо про те, що у вашому розумінні успіх?

Катерина: Успіх — це гармонія з собою. І це дуже індивідуально. Для одного це вирощування капусти, для іншого — професійні досягнення, будівництво затишного будинку чи бути домогосподаркою і гарною дружиною. Побудувати кар'єру, створити сім'ю і народити дітей до певного віку — це такий стереотипний успіх. Для мене дуже важлива професійна реалізація, але я б не називала це кар'єрою. Ніколи не ставила собі за мету підвищення. Просто роблю так, щоб завдання

були мені цікавими і результат мав сенс. Звичайно, у всіх бувають зриви, дедлайн, безсонні ночі, але коли любиш свою роботу, то розумієш заради чого все це. Також мені важливо не вбиватися на роботі, вміти відпочивати, планувати круту відпустку, вихідні, знаходити час для друзів.

Напевно, зараз успіхом можна назвати й ті моменти, коли люди (і я така) не бояться сходити зі свого шляху і починати заново. Якщо візуалізувати кар'єру як сходи, то ми не просто йдемо вгору, як би важко не було, а, скоріше, можемо дозволити собі зістрибнути з цих сходів униз і почати лізти на якісь другі, треті, четверті сходи, аби знайти те, що нам справді підходить. У мене є кілька друзів, які, маючи хорошу кар'єру, брали рік відпустки (оскільки відчували, що це не їхня сфера) і в цей час відпочивали, подорожували, навчалися, а потім або у цій же сфері починали щось нове, або пробували іншу кар'єру. У результаті зараз хтось власник бізнесу, хтось успішний дизайнер, і для мене успіх якраз і полягає в цьому: пробувати, починати і в результаті знайти роботу, яка приносить задоволення.

Мені здається, що наше покоління доволі гнучке у плані роботи. Наші кар'єрні історії вже не такі лінійні й стандартні, як у старшого покоління, оскільки ми не боїмося експериментувати, пробувати нове та шукати себе. У мене є знайомий, який працює в IT-компанії на великій позиції та з гарною зарплатою, але він хоче займатися музикою. Розуміючи, що зарплата буде в рази менша, він не боїться змін. Зараз я займаюся журналістикою, копірайтингом та продюсуванням. Шість років тому я працювала у глянцевому журналі, потім звільнилася і поїхала до Нової Зеландії робити вино (пропрацювала три місяці на виноробні). Це був дуже цікавий досвід, завжди чудово подивитися на своє життя та на світ загалом з іншого боку. Потім я повернулася у свою професію, і для мене це був логічний ланцюжок. Моїм батькам логічним це не здавалося.

Щодо сімейного життя відчуваю, що навіть моя бульбашка досить архаїчна. Більшості моїх знайомих дуже важливо бути «у стосунках», вони бояться самотності. Я нещодавно розлучилася з чоловіком. Це було моє рішення, і в принципі все до-

бре, ми дружимо, та й насправді мені добре бути самою, але все одно спливає цей зашитий під кіркою сценарій, що мені обов'язково потрібні якісь стосунки. Наче без них я не можу бути успішною. Це якась параноя, яку я намагаюся побороти.

Крім того, мені здається, що молодшому поколінню простіше даються всі ці експерименти з ідентичністю, наприклад небінарне усвідомлення себе. Мені ця тема цікава, я про це читаю, але дивлюся на це як бабуся (*сміється*). Думаю, це логічний розвиток людства, але цікаво, де починається загравання та нав'язування нових віянь. З одного боку, це нормально, пробувати те, що роблять люди поруч, але, можливо, тут ще історія в тому, що молоде покоління виховане по-іншому. Є дзеркальні нейрони, і ми так чи інакше стаємо схожими на того, з ким проводимо найбільше часу. Якщо хтось епатажний починає демонструвати своє *Я*, то за ним потягнуться інші, тому потрібно розвивати своє критичне мислення і стрижень того, хто є я, а не як прийнято або модно зараз, тому що прийнято як завгодно, немає вже певних ідеалів. Потрібно вигадувати себе самому, оскільки тут уже не розберешся кого копіювати.

Інтерв'юер: Чи багато ваших знайомих ровесників працюють не за фахом?

Катерина: Я точно не знаю, яка освіта у моїх друзів, але мені здається, 80 відсотків працюють не за професією або це близько та сфера. Напевно, 95% людей з мого близького кола мають вищу освіту. Мені, наприклад, мій диплом жодного разу не знадобився. Насправді мені батьки часто пилили мозок, що без диплома буду під парканом, але зараз уже не той час. Хоча я вважаю, що освіта — це дуже важливо, і не жалкую, що відучилася в університеті. Мені здається, сама система вищої освіти — це виховний момент, коли ти перестаєш бути дитиною, у тебе вже зовсім інша зона відповідальності: треба вміти знайти та систематизувати інформацію, викрутитись та скласти цей іспит; плюс читання літератури, принаймні гуманітарної, мені здається дуже важливим моментом, тому що у дорослому віці важко змусити читати філософів, істориків. Це справді класна база, жалкую лише, що деякі викладачі були не надто

суворими зі мною (*сміється*). З першого курсу я працювала у сфері маркетингу, і мені здавалося, що я все знаю, навіщо мені читати ту літературу, а зараз все-таки хочеться повернутись до тих книг, оскільки це відкриває ширший погляд на світ. Коли мені було 16–17 років, я дуже чекала 18-ти, щоб піти працювати, стати незалежною від батьків, розпоряджатися своїм бюджетом і подорожувати, веселитися та одягатися, як я хочу. На той момент я не розуміла, навіщо мені потрібно читати книжки, а тепер на все не вистачає часу.

Інтерв'юер: Скажіть, будь ласка, на яку з моделей суспільства (*рисунок*) Україна схожа зараз і буде схожа за 10 років?

Катерина: Для мене тип D – це Ізраїль, Нова Зеландія, С – Іспанія, тип А – Індія, а Україна, напевно, тип В. Звичайно, одна справа – Київ та великі міста (і «бульбашка», в якій живу я і мої друзі), але я багато подорожую Україною і можу сказати, що ми все-таки належимо до типу В. У нас, на жаль, все ще багато Індії, багато класового поділу. У нашому менталітеті ієрархія як у поганому серіалі, де начальник вимагає, щоб йому підносили каву, а підлеглі під час розмови не піднімають очей. Я бачила таке у багатьох містах, це надто глибоко у нашій свідомості. Якою за 10 років я бачу Україну? 10 років – це досить малий термін, але хотілося б вірити, що ми перейдемо до типу С, звичайно, якщо піднапряжемося. Я гадаю, надія є.

Інтерв'юер: На якій сходинці уявної соціальної драбини (*рисунок*) Ви бачите себе сьогодні?

Катерина: Напевно, на 6-й сходинці. На таку оцінку впливають мій дохід і ті блага, які можу собі дозволити. Я не вкладаю в це освіту та професію, тому що можна займати 10-ту сходинку за доходом і бути досить посередньою людиною, яка має інтелектуальний ступінь на двійочку. У моїй 6-ці немає «інтелектуальної» ваги, там матеріальний статус і спосіб життя. Важливими є дохід і те, як ти ним розпоряджаєшся (якщо ти, як одні мої знайомі, багато заробляєш, але не дозволяєш купити собі каву, носиш одні джинси два роки, відкладаєш і харчуєшся дешевими продуктами, тоді ти нижче). Але інтелектуальний рівень, на мою думку, не залежить від доходу, тому що в наш час доступ до освіти є у всіх. Якщо оцінювати

себе серед 6 категорій, гадаю, фінансово я «влізаю» в середній клас. Якщо говорити про інтелектуальний рівень, то, мабуть, ближчий до верхнього середнього.

Де я бачу себе через 10 років? І інтелектуально, і фінансово хочеться пересунутись на 8-й щабель сходів (з тим способом життя та проєктами, які мені цікаві, 9-10-й не передбачається, і мене це влаштовує). Наприклад, я хочу купити квартиру за свої гроші, зараз не можу собі цього дозволити, але, гадаю, зможу за кілька років. Сім'я, де я виросла? Її носило з 8-ї до 2-ї і назад, були перепади висоти (*сміється*).

Інтерв'юєр: Завершуючи розмову, як Ви можете описати «дух часу», в якому ми живемо?

Катерина: Я думаю, сьогодні дух часу, з одного боку, відчайдушний. Ми не оптимісти в рожевих окулярах, ми знаємо, що таке погано. Але ми вже не боїмося і не стримуємо себе. Дуже цінуємо час: є відчуття, що він спливає надто швидко, ми наче постійно біжимо на потяг. Тому дух часу цікавий — він діяльний, швидкий, експериментальний; у ньому багато помилок та нових спроб, якоїсь творчості та нестандартних підходів, фарб, точок зору, людей та рішень. У ньому багато жести, але й дуже багато краси, лірики, душі, як у фільмах Слабошпицького і віршах Жадана.

Кристина — 1990 года рождения, образование высшее (Киево-Могилянская академия; университет Маастрихта; университет Эдинбурга), юрист, сотрудница Еврокомиссии, Брюссель. Дата интервью: 28 марта 2021 года. Интервьюер: Елена Симончук.

Интервьюер: Я изучаю жизненные истории ровесников Независимости Украины. Рассматриваете ли Вы себя в рамках понятия «мое поколение»?

Кристина: Для меня важно это понятие. В любом случае круг общения состоит прежде всего из людей в определенных возрастных рамках. На самом деле я часто ощущаю разницу в возрасте даже со своим братом, хотя у нас очень близкие отношения; но он младше меня на восемь лет, и несмотря на то, что мы выросли в одной семье и у нас в принципе много чего похожего, я чувствую разницу поколений. Часто рядом с ним я чувствую себя старше чем обычно, но я же еще молодая (*смеется*). Мне интересно и с младшими, и со старшими, хотя, конечно, проще общаться с людьми, у которых похожий бэкграунд, которые выросли в одно время, которые понимают определенного рода шутки. На самом деле, «мое поколение» — не самое важное, над чем я задумываюсь каждый день (*смеется*). Но мне и практически всем моим близким друзьям исполнилось 30 в этом году, и это было событие, которое я прочувствовала, мы все переживали это достаточно тяжело; осознание такого юбилея помогает сплотиться, ведь человек которому 27 не поймет, что это за чувство, когда тебе исполняется 30.

С поколением родителей разница не только возрастная, но и историческая, ведь столько разных событий происходило в стране и мире, на фоне которых мы росли. У меня в детстве всё было хорошо, но как-то отложилось в подсознании, что все распалось, ничего не было в магазинах, родители переживают... Все эти события как-то откладываются, и ты помнишь именно этот период, когда нет стабильности, когда все меняется. Я уверена, что разница большая между поколением моих родителей и моим, заключается в том, что мы не помним советское время и те удивительные вещи, которые родители

рассказывают: что не всегда все бывает стабильно, не всегда магазины полные, не всегда есть возможность ехать куда-то. В нашем поколении уже все было более свободно, но все равно не так, как сейчас. Сейчас же, я считаю, везде всё очень похоже. Вот эта глобализация — не уверена, что это хорошо, но, например, подростки в том же Брюсселе (где я живу) и подростки в Киеве, в принципе, имеют похожие взгляды, смотрят одни и те же YouTube каналы и т. д. Раньше, мне кажется, была разница — растешь ты в Украине или где-то, не знаю, во Франции. Мой парень (моего возраста) — француз, и мы когда вспоминали детство, я чувствовала, что нас окружали разные очень вещи и условия. А сейчас в Украине фактически все так же, как и везде.

Интервьюер: Кристина, ваш случай интересен тем, что Вы уже долго живете и работаете за рубежом. Есть ли какие-то моменты, когда Вы чувствуете отличие от западных сверстников?

Кристина: Конечно, я уже европеизировалась по каким-то вопросам, у меня есть друзья отовсюду, но самые близкие — из Украины, Молдовы; вот как-то всё равно мы кучкуемся (*смеется*). Бывает, мы с девочками собираемся, вареники лепим, какие-то песни слушаем из нашего детства... Это как-то сближает, я иногда задумываюсь, в отношениях может ли быть такая вот близость, если нет одинакового культурного бэкграунда. Конечно, разница всё равно чувствуется. Мне кажется, люди нашего поколения из нашего региона всё-таки более закаленные, более ответственные, возможно, потому, что не настолько есть уверенность, что можешь рассчитывать на какую-то поддержку извне. Наши люди намного больше рассчитывают на себя. С подружками как-то обсуждали, что мы всегда держим в голове, что, наверное, нужно будет родителям помогать, что это нормально. А когда я со своим парнем это обсуждала, он сначала не понял, спросил: «Зачем, пенсия же есть?» Но пенсия во Франции и пенсия в Украине — это разные вещи.

Не хочу обобщать, но я замечаю, что мы более самостоятельные. Тут может быть так, что европеец тридцати лет решает поучиться на бакалаврате, они ведут себя как-то свободнее, проще; как пример: поработал, не понравилось, ну и ладно,

что-то другое буду делать. А у нас всё равно считают — «ты проучился и нужно сразу идти работать». Я вот училась, училась, училась и потом сразу начала работать. А в Европе популярно так — закончил школу, поехал исследовать джунгли волонтером или что-то подобное. Мой брат хотел так сделать, я его поддерживала в этом вопросе (сама хотела, но никогда на такое не решалась, потому что: как это так, родителей разочаруешь, позор в семье, как это она не поступила). А тут намного проще — каждый больше к себе прислушивается, а не к тому, что соседи скажут или как кто-то на это посмотрит. Мне кажется, что европейцы, особенно моего поколения, как-то больше ориентируются на свои желания, чем на то, что надо работать, надо квартиру купить, надо то, надо сё. У нас сейчас тоже это всё меняется, особенно в Киеве. Вот это вот ощущение благополучия, что даже если ты не будешь работать, сможешь выжить на пособие по безработице — ты не будешь омаров на обед есть, на Мальдивы ездить, но у тебя есть подушка безопасности, и от этого спокойнее, это дает тебе больше возможностей для маневров, и ты думаешь: ну да, попробую. А у нас такого нет, ты не привык, что тебе кто-то поможет (я имею в виду — не родители, дяди, тётки, а именно государство), поэтому наши люди становятся более закалёнными (*смеется*).

Интервьюер: Что для вас и людей вашего поколения успех?

Кристина: Сейчас восприятие успеха меняется. Раньше это были такие вещи, как квартира, машина, стабильная работа, а если ты женщина, чтобы замуж вышла, детей родила. Но сейчас, мне кажется, происходит перелом... Вот наше поколение, оно такое, переломное. Да, есть люди, которые все еще придерживаются классических взглядов: ты выучился, потом пошел работать, потом женился, завел детей. Но все это меняется, очень многие уже против этого. Мне кажется, что у поколения, которое младше нас, вообще не будет каких-то общих правил. Скорее, все будут выбирать — кто-то хочет работать, кто-то путешествовать, а кто-то детей заводить. И это будет нормально, если ты не придерживаешься чего-то одного. В моем кругу общения нет такого, что главное купить квартиру и плазму в кредит. Среди моих друзей успех — немного

комичное слово, потому что ассоциируется с бизнес-тренингами «10 шагов к успеху». Мы над этим подшучиваем, говорим: этот «успешный успех», даже с этакой издевкой. У меня успех ассоциируется с чем-то материально-пустым, я скорее стремлюсь не к какому-то успеху, а к чему-то большему — быть в гармонии с собой, что ли. Если ты работаешь, много денег зарабатываешь и тебе хорошо, то отлично, а если ты не работаешь, живешь на пособие, лепишь какие-то горшочки и тебе хорошо — это тоже отлично. Для меня успех — это не что-то материальное, что можно измерить (столько-то на счету, такая-то должность); главное, чтобы тебе было хорошо и комфортно и чтобы ты другим не вредил, вот и всё.

Интервьюер: Назовите, пожалуйста, примеры ровесников, которых Вы считаете успешными.

Кристина: У меня на самом деле тоже поменялось отношение к успеху. Для меня сейчас «успешные» — это те люди, которые делают то, что им действительно нравится, особенно те, кто учился (условно) на врача или инженера, а потом, решив, что это им не нравится, что-то меняют. Может, это из-за того, что я сама задумываюсь об этом. Считаю, что для этого нужна большая смелость. У меня, например, есть однокурсница (мы учились на праве), очень умная девочка, у нее все получалось, но в какой-то момент она начала заниматься косметикой — делала макияжи и фотографировала. А в нашем обществе до сих пор присутствует элитарность каких-то профессий, и понятно, что никто в ее семье (родители врачи) не был рад тому, что она вместо права выбрала make up. Вначале это было ее хобби, она занималась этим параллельно с работой, а сейчас она уже очень классный фотограф, делает крутые съемки. Это не та карьера, которая меня интересует, но мне очень импонирует то, что у нее свое дело, она очень счастливая и успешная (в хорошем смысле слова).

У меня есть много однокурсников, у которых все складывалось классически: они хорошо учились, сейчас на хорошей должности, но это меня как-то не особо восхищает, потому что это понятно, это знакомый сценарий (сначала помощник адвоката, потом главный адвокат и т. д.). Конечно, это все

здорово, но... Я завидую тем людям, у которых есть страсть. У меня тут, в Брюсселе, есть знакомый, ему тоже 30 лет, работает видеорежиссёром, и вот он говорил: «Я всю жизнь мечтал быть фермером и делать козий сыр». Недавно он пошел на стажировку на ферму. Я его спрашиваю: «Ну как ты решился? Просто проснулся и подумал, что хочешь делать козий сыр? Именно козий, не овечий?» Он отвечает: «Нет, именно козий сыр» (*смеется*). Может, это инфантильно, но меня именно такие истории вдохновляют. Например, когда кто-то начинает делать какие-то пояса и сумки из кожи (это пример моей коллеги). Понятно, иногда бывают попрыгунчики, которые каждую неделю находят новое хобби, но для нее это скорее обдуманый шаг, она всем довольна и уже неплохо зарабатывает на своих сумках. Вот таких людей я считаю успешными. Может, они и не зарабатывают колоссальные деньги, но мне кажется самым классным, если ты делаешь то, что тебе нравится, и это занятие тебя обеспечивает. Да, я люблю свою работу, но для меня это всё равно работа, а не то, чем я горю. Очевидно, что сегодня меняются взгляды на то, что считается нормальным и к чему люди стремятся.

Интервьюер: Назовите, пожалуйста, несколько событий, которые значимо повлияли на вас и ваше поколение.

Кристина: Конечно, распад Союза повлиял, его последствия... Мы все росли в таком времени с тревожностью на фоне, и я думаю, может оно откладывается на каком-то подсознательном уровне, поэтому у многих из нас какие-то переживания, депрессии... На меня лично повлиял переезд семьи в Украину. Конечно же очень повлиял Евромайдан в 2014-м... Оранжевую революцию я тоже помню, но мы же школьниками были, все равно не все понимали. Думаю, события на Майдане очень повлияли на всех, независимо от взглядов. После такого потрясения, исторического события многие стали более осознанными, особенно люди нашего поколения, мы как-то вдруг повзрослели, что ли. Ряд знакомых после этих событий стали заниматься чем-то на благо страны. Вот эта волна молодых министров, много наших из Могилянки пошли работать в госучреждения, хотя зарплата там совсем не успеш-

ная (*смеется*). Знаете, всегда были настоящие активисты, работающие на благо родины, но и большое количество людей, которые посерединке, которые просто себе живут. На них события Майдана очень повлияли и перенесли их в это поле, где ты хочешь делать что-то полезное для своей страны, задумываешься вообще о будущем. Конечно, это событие трагичное, но последствия, мне кажется, хорошие. Кстати, я много работаю с украинскими госучреждениями, и очень приятно видеть, как меняется состав делегаций, которые раньше состояли из людей, даже на английском не говоривших. Сейчас значительно больше женщин на высоких должностях, и меня это радует. Еще думаю, что очень повлиял безвизовый режим: мои знакомые стали гораздо чаще ездить за границу. Особенно для молодого поколения очень классно. Сейчас карантин, и никуда особо не поедешь, но многие мне говорили, что благодаря безвизу больше чувствуешь себя как европеец, так как можешь ездить спонтанно куда захочешь.

Интервьюер: На какую модель общества (*рисунок*) похожи в настоящее время западные страны и Украина?

Кристина: Я думаю, что в Украине, к сожалению, тип А. Проблема, что есть очень богатые и очень бедные люди, но не так много среднего класса, хотя в Киеве его больше. На Западе тип С или D, в зависимости от благополучия страны. Бельгия, например, достаточно богатая страна, там может даже тип E, Испания — наверное, тип C, но всё равно основой есть средний класс. Там тоже говорят: «ой, у нас бедные люди», но это не сравнится с бедными у нас: я не знаю, как они выживают на 100–200 долларов в месяц, мне очень стыдно, что наши пенсионеры вот так живут. Я знаю, что везде в Европе пенсионеры нормально живут, может, они на Канары не все ездят, но всё равно. Думаю, что Украина тоже сможет в позитивном ключе двигаться. Всё зависит от политической воли; эти процессы должны идти и сверху; если есть ресурсы и желание что-то изменить, а не просто провозглашать: «Ми європейзуємось»; надо действительно работать. Но думаю, 10 лет маловато, может за 20 можно будет все коррупционные схемы истребить. Все говорят: нужно поднимать экономику, но мне кажется: ну, не мешайте

людям, не вставляйте палки в колеса, и уже будут изменения в сторону типа С. За 10 лет реально добиться первых изменений при условии, что реформы будут не только на бумаге.

Интервьюер: Оцените, пожалуйста, свой социальный статус в настоящее время и через 10 лет (*рисунок*).

Кристина: Сегодня моя самооценка... 7, наверное. Она складывается из ощущения какой-то безопасности, стабильности; я это очень прочувствовала во время локдаунов, потому что у многих были сложные ситуации, например, работники ресторанов теряли работу, и это было ужасно. А у меня всё было стабильно, в этом, конечно, прелесть госслужбы, что я могу задумываться не о том, за какие деньги купить еду или оплатить аренду квартиры (эти базовые потребности закрыты), а о каких-то более творческих, культурных вещах, например, чем я хочу заниматься, какие у меня хобби.

А через 10 лет... У меня есть мини-план, посмотрим, как получится, потому что всё в жизни меняется, но я вижу себя путешествующей по миру, в составе дипломатических миссий. На этой лестнице, не думаю, что сильно поднимусь; если мне удастся сохранять 7-ю ступень (на которой мне очень комфортно), буду считать, что мне очень повезло в жизни.

Благодаря родителям я начинала не с первой ступеньки, а условно с пятой. Конечно, это несправедливо во всем мире устроено, но в то же время у меня есть подруга (мы вместе работаем), которой я восхищаюсь: она из постсоветской страны, из очень бедной семьи, но где бы она ни училась, везде и всегда пробивалась на гранты, стипендии, и вот сейчас мы с ней работаем на одинаковых должностях, но амбиции у нее на 10-ю ступеньку, к примеру, стать следующим президентом Еврокомиссии. У меня таких амбиций нет, хочется какого-то баланса между личной жизнью и работой, поэтому 7-8 ступень — это мой предел (*смеется*).

Интервьюер: Связывают ли люди вашего поколения и вашего круга общения свое будущее с Украиной?

Кристина: У меня, скорее, смешанные чувства. Когда думаешь об украинском обществе, это напоминает маятник, где может быть две стороны — одна до слез вдохновляющая, а

вторая — разочарование, опять двадцать пять, и ты думаешь: «Ну неужели жизнь не учит?» После всех событий (майданы, война) всё равно остаются люди, замешанные в коррупционных схемах и т. п. Нет стабильности — всё либо очень хорошо, либо очень плохо. Здесь, в Европе, всё более равномерно и посерединке, а Украина — страна контрастов: одни события или люди вселяют веру в будущее, и ты думаешь: «Всё будет замечательно, нас ждет светлое будущее»; потом происходит другое событие или общаешься с другими людьми, и думаешь: «Ну всё, уже ничего не изменить». Но всё-таки какое-то ощущение подъёма и надежды теплится у нашего поколения, что есть свет в конце тоннеля, всё может измениться к лучшему. Вот раньше переезд за границу — был успехом, а сейчас в моем окружении большинство людей не стремятся уехать в другую страну, потому что считают, что дома лучше. И я согласна — может, всё не так идеально, но есть искра надежды, что можно это всё изменить в лучшую сторону, и что у нас тоже можно нормально жить и не тужить. Есть такое смешанное чувство — и какая-то горечь, разочарование, желание всё бросить и мигрировать (условно) в Канаду, и какая-то надежда и вера в лучшее будущее.

Влад — 1990 года рождения, образование высшее (Лондонская школа экономики и политических наук), театральный актер и режиссер, Киев. Дата интервью: 11 марта 2021. Интервьюер: Елена Симончук.

Интервьюер: Я изучаю поколение ровесников Независимости. Рассматриваете ли Вы себя в таком смысле?

Влад: Для меня важно понятие «мое поколение». Я отграничиваю его, с одной стороны, от поколения людей, рожденных в Советском Союзе и имеющих свои воспоминания о нем (кто-то был октябренок-пионером, кто-то помнит ассоциирующиеся с советским бытом вещи), а с другой — от более позднего поколения, родившихся в 2000-х. То есть мое поколение — ребята, которые рождены во второй половине 1980-х и до (условно) 1995-го. Это те, чье детство пришлось на 90-е годы, но кто не помнит Советский Союз. Я принадлежу к поколению тех, кто помнил исключительно... как будто ты растешь в какой-то долине со скелетами чудовищ, ты видишь уже какие-то руины системы и оживание этой системы в людях.

Я помню Советский Союз как некое эхо... Всю эту материальную культуру... в детстве помню машины одинакового дизайна из определенной эпохи, такие одинаковые гастрономы, определенную архитектуру, определенные публичные пространства, определенную манеру общения и так далее. Потом воспоминания процесса трансформации в разных проявлениях... Есть моменты, какие-то бытовые вещи, о которых мы можем говорить только с людьми нашего поколения... «О, ты помнишь такую-то игрушку?»; «Ты помнишь, как компостировать билеты в трамвае?»; «Ты помнишь видеокассету и CD-проигрыватель?»; «Ты играл в такую-то компьютерную игру?»; «Ты помнишь комедию или боевик, который показывали по телевизору или ведущего погоды?». У нас есть общие культурные коды, мы знаем сленг, какие-то дурацкие словечки... Например, в подростковом возрасте было такое слово «уматовый» (к примеру, о фильме, игре), это значит очень «классный». Я его не слышал лет 15, наверное, а недавно с кем-то в шутку вспомнили и на весь вечер нас «накрыло» от этого

слова... Наше покоління во́круг себе ви́дело якую-то неперервну́ю соціально́ю трансформацію, візуальну́ю зміну, технологічні́е і діджитал новинки. Ми — люди, які́ пройшли і які́е-то аналогові́ технології, і поступенну́ю оцифровку́ нашої́ життя, а ще́ появи́ння соціальних сі́тей, які́е́ виникли́ в період нашої́ підлітково́го ві́кту.

Інтерв'юер: А в чому́ відміння́ Вашого́ покоління́ від покоління́ 2000-х?

Влад: Думаю́, це́ більшє́ європейське́ покоління́, для́ них опрєдєленні́ цєнні́сті́ явля́ються́ само́ собою́ полага́ючимися́, не́кою данно́стю... Вони́ були́ в ю́ному ві́зві, ко́гда майда́ни случи́лись, і для́ них, думаю́, ці́ ощущє́ння стагнації́ і несправедливості́, які́е́ до 2014-го́ часто ощущали́сь в быту́ і в общєствє́нній житті́, були́ не так укоре́нені. (Хотя́ я то́же не́ був повністю́ підвєржен цьому́, по́ско́льку́ мно́го вре́мени́ провє́л за границє́ю.) Ощущє́ння ли́бо антагоні́зму к общє́ствє́нним інстїту́там, ли́бо нігілі́зму, ли́бо пора́женчєства́ і беспомощності́ не́ в тако́му стєпє́ні встєрає́ться в цьому́ більшє́ молодому́ поколі́нні. Це́, пожа́луй, то́, из-за́ чєго́ проїзошє́л соціально-полїтічє́ський взрив́ 2013/14-го́. К цьому́ вре́мени́ он́ був до́веден до́ піка́, до ощущє́ння, що́ ты́ дол́жен ли́бо кудє́-то ує́зжєть, асоці́ювати́ своє́ життя́ з дру́гими́ стєра́ми, ли́бо ада́птирує́ться тем і́ли́ іньим обрє́зом.

Кро́ме́ то́го, поколі́ння 2000-х відмінє́ється́ від мє́гого в плє́ні́ упом'яну́тої мно́ю дїджиталїзації́: те́ ді́ти, ко́торим сє́йчас лє́т 16–20, ко́торих я́ знаю́, го́рєздо́ більшє́ ада́птирує́ні́ в плє́ні́ то́го, що́ все́ можно́ за́каза́ти онлай́н — обє́д, обу́вь, одє́жду. К при́меру, я́ ще́ то́т старовє́р в цьому́ плє́ні: прє́дпочту́ пої́ти в ма́газїн, щобє́ при́мерити́ одє́жду, сходи́ти в суперма́ркет, щобє́ купити́ прє́дукты́, потє́м при́готовити́. Ще́, думаю́, у́ них́ більшє́ до́вєрє́я к общє́ствє́нним інстїту́там, більшє́ возмо́жностє́й пода́вєтьсє́ на які́е-то́ обрє́зовє́льні́ прє́грамми́, гранты́ і т. п. Ко́гда́ я́ начи́на́в, не́ було́ Украї́нського́ ку́льтурного́ фонда́, Дєржкі́но і дру́гих інстїту́цій; вони́ не́ функці́ювали́ з тем урє́внем є́ффєктивності́ і прє́зрєчності́, які́е́ на́метили́сь послє́дні́є 5–7 лє́т. Ва́жно́ вє́т це́ ощущє́ння, що́ є́сть функці́юючі́є соціально́є інстї-

туту, к которым есть доверие и с которыми можно взаимодействовать и реализовать карьеру. Я говорю сейчас о культурной сфере, с которой связан: думаю, что у меня не такой уровень доверия и коммуникации, потому что в 90-х, в моем детском и подростковом возрасте фоном было ощущение раздраженности, нелогичной коммуникации с какими-то госучреждениями либо в сфере обслуживания.

С учетом травм XXI века — войны, революций, экономических кризисов — тоже хватает напряжения, но сейчас реже встречаешь токсичных людей. Мне кажется, что постепенно возникает более демократичная, толерантная и экологичная атмосфера — в плане отношения к меньшинствам, к гендерным вопросам. Да и в сфере культуры, в кино- и театральном производстве: ранее подразумевалась авторитарная система (в театре, допустим, был образ авторитарного режиссера), а сейчас все больше складывается инклюзивная (еще одно слово, которое не так давно вошло в наш язык). Эти инклюзивные подходы создают более демократичные, горизонтальные взаимоотношения в творческих коллективах, во всевозможных креативных сферах, да и в корпоративных. Не факт, что в практике моего поколения был этот индустриальный советский стиль, но централизованная вертикаль коммуникации сказывалась везде. Но в последние годы определенно ощущается движение к демократизации во взаимоотношениях.

Еще позитивный момент сегодня — образовательные реформы, все больше вводится проектное обучение (сужу по моей сестре, правда, у нее школа была не типичная для Украины). Образование трансформируется — раз, доступность информации — два. В наше время нужна книжка — едешь на Петровку, ищешь, покупаешь; хочешь какую-то музыку — берешь пиратскую фиговию. Тоже момент — пиратство; сейчас многие тоже качают фильмы, музыку, но больше стало вариантов что-то заказать и оплатить. То есть новое поколение в плане получения образования, доступности информации и развлечения имеет уже несколько другую ситуацию. В общем, мое детство пришлось на время, которое можно назвать «швом» между двумя тканями общественной жизни, двумя

социальными порядками. Это был непредсказуемый и неопределенный момент истории.

Интервьюер: А какие черты отличают наше поколение от поколения родителей?

Влад: Думаю, отличие в степени адаптивности. Поколение родителей застало переход к конкурентной, капиталистической экономике и вынуждено было приспособливаться, очень быстро ориентироваться и выживать в экстремальных условиях. Старшее поколение по-разному приспособлялось к первичной накопительной ситуации: были разные стратегии — кто-то официальную карьеру делал, кто-то бизнес развивал, кто-то эмигрировал. В этом смысле наше поколение несколько более расслабленное... хотя на нашей осознанной памяти тоже было много каких-то кризисов, но этот срез начала 90-х, что мы (мое поколение) через такую травму не проходили, у меня такое ощущение. Люди моего поколения к моменту совершеннолетия застали ситуацию, где какие-то новые правила игры уже сформировались. Хотя это были еще условия дикого капитализма и неразвитой демократии, и этот период длился условно до 2014 года... вот эта стагнация, ощущение, что все контролируется криминальными или околоскриминальными структурами, что это все нечестно, что это «огидно», что в этой стране нет будущего.

После 2014-го начались некоторые мнимые или реальные изменения, которые и формируют поколение, родившееся после 2000-го. В том числе с цифровыми системами, паспортами, подачами заявок, «Прозоро». Возможно, это начало антикоррупционных мер, движения к более честному, правовому обществу. Я полагаю, что сейчас все более «устаканенное» для поколения 2000-х, хотя тоже с учетом политической и экономической ситуации... У каждого своя ностальгия. У поколения наших родителей ностальгия, которую мы не можем понять, то есть это другой быт, другой экономический уклад, другие проблемы, другая еда, другие развлечения, обличия счастья, формы успеха, другое взаимоотношение с внешним миром (было почти невозможным выехать за пределы соцлагеря). Для моего поколения, где в зависимости от экономического состояния семьи многие получали образование за грани-

цей или путешествовали, видели мир (особенно с появлением «безвиза» и дешевых авиабилетов). Мое поколение более постматериалистическое или во всяком случае, ориентируется на постматериалистические ценности.

Интервьюер: В вашем окружении наблюдается ли конфликт с поколением родителей?

Влад: В каких-то формах есть конфликт с родителями, но есть также понимание, что мы прошли этот путь вместе, время было очень непонятное, нестабильное, опасное. Они были ответственны за нас, поэтому есть уважение и сочувствие к ним. С другой стороны, это зависит и от мировоззрения родителей — современного или более традиционного. Друзья, у кого более приспособленные родители, имеют с ними больше точек соприкосновения. У людей моего поколения, которые росли в информационной среде, иногда складывается культурный конфликт, некое снисходительное отношение к каким-то убеждениям или практикам старших. У моих друзей, выходцев из рабочей семьи, из небольшого индустриального городка, которые достигли успеха, бывает восприятие родителей как проигравших в этих социальных трансформациях. Одни отгораживаются от семьи, от детских травм из 90-х, сохраняют напряженные отношения с родными, а другие пытаются отдать им какой-то долг, перевезти в Киев, улучшить их материальную ситуацию.

Интервьюер: Назовите, пожалуйста несколько событий, которые сформировали вас и ваше поколение.

Влад: Первое событие — то, что я поехал учиться в Англию; это ознаменовало какую-то другую биографическую траекторию. Второе событие — Майдан и война, они имели большое влияние. Третье связано с выбором профессионального пути.

Интервьюер: Что такое «успех» в вашем понимании?

Влад: Успех — это когда человеку комфортно в своей коже. Когда ты определил для себя, что тебе близко, и делаешь то, что приносит удовольствие и доход, чувствуешь потенциал для развития. Успех может быть институциональным, измеримым (в академической работе есть научные степени; в бизнесе — размер прибыли; масштаб проектов, которые доверяют человеку). Есть успех, который основан на личных целях.

В моем табеле о рангах успехом будет поддержка моих проектов признанными международными институтами, работа с командой высокого уровня. Кстати, у многих украинцев несоответствие образовательного статуса и финансового, а у «элиты» — несоответствие социального статуса и морального капитала. Это искажает доверие к институту успеха. Как добиться успеха в современном мире? Полагаю, надо держать руку на пульсе, отслеживать тренды завтрашнего дня, предлагать что-то соответствующее. Важна адаптивность, это одно из мерил успеха.

Интервьюер: Вопрос о ценностях поколения — что Вы и Ваши друзья-ровесники цените в жизни?

Влад: Все ценят самореализацию, свободу в том или ином виде; право и возможность определять то, какой будет твоя жизнь; дружбу, семейные связи. Кстати, в моем окружении, среди моего социального круга не так много замужних/женатых друзей и знакомых, мало с детьми. Всего несколько женатых друзей, и то те, кому 34–36 лет.

Интервьюер: То, как складывается жизнь, больше зависит от Вас или внешних обстоятельств?

Влад: Определяющий момент — я, маленькими капельками камень обтачиваю. Но и от внешних обстоятельств довольно много зависит — будь это состояние экономики и образования в стране; семья, где родился.

Интервьюер: Активно ли политически Ваше окружение?

Влад: Довольно активно. Есть друзья и знакомые, которые ходят на демонстрации; есть те, которые высказываются в соцсетях о том, что их возмущает и как они видят ситуацию, например, кто-то за трудовые права, кто-то против хаотичной застройки города, кто-то за гендерное равенство или за ЛГБТ права. Кстати, наше поколение более толерантно, чем поколение родителей; в другом вокабуляре в плане расизма или гомофобии. В то же время поколение 2000-х в этом плане еще более европейское, так как росло во время социальных изменений (происходивших где-то с 2010-х) в ранее токсичных сферах, когда вопросы, связанные с гендером, сексуальностью, политкорректностью, толерантностью, уважением к

«иным» были больше на повестке дня и формировали более инклюзивную среду.

Интервьюер: На какую модель общества (рисунок) похожи в настоящее время западные страны и Украина?

Влад: Западные общества (например, Германия) похожи на тип Д, скандинавы – тип Е, хотя хватает и стран типа С (Греция). Украина сегодня, пожалуй, между типами В и С, в больших городах, скорее, модель С. А через 10 лет вполне реалистично – тип Д.

Интервьюер: На основании каких критериев Вы определяете социальный статус?

Влад: Статус человека я определяю как пересечение разных капиталов. Материальная безопасность играет важную роль, но у нас образовательный и культурный капитал часто не вяжется с экономическим. Видишь людей со степенью магистра, которые делают важные вещи в сфере науки и культуры, но у них нет экономических атрибутов успеха, как у их коллег из других стран. У нас этот рассинхрон разных показателей успешности и статусов повсеместен. Но еще большее раздражение вызывает несоответствие измерений статуса у людей «наверху» – их материальный капитал и влияние не соответствуют этическим нормам и образовательному уровню. Поэтому мне трудно было отвечать на вопрос об успешных украинцах. Иногда я смотрю на внешне успешного человека, но не говорю «он молодец, я тоже так хочу», а думаю «кому ты наступил на горло, чтобы получить что-то и быть там, наверху». Я часто думаю, что недоверие к институтам, к успеху определенных людей влияло на наше поколение. Это как с Трампом – у человека мало совести, много наглости для достижения желаемого. Это демотивирующий момент.

Интервьюер: Оцените, пожалуйста, свой социальный статус в настоящее время и через 10 лет.

Влад: Сегодня, пожалуй, 7 по 10-балльной шкале. С одной стороны, я не зарабатываю много денег, у меня немного собственности, я не создаю рабочих мест, не имею политического влияния, не являюсь лидером какой-то организации, с другой – у меня есть высшее образование, определенный набор профессиональных знаний и связей, специфических навыков

(организационных, умения вести людей за собой), поэтому есть достаточный культурный капитал. На шкале из 6 категорий, скорее, верхний средний класс — это люди с крепким образовательным капиталом, набором навыков и материальной безопасностью плюс моральная валюта. А мой статус через 10 лет? 11 (*смеется*). Если серьезно, надеюсь, 8. Это, чтобы не лезть из кожи.

Интервьюер: Связываете ли Вы и Ваши друзья свое будущее с Украиной?

Влад: Довольно амбивалентное отношение к стране, поскольку много разочарований, много подкреплений ощущения безысходности, много компромиссов в работе и жизни, много раздражения и отторжения — медленная скорость реформ; то, что укоренилось и держится; сомнительное качество того, что страна производит во многих сферах... Но вдохновляет, что есть люди, которые хотят в своей узкой сфере сделать что-то нужное — быть честными юристами, эффективными менеджерами, креативными дизайнерами и т. п. Есть предприниматели нового образца, которые делают ставку на продукт, технологичность и международный успех, вместо агрессивности, недобропорядочности, пыли в глаза. Есть культурные деятели, которые делают что-то не местечковое, а интересное и мощное, креативно рефлексирова наши реалии. Есть люди, которые систематически защищают права других, поднимают разные неудобные темы — поскольку у нас это опасно, они вызывают даже большее уважение, чем те же в странах, где это уже несколько десятилетий институционализировано. Еще это люди, которые осознанно подвергают себя опасности, защищая страну и волонтера во время войны. Все это примеры гражданского общества. Они постепенно создают общность, которая будет функционировать продуктивнее. Но наше поколение еще не полностью вошло в активную фазу в плане масштабов влияния на общественную жизнь. Есть оптимизм относительно достижений в ряде сфер, моментов близости менталитета, взаимопонимания, теплоты в общении, когда находишь правильных людей.

Наукове видання

Монографія

**ПЕРЕВЕСНИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.
СИЛУЕТИ ПОКОЛІННЯ У ЧАСІ ТА ПОДІЯХ**
За редакцією Сергія Макеєва та Наталії Коваліско

(українською мовою)

Наукові рецензенти:

доктор філософських наук *А. Ручка*

доктор соціологічних наук *В. Чепак*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *С. Іващенко*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.05.2022 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 17,2. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9